

Передплатний індекс
60134

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 1(17), 2022

№ 1(17), 2022

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 1(17)

Київ 2022

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 1(17)

KYIV 2022

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 09.02.2021, № 157 (додаток 4)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 1 від 27 січня 2022 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (головний редактор)

Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (заступник головного редактора)

Лакішук Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)

Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)

Городня Н.Д., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Казакевич Г.М., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Каколевські І., д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, ФРН)

Карнер Ш., д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)

Мартинюк А.Ю., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)

Потехін О.В., д-р іст. наук (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка)

Руссев Н.Д., д-р іст. наук, проф. (Тараклійський державний університет імені Григорія Цамблака, Молдова)

Солошенко В.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)

Толстов С.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Рецензенти:

Майборода О.М., д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАН України

(Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України)

Чекаленко Л.Д., д-р політ. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01054, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

The journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine (category “B”) in historical sciences (specialty 032. History and archeology) in accordance with the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 09.02.2021, № 157 (Appendix 4)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 1 of January 27, 2022)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Tkachenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)
Vidnyanskyy S., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Gorodnia N., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Zernetska O., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Kazakevych G., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Kąkolewski I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Karner S., Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Martynov A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Potekhin O., Doctor of Historical Sciences (Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko)
Russev N., (Grigoriy Tsamblak Taraclia State University, Moldova)
Soloshenko V., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Sribnyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)
Tolstov S., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Reviewers:

Mayboroda O., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine (Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the of the NAS of Ukraine)
Chekalenko L., Doctor of Political Sciences, Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author’s edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01054, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Толстов С.В.</i> Теоретико-методологічні аспекти регіоналізму: проблеми взаємодії прикордонних регіонів	7
--	---

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Вацеба Р.М.</i> Виникнення Білої Сербії у світлі тюринзької політики Меровінгів	42
<i>Козак С.Я.</i> Чеські воїни на полі Грюнвальдської битви: участь та пошуки контактів із Польщею та Литвою-Руссю	85

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Шевчук Т.В.</i> Українська інтелігенція у 1917-1921 рр.: формування громадянської позиції	98
<i>Ткачук Т.А.</i> Позиція США щодо надання військової допомоги Великій Британії на початку Другої світової війни (1939-1941 рр.)	110
<i>Зелінський А.Л.</i> Політичні династії Лівану: «тонке налаштування»	122
<i>Shevchuk Oleksandr, Tykhonenko Iryna</i> Countering COVID-19 as a tool for Hybrid Influence of Russia and China on Regional Subsystems of International Relations: European and Asian Dimensions	158

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

<i>Присяжнюк О.М.</i> Шведська традиція державної опіки над культурною спадщиною	183
--	-----

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

<i>Венгер А.Г.</i> Українська-радянська германістика в особах: спогади проф. о. Юрія Мицика про Анатолія Зав'ялова	197
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	229
------------------------------------	-----

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ	231
---	-----

CONTENTS

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

<i>Tolstov S.</i> Theoretical and Methodological Aspects of Regionalism: Problems of Interaction of Border Regions	7
--	---

HISTORY OF THE MIDDLE AGES

<i>Vatseba R.</i> The Rise of the White Serbia in the Light of the Merovingians' Thuringia Policy	42
<i>Kozak S.</i> Czech Warriors on the Field of the Battle of Grunwald: Participation and Search for Contacts with Poland and Lithuania-Rus'	85

CONTEMPORARY HISTORY

<i>Shevchyk T.</i> Ukrainian Intelligence in 1917-1921: Formation of Civil Position	98
<i>Tkachuk T.</i> The United States Position on the Military Assistance to Great Britain at the Beginning of the World War II (1939 – 1941)	110
<i>Zelinskyi A.</i> The Lebanese Political Dynasties: “the fine-tuning”	122
<i>Shevchuk Oleksandr, Tykhonenko Iryna</i> Countering COVID-19 as a tool for Hybrid Influence of Russia and China on Regional Subsystems of International Relations: European and Asian Dimensions	158

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PROCESS

<i>Prysiazhniuk O.</i> The Swedish Tradition of State Care for Cultural Heritage	183
--	-----

HISTORICAL PORTRAIT

<i>Venher A.</i> Soviet Ukrainian Germanistics in Personal Dimension: Memoirs of Professor Yuri Mytsyk about Anatolii Zavialov	197
--	-----

CONTRIBUTORS	229
--------------------	-----

REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL	231
---	-----

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 342.2:327.7

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-17-1>

Толстов С.В.

<https://orcid.org/0000-0001-9031-1600>

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕГІОНАЛІЗМУ: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНІВ

В науковій літературі зустрічаються різні визначення понять «регіоналізм», «регіоналізація» та «міжрегіональна взаємодія». Процеси, пов'язані з глобалізацією та інтеграцією, знайшли втілення в ущільненні макрорегіональних зв'язків. Формування великих макроекономічних зон пріоритетного співробітництва охоплює сусідні і територіально близькі країни. Формування великих економічних просторів супроводжується створенням регіональних економічних організацій та інтеграційних об'єднань, спрямованих на поглиблення торговельно-економічної співпраці та регіонального поділу праці.

Паралельно зі становленням великих економічних і політичних регіональних об'єднань на макрорівні, під впливом глобалізації прискорився процес диверсифікації функцій територіального управління всередині окремих держав. Перерозподіл владних повноважень усередині окремих країн розглядається як паралельний процес регіоналізації. До ознак регіоналізму на мікрорівні належать підвищення ролі субнаціональних територіальних спільнот, зростання їх зацікавленості в налагодженні тіснішої взаємодії з прикордонними територіями сусідніх країн.

В найбільш загальному сенсі автор цієї статті розглядає регіоналізм як динамічну ознаку міжнародних політико-економічних процесів, позначених диверсифікацією функцій управління на різних рівнях суспільно-політичної організації. Методологія політичних наук розрізняє прояви регіоналізму на макро- та мікрорівнях. Різноманітні прояви регіоналізму знаходять втілення в оформленні великих економічних просторів, перерозподілі владних повноважень усередині окремих країн, підвищенні рівня регіонального самоуправління, розвитку міжрегіональних контактів та міжрегіональних інтеграційних зв'язків між сусідніми та /або територіально близькими країнами.

Найбільш вдало практика міжрегіональної взаємодії застосовується у межах багатосторонніх інтеграційних об'єднань, насамперед у ЄС та ширшому європейському просторі, охопленому сферою дії європейських конвенцій та рішень у сфері просторового співробітництва територіальних співтовариств і влад, включно з органами місцевого і регіонального самоврядування. Взаємодія між субнаціональними регіонами включає укладенні угод між територіальними громадами сусідніх країн, створення міжрегіональних об'єднань і договірних структур міжрегіональної співпраці.

Ключові слова: регіоналізм, глобалізація, інтеграція, міжрегіональне співробітництво, прикордонне співробітництво, трансрегіональне співробітництво.

Активізація прикордонних зв'язків та урізноманітнення форм співпраці прикордонних регіонів сусідніх держав стали відображенням та невід'ємною ознакою міжнародних політико-економічних процесів, які розгорнулися у світі після Другої світової війни. Пожвавлення міжнародних контактів та

економічних обмінів було тісно пов'язано з масштабними економічними, культурними, соціальними і політичними змінами, сумарно поєднаних поняттям глобалізації. Розгалуженню міжнародних зв'язків сприяли різноманітні й різнопланові процеси глобальних масштабів, які охоплювали зміни в соціальній структурі найбільш розвинених країн світу, прискорення суспільно-політичних процесів у країнах Азії, Африки та Латинської Америки, підвищення рівня освіти та охорони здоров'я, стрімкий розвиток міжнародних комунікацій та інформаційних технологій.

Еволюція соціально-економічних систем у країнах Європи та Північної Америки – ядра світової капіталістичної системи – поставила у порядок денний перегляд традиційного розподілу функцій між органами влади в ієрархічній системі державного управління. Започаткування міждержавних інтеграційних процесів обумовило встановлення наднаціональних координаційних структур, що стимулювало перерозподіл компетенції між органами влади різних рівнів усередині окремих держав та керівними установами на рівні інтеграційних об'єднань. Після створення Європейського Економічного Співтовариства (1958 р.) у Західній Європі постала проблема розмежування владних повноважень та управлінських функцій на чотирьох рівнях – між вищими органами ЄЕС, урядами країн-членів, субнаціональними (регіональними) структурами управління, такими як уряди земель та провінцій федеративних держав, та органами місцевого самоврядування. Попервах ця схема розмежування компетенцій виступала скоріше як бажаний орієнтир, аніж як робоча матриця. Проте по мірі зміцнення європейського інтеграційного проекту ця схема все більшою мірою набувала втілення на практиці. До того ж слід враховувати що різні країни ЄЕС/ЄС мали суттєві конституційно-правові відмінності та різний адміністративно-територіальний устрій, що потребувало врахування у Європейській регіональній політиці.

Різні форми відносини між прикордонними територіями та субнаціональними регіонами сусідніх країн практикуються і поза межами ЄС. Однак у більшості випадків така практика ґрунтується на засадах міжнародних угод, які визначають умови співпраці між виконавчими органами адміністративно-територіальних утворень чи керівництвом муніципалітетів.

В широкому контексті дослідження регіоналізму, феномену порубіжжя та практики прикордонних зв'язків розвитку включає декілька методологічних вимірів, які охоплюють систематизацію і науково-практичну інтерпретацію різних складових елементів, присутніх у процесах інтеграції та диференціації.

До них належать:

- аналіз впливу тенденцій глобалізації та регіоналізації на умови й обставини міжнародної взаємодії;
- диференціація форм і методів міжрегіонального співробітництва між державами та субнаціональними регіонами країн світу;

- обґрунтування, виявлення та систематизація передумов розвитку співпраці прикордонних територій сусідніх держав у контексті макрорегіональних інтеграційних процесів;

- формування та розвиток регіональної політики у межах окремих країн та інтеграційних угруповань, у першу чергу в межах Європейського Союзу;

- класифікація форм та порівняльний аналіз особливостей ідентичності в прикордонних регіонах сусідніх держав, включно з перехідними формами самосвідомості.

З огляду на специфічний характер проблеми порубіжних зв'язків і транскордонних інтеграційних процесів та відмінність їх перебігу у різних країнах доцільно зауважити відсутність загальних, трафаретних правил і закономірностей, придатних для класифікації форм міжрегіональних зв'язків за відмінних політичних обставин. В цьому сенсі значно легше визначити загальні процеси та обставини, які сприяють активізації прикордонних зв'язків та транскордонного міжрегіонального співробітництва між сусідніми державами. Зазначимо, що найбільші перспективи розвитку така транскордонна співпраця має між прикордонними регіонами гомогенних у політичному сенсі суміжних країн, які входять до багатосторонніх інтеграційних об'єднань.

Мета дослідження полягає у визначенні теоретико-методологічних аспектів взаємодії прикордонних регіонів та політичної обумовленості транскордонного співробітництва сусідніх держав як вагової складової проблематики міжрегіональної взаємодії в сучасному світі.

Проблематика регіоналізму та порубіжних зв'язків привертає сталу увагу з боку економістів, істориків та політологів. Представники західних наукових шкіл зосереджують увагу на таких аспектах проблеми, як розширення повноважень органів місцевого та регіонального самоврядування, становлення і розвиток міжрегіональної взаємодії у країнах Європи та інших регіонах світу [1]. Ці питання досліджували численні переважно європейські дослідники Р. Агранофф [2], Л. Бреннан, Р. Мюррей [3], І. Духачек [4], Б. Юссон [5], Р. Скаллі, Р. Джонс [6], Дж. Стокер [7] та ін.

Популярний аспект сучасного наукового дискурсу становить феномен «нового регіоналізму», включаючи його вплив на перерозподіл владних повноважень, переважно у країнах ЄС та федеративних країнах в інших регіонах. Ці питання, включаючи еволюцію регіональної ідентичності висвітлюються у працях М. Кітінга [8; 9], М. Симона [10], М. Сторпера [11], Б. Хеттне [12], Е. Харрела [13], а також у дослідженнях, присвячених проблематиці націоналізму та етнополітичної свідомості [14-16].

Основні напрями регіональної політики, децентралізації державного управління та питання транскордонного співробітництва в практиці ЄС та його країн-членів представлені у дослідженнях російських авторів [17-19].

Серед українських дослідників до проблематики регіоналізму, міжрегіональної співпраці та специфіки соціально-економічних відносин у

порубіжжі зверталися Т.В. Будзінський [20], Я.В. Верменич [21], С.В. Віднянський [22], В.В. Гоблик [23], В.О. Дергачов [24], А. Киридон [25], В.Ю. Константинов [26], А. Круглашов [27], В.П. Семиноженко [28], Р.В. Тульчинський [29] та ін.

Базові поняття та дефініції

Взаємозв'язок територіального управління та політичної влади вважається фундаментальною прерогативою державних інституцій та відповідних політик. З погляду географії територія є незалежною змінною, яка включає природно-кліматичні умови та наявні ресурси. Водночас географія не визначає тип суспільства, організацію економіки та форму державного устрою. Натомість соціальні науки розглядають територію як залежну змінну, набагато ширшу за її фізично-просторові характеристики чи географічні ознаки, включаючи результати суспільної діяльності.

Територія виступає в якості визначального чинника державної організації різних суспільств, розділених державними кордонами. До того ж географічний кордон між сусідніми країнами може слугувати і як інструмент розмежування, виконуючи бар'єрну функцію, так і сприяти взаємодії суміжних держав і прилеглих регіонів, виконуючи роль контактної зони.

До кінця 1950-х рр. європейський федералізм відносив проблеми територіального управління до компетенції урядів держав та міжурядових відносин. На думку західних дослідників, практика територіального управління у централізованих державах, сформована під впливом римського права, тлумачила цю сферу як центр-периферійні відносини [30].

Ситуація докорінно змінилася лише під впливом діяльності Ради Європи та розвитку європейського інтеграційного проекту, в межах якого були сформульовані завдання побудови спільного європейського економічного та політичного простору.

Розбудова міждержавних відносин на новій нормативно-ціннісній основі зумовила актуалізацію проблеми розвитку міжрегіональних відносин на засадах концептуального поєднання політико-інституціональних, економічних і соціокультурних зв'язків фізичних і юридичних осіб сусідніх держав, пов'язаних приналежністю до певних прикордонних просторів [31].

Ущільнення транскордонних зв'язків між країнами західноєвропейського регіону спонукало до переосмислення феномену порубіжжя та становлення нової спеціальної термінології. Цьому вочевидь сприяло поширення досвіду успішних транскордонних зв'язків та позитивних практик прикордонної співпраці.

В переліку понять, які використовуються в сучасних регіональних дослідженнях, найважливішу роль відіграють такі поняття, як «прикордонне співробітництво», «транскордонне співробітництво» та «транснаціональне співробітництво».

Прикордонне співробітництво (cross-border cooperation) означає співпрацю між регіональною та місцевою владою по різні боки державних кордонів у різних сферах взаємодії. В такому спілкуванні беруть участь учасники, які представляють різні рівні державного управління, місцевого самоврядування та соціальної організації. Прикордонне співробітництво передбачає наявність міцної організаційної основи й зазвичай спирається на тривалий історичний досвід прикордонних контактів.

Європейська рамкова конвенція про прикордонне співробітництво територіальних співтовариств і влад (Мадридська конвенція 1980 р.) визначала «прикордонну співпрацю» як «будь-які узгоджені дії, узгодження та поєднання відносин між соціальними територіальними спільнотами та владами, що перебувають під юрисдикцією двох і більше договірних Сторін, а також укладення будь-яких угод і домовленостей для досягнення цих цілей» [32].

Транскордонне (міжрегіональне) співробітництво (inter-regional/transborder cooperation) означає співпрацю між місцевою регіональною та національною владою, метою якої є розвиток інтеграційних процесів у великих групах регіонів. Така форма відносин передбачає, що деякі регіони можуть бути не пов'язані між собою територіально. Організаційні зв'язки між такими регіонами слабші, ніж у прикордонних регіонах, а менеджмент спільних проєктів і програм, у яких вони беруть участь, передбачає значно складнішу організацію.

Транснаціональне співробітництво (transnational cooperation) передбачає різні форми співпраці між країнами з певних питань великих взаємопов'язаних територій (наприклад, у контексті поліпшення умов регіонального розвитку). Договірна основа таких контактів та проєктів ґрунтується на двосторонніх міждержавних угодах та/або багатосторонніх конвенціях. Участь у таких контактах і програмах можуть приймати й безпосередньо не пов'язані один з одним регіони субнаціонального рівня, однак за обов'язкового дозволу відповідних урядових структур.

Організаційні зв'язки між регіональними структурами, які беруть участь у міжрегіональному транснаціональному співробітництві на основі міждержавних угод, можуть бути різними по формі. Транснаціональне співробітництво здебільшого стосується налагодження економічної співпраці, сприяння туризму, проведення тематичних культурних, наукових або рекламних заходів.

Прикордонне співробітництво становить найбільш поширену форму міжрегіональних зв'язків. На різних стадіях та етапах прикордонна співпраця може включати зусилля державних органів сусідніх країн, спрямовані на облаштування прикордонних переходів, врегулювання порядку перетину кордону, пом'якшення візового режиму, налагодження митного контролю, спільної охорони кордону тощо.

Більш активні форми співробітництва передбачають сукупність цілеспрямованих заходів з метою усунення бар'єрів та прискорення розвитку. Вони включають сукупність узгоджених дій органів державної влади всіх рівнів, які перебувають на суміжних територіях, налагодження співпраці органів місцевого самоврядування, взаємодію господарюючих суб'єктів, громадських організацій, наукових установ і учбових закладів, залучення фінансових установ, зацікавлених у розвитку прямих взаємовигідних і довгострокових зв'язків підприємств, організацій, установ і громадян, що мешкають на суміжних територіях. Успішне налагодження співпраці сусідніх областей на порубіжних територіях залежить від правового режиму, який визначається законодавчими нормативами, міжнародними угодами, двосторонніми чи багатосторонніми проектами і програмами.

Критерії успішності прикордонного співробітництва визначають зацікавленість місцевих громад і досягнення спільної вигоди. Питанням ділової ефективності та соціальної віддачі прикордонних зв'язків були присвячені періодично обновлювані з 1992 р. видання «Практичного керівництва для прикордонного співробітництва» [33; 34], ініційовані Асоціацією європейських прикордонних регіонів. Перша редакція цього посібника (1992 р.), присвячена створенню Спільного ринку, звертала увагу на масштабне розширення можливостей фірм і компаній раціоналізувати ділові зв'язки й знаходити вигідних партнерів у сусідніх регіонах поза межами своїх країн.

У виданні «Керівництва» 2015 р. пропонується будувати стратегічні партнерства для транскордонного економічного розвитку на основі ретельного врахування економічної структури та існуючих або потенційних «транскордонних компонентів в економіці конкретних територій» для «підтримки транскордонного економічного розвитку». Водночас підкреслено загальне ущільнення конкурентного середовища, адже «побудова стратегічного партнерства для вироблення загального бачення розвитку прикордонної території може виявитися складним завданням у такій конкурентній галузі, як економіка». Відтак не лише економічні гравці, а й самі території перебувають у конкуренції, через відмінні умови, включаючи відмінні ставки оподаткування. Оскільки в умовах загострення конкурентних відносин, які можуть існувати між державними органами та напівдержавними агентствами, учасникам державного сектору в прикордонних регіонах сусідніх країн було адресовано побажання «виробити спільну філософію співробітництва щодо державної політики, яка підтримуватиме економічний розвиток» [34, р. 7, 13].

Учасникам міжрегіональної співпраці радять уникати «рефлексу», який втілюється у захисті інтересів суто «свої території». Адже конкурентні мотивації, які спричиняють «суто національний погляд на сектори економіки», прагнення локалізувати та свої території створення нових компаній та робочих місць, шкодять взаємовигідному співробітництву.

Загалом поняття «транскордонна співпраця» вважається ширшим і більш загальним по відношенню до поняття прикордонної співпраці. Воно може застосовуватися і до прикордонного співробітництва, і до міжрегіональних проектів за участю територій, які не мають прямих виходів до державних кордонів або навіть перебувають на великій відстані одна від одної.

Поряд із використанням поширеного поняття «прикордонний регіон», у регіональних дослідженнях нерідко згадується і таке поняття, як «транскордонний регіон». Цілком очевидно, що під нього не підпадають відносини між віддаленими областями різних країн, в основу яких покладено насамперед економічні зв'язки. Концепція «транскордонного регіону» полягає в наявності комплексу регіональних або зональних характеристик, які обумовлюють потребу спільних регулюючих заходів з боку суміжних країн. Такий набір властивостей мають розділені державними кордонами цілісні природні ареали, які входять до складу сусідніх держав, зокрема гірський масив Карпат, басейн ріки Дунай, прикаспійський регіон, Балтійське море чи Арктика. Подекуди транскордонний регіон розглядається як умовна можливість налагодження багатосторонньої співпраці з урахуванням спільних проблем і перспектив їх вирішення на міждержавному рівні.

Регіоналізм у методологічному вимірі

Методологічні аспекти сучасного регіоналізму знаходять прояв у п'яти взаємопов'язаних дискурсах, до яких належать:

- Вплив глобалізації.
- Інтеграційні процеси.
- Регіональна політика.
- Транскордонні міжрегіональні зв'язки.
- Еволюція форм самосвідомості та трансформація ідентичностей.

1. Актуалізація проблематики регіоналізму тісно пов'язана з наслідками глобалізації як планетарного політико-економічного, інформаційного-технологічного і суспільно-гуманітарного явища. В широкому контексті регіоналізація знаходить прояв як супутня ознака глобалізаційних процесів і антипод уніфікації.

Роль глобалізації як рушія різнобічних процесів економічної інтеграції вважається універсальною аксіомою, що знайшло відображення в матеріалах міжнародних організацій. В документах Парламентської асамблеї Ради Європи глобалізація тлумачиться як «усе більша економічна інтеграція всіх країн світу, пов'язана з лібералізацією і наступним збільшенням обсягу і багатоманітності міжнародної торгівлі товарами та послугами, зменшенням ціни на транспорт, підвищенням інтенсивності міжнародного проникнення капіталу, величезним зростанням глобальної робочої сили і прискореним розповсюдженням у масштабах всього світу технологій, насамперед у сфері комунікацій» [35].

Фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. продемонструвала, що форми прояву і наслідки глобалізації мають суперечливий характер і не рівнозначно

впливають на розвиток країн світу. Так, в економічній сфері глобалізація асоціюється з глобальним поширенням капіталізму як економічної системи, яка нерідко асоціюється з вірою у ринки, що саморегулюються. З погляду неолібералів, лібертаріанців та ринкових фундаменталістів вважається, що глобалізація розвиває економічні свободи та попри зростання розриву в доходах між багатими і бідними сприяє підвищенню рівня життя в усьому світі, хоча це суперечить сукупним статистичним показникам.

Дещо більша згода присутня з приводу впливу глобалізації на розвиток міжнародної торгівлі та глобальний розподіл виробництва товарів і послуг, що досягається завдяки зменшенню перешкод на шляху міжнародної торгівлі, таких як тарифи, експортні мита та імпорتنі квоти. Окрім зрушень у міжнародному розподілі праці найбільш суттєві зміни стосувалися скорочення обмежень на рух капіталів та інвестицій. Глобалізація сприяла поширенню аутсорсингу та переведенню фінансових потоків в офшори, надавши транснаціональним корпораціям додаткові важелі для експлуатації малого та середнього бізнесу.

До фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. в неоліберальній політології побутували твердження про те, що роль національної держави занепадає, корпорації стають сильнішими за окремі держави, а держава як інститут втрачає частину своїх традиційних функцій. Унаслідок глобалізації у вигравші опинялися сильніші держави, чії компанії отримували величезні прибутки через високі ціни на нові технології, високотехнологічну продукцію, лікарські препарати, використання прихованих державних субсидій та біржові спекуляції. Поряд із посиленням ролі корпорацій, глобалізація загалом сприяла пом'якшенню обмежень транскордонного пересування товарів, послуг і капіталів. До певної міри це сприяло послабленню значення національних і геополітичних кордонів як бар'єрів для економічних обмінів та пересування людей. Однак ці зміни не варто тлумачити як «стирання» національних кордонів під тиском економічних факторів, діяльності ТНК та переміщення капіталів. Ослаблення державної влади спостерігалось насамперед у нестабільних державах, не здатних контролювати розвиток економіки, соціальну сферу та зовнішні міграції. Натомість у разі виникнення критичних загроз економіці та соціальній сфері уряди сильніших, найбільш розвинених в економічному відношенні держав з легкістю поверталися до засобів жорсткого державного економічного регулювання та протекціонізму попри формальне декларування відданості неоліберальним принципам.

В контексті центрально-периферійних відносин глобалізація підштовхнула декомпозицію і рекомпозицію територіальних меж суспільного життя, які зачіпають зміни на макрорівні (адміністративно-територіальні та політичні реформи в окремих державах) та консолідацію великих геоекономічних, макрорегіональних просторів на міжнародному рівні [8].

Науково-методологічний апарат теорії міжнародних відносин розрізняє зміст поняття регіону на мікро- і макрорівнях. Під мікрорегіонами маються на увазі субнаціональні адміністративно-територіальні одиниці, котрі беруть активну участь у ширших міждержавних інтеграційних процесах та здобувають певного статусу в міжнародній взаємодії. У побутовому значенні поняття регіон може застосовуватися до локальних територіальних просторів усередині окремих держав і безвідносно до ступеня їх внутрішньої автономії, адміністративних повноважень чи участі в міжнародних відносинах. У цьому випадку поняття регіон може недиференційовано застосовуватися до адміністративних, географічних або економічних зон всередині окремих держав, які зазвичай займають значну площу й позначені суттєвими відмінностями у порівнянні з іншими частинами країни. В такому значенні регіон – це умовна спільнота (та зазвичай адміністративно-територіальна підсистема) всередині окремої держави, яка охоплює частину її території [36, с. 268–269].

Натомість поняття макрорегіон застосовується до геополітичних ареалів, які охоплюють більші чи менші групи держав. Макрорегіон має окреслені географічні межі й характеризується загальноновизнаними специфічними ознаками цивілізаційного, економічного, політичного та культурного характеру. Поняття макрорегіон типово застосовується до європейського ареалу (як до сукупності країн географічної Європи, так і до спільного політико-правового простору Європейського Союзу), Близького Сходу, Південно-Східної Азії, Південної Азії, Латинської Америки, Азійсько-Тихоокеанського простору тощо.

В політології міжнародних відносин макрорегіоном вважають масштабні, асиметрично організовані комплекси економічної та політичної взаємодії, нерідко позначені явним або потенційним регіональним лідерством. Невід’ємну ознаку структурування макрорегіонів (умовного явища «глобальної регіоналізації») становить поява та функціонування регіональних економічних і політичних організацій. Загалом процес консолідації макрорегіонів як елемента геополітичної структури світу позначений поглибленням економічних і закріпленням певного режиму політичних зв’язків між країнами, що входять до такої сукупності. На певному етапі, в разі успішного просування процесів економічної кооперації та інтеграції, учасники макрорегіональної спільноти вдаються до інституціоналізації відносин, укладення безпекових угод, створення координаційних, регулюючих і представницьких органів.

2. Другий дискурс, який має принципове значення для розуміння порубіжних зв’язків та обмінів, стосується багатосторонніх інтеграційних процесів. Після Другої світової війни процеси глобалізації суттєво сприяли урізноманітненню форм інтеграційних зв’язків, які спричиняли еволюцію методів державного управління та розробку різних моделей регіональної політики.

На тлі активізації міждержавних контактів і обмінів у сфері торгівлі, промисловості, сільського господарства, науки та культури, у багатьох країнах

було відзначено зростання зацікавленості населення прикордонних областей у розширенні зв'язків із суміжними областями держав-сусідів.

В історичній пам'яті багатьох європейських країн відображений минулий, позитивний або негативний досвід співіснування прикордонних областей в межах колишніх державних утворень. В минулому прикордонні регіони сусідніх держав нерідко були частинами великих імперій, які припинили існування після Першої світової війни. За підсумками війн низка територій по кілька разів змінювала свою державну приналежність. Провінції та землі багатоскладових чи федеративних держав протягом тривалого часу були самостійними політичними утвореннями, зберігши історичні традиції та квазідержавні атрибути. Не рідкісні приклади, коли суміжні провінції сусідніх держав були ареалом розселення певних етносів, які виявилися розділеними між двома чи більшою кількістю суміжних державних утворень.

Перелічені випадки ілюструють різноманіття форм міжрегіональних зв'язків суміжних територій сусідніх держав, що знаходяться в різних географічних і політичних умовах. У переважній більшості випадків проблема зв'язків між суміжними територіями сусідніх держав розглядається як політично мотивована. Міжрегіональні зв'язки можуть сприйматися або як бажані (потрібні і взаємовигідні), або як такі, що містять певну загрозу, політично несприятливі або завдають шкоди економіці, екології чи соціально-політичній стабільності.

Далеко не в усіх випадках історична пам'ять надає міжрегіональним зв'язкам між порубіжними територіями позитивного забарвлення. У країнах Європи періоди мирного співіснування чергувалися з війнами та ворожнечею. Що стосується прикордонних зв'язків багатьох суміжних держав Азії та Африки, зазвичай вони мають історично обумовлений негативний відтінок. Причинами цього можуть служити:

- домінування в суміжних державах різних релігій та / або конфесій, що служили приводом для релігійних утисків, політичних репресій і культурного гноблення;
- міждержавне суперництво за регіональне домінування або цивілізаційне лідерство;
- регулярна в минулому практика прикордонних набігів кочових народів, які здійснювалися з метою грабежу;
- територіальні суперечки і конфлікти, включаючи стійкі форми збройного протистояння;
- політика урядів, що ґрунтується на ворожому ставленні до держави-сусіда й призводить до відтворення і закріплення фабули конфлікту методами агітації і пропаганди.

Консолідація макрорегіонів загалом сприяє пом'якшенню міждержавних протиріч та врегулюванню територіальних спорів. Своєю чергою це зумовлює

пожвавлення взаємодії прикордонних регіонів, насамперед через полегшення режиму перетину кордонів та нормалізації умов економічних обмінів.

Розвиток інтеграційних процесів¹ між державами-учасницями макрорегіональних спільнот позначений поглибленням економічних і закріпленням певного режиму політичних зв'язків. На певному етапі, в разі успішного просування процесів економічної кооперації та інтеграції, учасники макрорегіональної спільноти вдаються до інституціоналізації відносин, укладення безпекових угод, створення спільних координаційних, регулюючих і представницьких органів. Скасування економічних бар'єрів обумовлює потребу в активізації прикордонних зв'язків, усуненні взаємної недовіри, пом'якшенні економічних диспропорцій та розвитку інфраструктури депресивних регіонів.

3. Будь-які міждержавні інтеграційні процеси неминуче актуалізують проблематику рівномірного розвитку країн та регіонів, гармонізації їх ролі в розподілі доходів, скороченні диспропорцій між найбільш розвиненими і депресивними територіями. Ці проблеми становлять зміст регіональної політики, яка тривалий час вважалася виключною сферою компетенції національних держав. Нові підходи до регіональної політики були обумовлені розвитком європейського інтеграційного проекту після Другої світової війни. Інтеграція в Західній Європі в 1960–1980-х рр. сприяла зосередженню уваги на проблематиці міжрегіональних відносин і становленню такого специфічного інструменту, як Європейська регіональна політика (ЄРП). Її специфіка полягає у тому, що вона здійснюється керівними інтеграційними установами ЄС у межах усього інтеграційного об'єднання і в інтересах Союзу паралельно з регіональною політикою, яку проводять уряди окремих держав-членів.

¹ В рамках економічної інтеграції вирізняються п'ять основних етапів, які передбачають: утворення зони вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок, економічний союз та валютний союз. Перший етап – впровадження зони вільної торгівлі, що включає поступове усунення тарифних і нетарифних обмежень, вільне переміщення товарів і послуг, характерний для об'єднань АСЕАН, НАФТА та ЄАВТ. На другому етапі економічної інтеграції відбувається утворення митного союзу, учасники якого не тільки усувають взаємні митні тарифи і квоти, а й переходять до реалізації єдиної зовнішньоторговельної політики щодо третіх країн (МЕРКОСУР). Завданням третього етапу інтеграції вважається формування спільного ринку, включаючи усунення перешкод для вільного переміщення факторів виробництва між країнами-учасницями, гармонізацію національних законодавств, вироблення єдиних стандартів і створення наднаціональних координуючих органів. Постановка цих завдань характерна для сучасного етапу еволюції ЄАЕС. Четвертий етап інтеграції передбачає створення економічного союзу, завдання якого передбачають вироблення єдиної економічної політики, покликаної сприяти раціональному використанню ресурсів, поділу праці, спеціалізації виробництва і скороченню регіональних диспропорцій. Цього етапу інтеграції досяг лише Європейським Союзом, який частково реалізував і завдання п'ятого етапу інтеграції – створення валютного союзу. Завдання валютного союзу передбачають впровадження єдиної валюти, створення спільного центрального банку і проведення узгодженої валютно-фінансової політики. Завершальною фазою інтеграції в рамках ЄС проголошено створення політичного союзу.

Загальноєвропейська регіональна політика спрямована на скорочення розриву між рівнями ВВП різних регіонів, подолання відставання економічних потенціалів окремих частин ЄС, реформування економіки регіонів, які знаходяться в найменш сприятливих умовах, зокрема сільські та слабо заселені райони. ЄРП враховує, що 27 країн, які увійшли до складу Союзу, від самого початку мали й досі мають неоднакові соціально-економічні умови та рівні технологічного розвитку.

ЄРП почала активно проводитися лише з середини 1970-х рр. й перетворилася на постійно діючий фактор, без якого важко уявити сучасні контури європейського інтеграційного проекту. В рамках регіональної політики і політики згуртування ЄС поняття регіон тлумачиться як державне територіальне утворення рівня, який безпосередньо передує рівню держави і має відповідні політичні повноваження.

Операціоналізація поняття «регіональна політика» ускладнюється відсутністю узгодженого розуміння цього терміну. Адже зміст поняття «регіональна політика» часто визначається залежно від того, які напрями і механізми економічної політики застосовуються у тій чи іншій країні для пом'якшення міжрегіональних дисбалансів, перерозподілу бюджетних коштів чи приваблення інвестицій. Найбільш обґрунтованим видається підхід, який передбачає порівняльний аналіз «інструментів економічної політики окремих країн, які переслідують мету підтримки соціально-економічного розвитку окремих регіонів (територій)», відносно яких можна застосувати більш широкий термін – «державне регулювання територіального розвитку» [37, с. 6].

Приміром, у Німеччині до регіональної політики належить досить обмежений набір інструментів, оскільки міжбюджетні відносини і територіальне планування вважаються окремими, самостійними напрямками федеральної політики. В Росії регіональна політика має дуже широке тлумачення – як фактичний синонім державного регулювання розвитком територій, який включає і міжбюджетні відносини, і територіальне планування [37, с. 6]. В публічному просторі України про регіональну політику згадують хіба що при порівнянні середніх рівнів заробітної платні по окремих областях.

З приводу концептуальних форм регіональної політики висловлюються припущення, що чим більші масштаби міжбюджетного перерозподілу доходів, тим меншими будуть можливості регіональних органів влади здійснювати бюджетне інвестування й таким чином впливати на економічний розвиток підзвітних територій. Отож, «сильна» регіональна політика вимагає не тільки планування регіонального розвитку, але й визначення самостійних джерел фінансування. Інша важлива передумова «сильної» регіональної політики полягає в ступені децентралізації повноважень, від чого залежить характер участі структур регіонального управління (влади на місцях) у розробці та реалізації планів та програм регіонального розвитку.

Європейська регіональна політика пройшла декілька фаз реформування. Внаслідок п'яти хвиль розширення до ЄЕС/ЄС вступали країни, які мали значно нижчий рівень економічного розвитку або специфічні місцеві проблеми, як то французькі заморські департаменти, Азорські острови, Мадейра та Канари.

В основу реформи ЄРП (1989 р.) були покладені чотири основні принципи:

- концентрація коштів на потребах найбільш нужденних регіонів;
- програмний, а не проектний підхід;
- партнерство на всіх рівнях: від загальнонаціонального до місцевого;
- додатковість, тобто спільне виділення коштів з наднаціонального та національного бюджетів.

Тоді ж було переглянуто й функції структурних фондів як інструментів реалізації ЄРП – Європейського фонду орієнтації та гарантій у галузі сільського господарства, Європейського соціального фонду та Європейського фонду регіонального розвитку. Дещо пізніше, за Маастрихтським договором від 7 лютого 1992 р. було створено новий Фонд згуртування з метою «підтягування» чотирьох найбільш відсталих країн (Іспанії, Португалії, Греції та Ірландії) до середнього рівня за показниками ВВП.

Реформа 1989 р. передбачала різке збільшення асигнувань на заходи регіональної політики (аж до їх подвоєння). Були виділені основні типи регіонів, які мали отримувати допомогу через структурні фонди. В текстах керівних інституцій ЄС термін «регіональна політика» все частіше пов'язувався з поняттям «політика згуртування» (cohesion). Такий підхід вказував на поєднання цілей регіональної та соціальної політики, які розглядалися комплексно. В цьому сенсі політика згуртування поєднувала горизонтальну інтеграцію (згуртування між регіонами) і соціальну інтеграцію по вертикалі (між верствами суспільства).

Серед труднощів на шляху реалізації ЄРП доцільно згадати наступні:

- вступ нових країн нерідко спричиняв потребу реагування на нові типи регіональних проблем;
- брак коштів, необхідних для виконання цілей регіональної політики, особливо в перші роки існування ЄЕС, коли була поширена ілюзія, що інтеграція автоматично призведе до вирівнювання міжрегіональних диспропорцій;
- відсутність синхронізації чи узгодженість між регіональною політикою ЄС та урядів національних держав;
- як з'ясувалося в процесі втілення ЄРП, оскільки кожен напрям регіональної політики має територіально виражений ефект, результат однотипних заходів регіональної політики у регіонах різних типів може бути відмінним;
- часова віддаленість результатів від початкових заходів;
- часте відхилення отриманих результатів від запланованих [37, с. 9–24; 38, р. 104–113].

Останнє зауваження пояснюється тим, що впродовж доволі тривалого часу використання засобів регіональної політики здебільшого забезпечувало не стільки усунення регіональних диспропорцій, скільки дозволяло утримувати їх у певному діапазоні. При цьому успіх заходів, пов'язаних з подоланням економічної відсталості окремих районів переважно залежав від ставлення з боку загальнонаціональних / федеральних урядів окремих країн, без активної зацікавленості та сприяння яких програми регіонального розвитку (INTERREG) об'єктивно не могли досягати бажаної ефективності.

У 2000 р. у спільній регіональній політиці ЄС було виділено три пріоритети, які передбачали:

1) Підтримку найбідніших районів, рівень ВВП на душу населення у яких становив менше 75% від середнього рівня ЄС. Перелік найбільш відсталих регіонів визначається Європейською Комісією за погодженням держав-членів. Ця група включає й найбільш віддалені території, зокрема заморські департаменти та острівні автономні провінції.

2) Підтримку регіонів, у яких відбуваються процеси реструктуризації економіки в урбанізованих районах, виникають диспропорції та спостерігається занепад у галузях промисловості, сільському господарстві, або які переважно залежать від рибальства. Програми «конверсії регіонів» були спрямовані переважно на подолання наслідків занепаду традиційних галузей виробництва в урбанізованих районах, де переважали «старі» галузі промисловості, а також у прикордонних територіях, які постраждали внаслідок промислового спаду.

3) Забезпечення адаптації та модернізації систем освіти і зайнятості у регіонах, не охоплених цілями 1 і 2 [39, с. 178–179].

Згідно встановлених правил, для регіонів першої групи (віддалені та острівні території) кошти за програмами ЄС мали становити 75% асигнувань (або до 85% для острівних територій Греції). Для решти регіонів кошти ЄС мали становити не більше 50% асигнувань. Рішення керівних установ ЄС обумовлюють, що Європейська регіональна політика має здійснюватися у відповідності до низки визначених принципів. До них належать програмування розвитку, партнерство, координація, концентрація, додатковість, компактність і згуртованість, оцінка та контроль.

При проведенні реформи 2006 р. основна увага була зосереджена на чотирьох основних напрямках: розвитку «економіки знань»; децентралізації відповідальності в сферах управління і фінансового контролю в бік розширення повноважень країн ЄС та адміністрацій регіонів; процедурах спрощення та прискорення; розвитку потенціалу кожного європейського регіону з акцентом на ресурсах найбільш депресивних [40, с. 6].

Серед основних цілей регіональної політики Європейська Комісія виокремлює наступні:

- формування конкурентних переваг по відношенню до решти світу;

- реформування процесу розробки і реалізації стратегії для регіонів, постійний процес перегляду і корегувань;
- вирішення проблем зміни клімату і усталеності (досягнення певного балансу між економічними, соціальними та екологічними пріоритетами);
- використання регіональних і місцевих ресурсів та вмінь;
- співпрацю країн-учасниць на всіх рівнях;
- наближення країн-учасниць через транспортні зв'язки;
- збалансованість розвитку міст і сільських територій, що має охоплювати всі регіони незалежно від географічного розташування;
- демонстрацію солідарності на фоні природних лих;
- інтеграцію нових країн-учасниць через фінансову солідарність, формування сильних адміністрацій/інститутів, надання фінансування разом з технічною допомогою [40, с. 6–8].

Загалом функції і переваги «сильної» регіональної політики полягають не в перерозподілі бюджетних надходжень на користь відсталих чи депресивних регіонів на потреби споживання, а в створенні можливостей для ефективного використання відносних факторів виробництва, заохоченні інвестицій, реконструкції інфраструктури та збільшенні зайнятості. На загал регіональна політика як на національному, так і на європейському рівнях не може забезпечити повне вирівнювання показників економічної статистики, однак здатна подолати найбільш разючі диспропорції та відчуття зневажливого ставлення з боку виконавчої влади. Враховуючи механізм розподілу повноважень між національними чи федеральними урядами, – з одного боку, і європейськими інтеграційними установами – з другого, на уряди окремих держав припадає головна відповідальність за ефективність програм регіонального розвитку. Головна причина – у тому, що успіх виконання європейських програм у субнаціональних регіонах суттєво підвищується за сприяння урядів відповідних країн, від ставлення яких залежить ефективність використання коштів та узгодження зусиль на всіх щаблях ухвалення рішень.

4. Важливий напрям, який уособлює прояв і втілення тенденцій регіональної та міжрегіональної взаємодії, становить феномен порубіжжя². Населення прикордонних територій сусідніх країн зазвичай має тривалий досвід взаємного спілкування, який може мати негативну, нейтральну чи позитивну конотацію.

Дослідження просторово-часових відносин у порубіжжі становить предмет особливого наукового напрямку – історичної лімології. Ця галузь досліджень охоплює відносини порубіжних народів та етносів у перманентно конфліктних

² Порубіжжя або прикордоння – територія, розташована вздовж кордону, біля кордону. Вважається, що поняття «прикордонний регіон» вказує на його відносно обмежений простір та передбачає специфічний статус місцевої спільноти і груп населення, а також взаємовідносин, які між ними виникають. Прикордонні регіони можуть визначатися за зональним принципом (включаються всі території в радіусі від 10 до 50 км від кордону) або відповідно до адміністративного поділу держав. Другий підхід домінує як більш диференційований.

середовищах та у великому хронологічному діапазоні. Як зазначає Я.В. Верменич (Інститут історії України НАН України), історична лімологія зосереджує увагу «на розгляді процесів формування і розвитку центр-периферійних відносин, виникненні й еволюції територіальних ідентичностей, організації транскордонних просторових систем» [21, с. 57]. На її думку, сучасні реалії вимагають переосмислення вибудованої впродовж ХХ ст. теорії кордонів. Адже в багатьох ситуаціях кордони «перетворюються на осередки притягання й відштовхування, руйнуючи монополію колишніх центрів влади і впливу» [21, с. 57]. Нова роль кордонів полягає у тому, що вони можуть виконувати роль не тільки розподільчих, але й «контактних зон». Для культурних обмінів «ця обставина має вирішальне значення, оскільки на порубіжні формується новий тип особи і багато в чому відмінний тип суспільних відносин» [21, с. 57].

Утім відкидаючи схильність окремих європейських дослідників містифікувати роль кордонів у міждержавному та міжетнічному спілкуванні, зазначимо їх можливі ролі у суспільно-політичній взаємодії:

- як лінії стику та засобу розмежування між різними – антагоністичними, однорідними чи взаємодоповнюючими політичними та економічними системами;

- як лінії розмежування між різними етносами, расовими групами, релігійними (конфесійними, етноконфесійними) спільнотами та носіями відмінних ідентичностей;

- як лінії розподілу між спорідненими чи стику між конфліктуючими етносами;

- як роздільної лінії в ареалі проживання єдиного у минулому етносу, який на певному історичному етапі опинився у стані «розділеного народу» в складі територій сусідніх держав.

Як зазначає Я.В. Верменич, до 1950–1960-х рр. у дослідженні проблематики кордонів домінували традиційні, позитивістські у своїй основі історико-географічні підходи. Пояснювальні моделі базувалися переважно на аналізі політичних чинників, а держави розглядалися як цілісні суб'єкти [21, с. 63].

В підходах сучасних дослідників до проблематики порубіжжя продовжує домінувати просторовий підхід, який поєднується з історико-типологічним та соціально-політичним. Порубіжжя розглядається як ареал, який може втілювати різноспрямовані тенденції, стимулювати конфліктність або створювати додаткові можливості для економічного та культурного обміну. Водночас залишається дискусійним, чи можна розглядати, і якщо можна – то в якій мірі доцільно виокремлювати пограниччя як особливий різновид соціокультурного та етносоціального простору. Хоча прикордонні суспільства на загал тлумачаться як особливий тип соціуму, нерідко викликає сумніви можливість виявлення типових форм місцевої ідентичності, розподілених по шкалі «маргінальна – інтеграційна – ізоляціоністська». Якщо смисл маргіналізації та

ізоляціонізму (сегрегаціонізму) загалом очевидний, то інтеграційна спрямованість в залежності від політичних обставин може сприйматися або як прояв національно-державної самоідентифікації, або як уособлення сепаратизму.

Кордони не лише розмежовують простір держав, а й визначають межі ідентичностей – як реально існуючих, територіальних, так і постійно конструйованих, символічних. З урахуванням цього окремі автори пропонують аналізувати різні типи порубіжжя / пограниччя як «перехідні», «стикові», «фронтирні», акцентуючи увагу на специфічних формах взаємодії різних культур, перетині інтересів, зіткненні відмінних світоглядів і систем цінностей [41, с. 6].

Нові підходи та уявлення про роль кордонів поширилися лише в останній третині ХХ ст. В цьому контексті суттєве значення мав відхід від традиційних геополітичних підходів до символічно-конструктивістських тлумачень. Новітнє сприйняття кордону ґрунтується на розрізненні реальних (міждержавних, міжетнічних, адміністративних тощо) і символічних кордонів, а також на усвідомленні полісемантичності самого поняття «кордон» як чітко визначеної лінії розмежування з відповідними атрибутами. Поняття кордону сприймається і як потужний централізуючий фактор – символічний атрибут державної політики, і як прикордонний ареал, «зона переходу», межа, перехрестя [42].

В сучасному світі, включаючи відносини між учасниками інтеграційних об'єднань, кордон зберігає функцію окреслення національної території та сфери виняткового національного суверенітету. Держава пропускає через кордони корисні для національної економіки комунікації з зовнішнім світом і затримує чи блокує негативні. Таким чином ситуація на кордонах впливає на внутрішню і зовнішню політику. Через певне співвідношення комунікаційної та бар'єрної функцій державного кордону встановлюється взаємозв'язок між внутрішнім та міжнародним поділом праці, відбувається взаємодія національного господарства певної країни з господарствами інших країн [42, с. 155].

Зв'язки між суміжними територіями сусідніх держав розрізняються в першу чергу за вектором їх сприйняття населенням прикордонних регіонів – умовного порубіжжя, та урядами сусідніх держав. Залежно від місцевих умов міжрегіональні зв'язки можуть сприйматися або як бажані – потрібні і взаємовигідні, або як такі, що містять певну загрозу, політично несприятливі або навіть завдають шкоди економіці, екології або соціально-політичній стабільності.

Прикладом сприятливого ставлення до прикордонного співробітництва служить політика регіонального розвитку в Європейському економічному співтоваристві, а згодом – у Європейському Союзі, де в основу інтеграційних проектів за участю прикордонних територій були покладені принципи спільного ринку, включаючи свободу переміщення товарів, послуг, капіталів і робочої сили.

Одним з важливих мотиваційних підходів до розвитку прикордонних зв'язків служить пом'якшення наслідків розділення між сусідніми державами територій, заселених окремими етносами та етнічними групами, а також налагодження співпраці між колишніми «спірними землями», які становили предмет міждержавного суперництва. Введення спеціальних режимів перетину кордону для жителів суміжних територій сусідніх держав полегшує людські контакти і, зазвичай, призводить до розширення прикордонного торгового обміну.

У практиці розвинених інтеграційних спільнот застосовується введення полегшених режимів перетину кордону, як для населення країн-учасниць, так і в багатьох випадках – для жителів прикордонних територій сусідніх держав, які не є учасниками інтеграційного угруповання. Характерним прикладом пільгового режиму прикордонних зв'язків можна вважати застосування режиму «малого прикордонного руху» – полегшеного перетину кордону для громадян двох сусідніх держав, які проживають в прикордонній зоні. Згідно з умовами малого прикордонного руху жителі прикордонної зони можуть регулярно перетинати спільний кордон для перебування в прикордонній зоні іншої держави. Для цього не потрібна віза, але передбачено отримання спеціального дозвільного документа (прикордонної карти або карти прикордонного руху). Поїздки на територію сусідньої країни можуть здійснюватися з соціальних, культурних або сімейних причин, а також з обґрунтованих економічних причин (крім офіційного працевлаштування, що передбачає оплату трудової діяльності) [43].

Проблема зв'язків між суміжними територіями сусідніх держав завжди розглядається як політична – така, що відображає наявність певних політичних та економічних інтересів. За сприятливого збігу обставин, у залежності від позиції урядів сусідніх держав, прикордонні зв'язки можуть позитивно впливати на розвиток відносин і стимулювати співпрацю. В іншому випадку такі зв'язки розглядаються як неможливі або небажані через ворожі двосторонні відносини.

Після п'ятої хвилі розширення ЄС (2004 р.), під час якої до складу об'єднання увійшли Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія, Литва, Латвія, Естонія, Мальта і Кіпр, Україна уклала угоди про малий прикордонний рух з Польщею, Угорщиною, Словаччиною та Румунією. Зазначені угоди були покликані частково компенсувати наслідки скасування безвізового режиму і раніше чинних угод про вільну торгівлю. За умовами угод про малий прикордонний рух жителями прикордонної зони вважаються особи, які постійно мешкають у прикордонній зоні (30-50 км вздовж кордону) протягом встановленого періоду та їх найближчі родичі.

Після п'ятої хвилі розширення роль основного інструменту політики ЄС щодо країн у довколишньому територіальному просторі виконує Європейська політика сусідства (ЄПС), в основу якої покладено спільний підхід до 16 країн-

сусідів у Східній Європі, на Південному Кавказі та в Середземномор'ї. За первинним задумом політична мета ЄПС полягала в модернізації та демократизації країн-сусідів з метою формування лояльного й контрольованого прилеглого простору стабільності та безпеки, економічно зорієнтованого на європейський інтеграційний центр. У своєму Посланні «Європейська політика сусідства. Стратегічний документ» від 12 травня 2004 р. Європейська Комісія пропонувала залучати сусідні країни-партнери до підтримки виконання зовнішніх цілей ЄС. Виходячи з цього своєрідний «проміжний статус» ЄПС полягав у застосуванні комбінації інструментів Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС та елементів регіональної інтеграції. Принагідно інструмент європейського сусідства передбачав сприяння розвитку різних форм прикордонного співробітництва за участю місцевих і регіональних органів влади, а також неурядових структур.

Політика сусідства мала зробити розширення ЄС корисним для прикордонних районів країн-членів Союзу, сприяючи об'єднанню інфраструктур, формуванню мереж, зокрема в галузі енергетики, становленню стратегічного енергетичного партнерства з країнами-сусідами, розвитку нових форм співпраці, зокрема у сфері торгівлі. З цією метою в рамках ЄПС передбачалося фінансування заходів як усередині Союзу, так і за його межами [44, р. 9, 13].

Європейська Комісія від самого початку чітко встановила, що інструмент розбудови відносин між ЄС і країнами-партнерами не передбачає надання їм перспективи членства в ЄС згідно положень ст. 49 Договору про Європейський Союз. Водночас концепція ЄПС застерігала від «появи нових розподільчих ліній між розширеним ЄС і його сусідами», пропонуючи країнам-сусідам участь «у різних формах діяльності ЄС на основі більш широкого співробітництва в галузі політики, безпеки, економіки та культури» [44, р. 2].

В документах Європейської Комісії схвалювалося залучення субнаціональних регіонів до міжнародного співробітництва, зокрема з країнами Східної Європи – учасницями ініціативи «Східне партнерство». Це обумовило часткове перенесення досвіду зв'язків між регіонами різних європейських країн, поширених усередині ЄС, на відносини центральноєвропейських країн-членів Союзу з їх східноєвропейськими сусідами.

Як і всередині ЄС, де створення єврорегіонів³ практикувалося з кінця 1950-х рр., з середини 1990-х рр. між сусідніми регіонами країн ЄС та країн-

³ Єврорегіон – окрема одиниця, утворена на договірних засадах на території двох чи більше держав. Забезпечує організаційну та юридично закріплену форму транскордонного співробітництва суміжних самоврядних територіальних спільнот та місцевих органів влади прикордонних регіонів європейських держав. Єврорегіон виступає як форма транскордонного співробітництва між регіонами країн-членів ЄС, країн-кандидатів і регіонами країн-сусідів. У створенні єврорегіону беруть участь представники регіональних і місцевих органів управління, а також громадських і комерційних структур прикордонних регіонів.

кандидатів було також започатковано практику укладення угод про створення єврорегіонів за участю прикордонних областей країн пострадянського простору.

Україна долучилася до переговорів про створення єврорегіонів у 1993 р. На заході прикордонні області України стали учасниками єврорегіонів «Буг» (1995 р.), «Нижній Дунай» (1998 р.), «Карпати» (2000 р.) та «Верхній Прут» (2000 р.). На сході на півночі – єврорегіонів «Дніпро» (2003 р.), «Слобожанщина» (2003 р.), «Ярославна» (2007 р.) та «Донбас» (2010 р.). На півдні – Чорноморського єврорегіону, створеного у 2008 р. за ініціативою Ради Європи за участю Азербайджану, Албанії, Болгарії, Греції, Грузії, Молдови, Росії, Сербії, Румунії, Туреччини та України.

У різний час велися переговори про створення єврорегіонів «Дністер», «Сян», «Померанія» та «Полісся», однак вони не дійшли до стадії договірної оформлення. Діяльність єврорегіонів за участі західних і південно-західних областей України вважалася відносно успішною, хоча й наштовхувалася на брак фінансування спільних проєктів. Єврорегіони на східних кордонах ЄС не мають доступу до коштів програми INTERREG, які можуть використовуватися лише у межах країн-членів Союзу. Що стосується єврорегіонів, утворених за участі сусідніх областей Росії, їх діяльність була припинена в 2014 р. у зв'язку з анексією Криму та конфліктом на Донбасі.

Практичні досягнення розвитку європейського регіоналізму стали поштовхом для розвитку досліджень по таких напрямках, як теорія місцевого самоврядування, міжнародне право та роль міжрегіональних відносин у міжнародній взаємодії. Адже по мірі розвитку європейського інтеграційного проєкту статус і роль органів самоврядування на різних рівнях набули доволі чіткого правового закріплення в документах Ради Європи, ЄС, а також у були деталізовані у документах Асамблеї європейських регіонів – добровільного міжнародного об'єднання представницьких органів регіонів з країн усієї Європи, яке тісно співпрацює з Радою Європи, інституціями ЄС та іншими міжрегіональними асоціаціями.

Основні правові та організаційні засади розвитку єврорегіонів були визначені в Європейській рамковій конвенції про прикордонне співробітництво (transfrontier co-operation), підписаній країнами-членами Ради Європи в Мадриді 21 травня 1980 р. Згідно цього документу «транскордонне співробітництво означає будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або властями, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох договірних сторін, та на укладення з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей» [32].

Додатковий протокол до Мадридської конвенції від 9 листопада 1995 р. («Перший протокол») визначив правові засади транскордонної співпраці, а Другий протокол до конвенції від 5 травня 1998 р. поширив принципи

транскордонного співробітництва і на трансрегіональну співпрацю, тобто на взаємини регіонів держав-учасниць конвенції, які не межують безпосередньо один з одним. Таким чином, Європейська рамкова конвенція разом із двома додатковими протоколами визначає загальні правові й організаційні засади транскордонного співробітництва регіонів і держав Європи, зокрема України, яка приєдналася до Мадридської конвенції у 1993 р. Транскордонне співробітництво регулюється також Європейською хартією місцевого самоврядування 1985 р., до якої Україна приєдналася у 1997 р.

В своїй сукупності політико-правові основи європейського регіоналізму та міжрегіональної транскордонної взаємодії визначають:

- Європейська хартія місцевого самоврядування (Страсбург, жовтень 1985 р.).
- Європейська рамкова конвенція про прикордонне співробітництво територіальних співтовариств і влад (Мадрид, травень 1980 р.).
- Протокол № 2 до Мадридської конвенції (Страсбург, травень 1998 р.).
- Європейська хартія регіональних мов і мов меншин (Страсбург, листопад 1992 р.).
- Хартія Конгресу місцевих і регіональних влад Європи (січень 1994 р.).
- Європейська хартія регіонального самоврядування (червень 1997 р.).

Країни Східної Європи, Центральної Азії, та певною мірою – Південно-Східної Азії, намагалися використовувати досвід європейського транскордонного співробітництва. Проте поза межами ЄС найпоширенішими формами взаємодії між регіонами залишається підписання міжурядових угод, які регулюють міжрегіональну, переважно економічну співпрацю, а також проведення двосторонніх форумів міжрегіонального співробітництва, які проводяться за згоди та підтримки урядів (наприклад, між Узбекистаном і Казахстаном).

В Росії міжрегіональну і прикордонну співпрацю віднесено до відання Департаменту розвитку інтеграційних проєктів та країн СНД Міністерства економічного розвитку. Серед форм міжрегіональних відносин виокремлюються організація та проведення міжнародних форумів, конференцій та інших заходів з питань міжрегіонального та прикордонного співробітництва, погодження проєктів угод про здійснення міжнародних і зовнішньоекономічних зв'язків, що укладаються органами державної влади суб'єктів РФ, забезпечення діяльності секретаріатів російських частин міжурядових комісій, підкомісій та робочих груп з питань міжрегіонального та прикордонного співробітництва між Російською Федерацією та іноземними державами [45, с. 61–62]

В основу прикордонної співпраці між РФ і КНР покладено «Програму розвитку співробітництва на Далекому Сході до 2024 року» та «План розвитку сільського господарства Північного Сходу Китаю і Далекого Сходу та Байкальського регіону Росії». Угоди про співпрацю з провінціями КНР мають

59 з 85 регіонів РФ. В якості структур багатосторонньої взаємодії між представниками органів влади регіонального рівня виступають Рада глав суб'єктів РФ при МЗС Росії, Рада з міжрегіональної співпраці, Російсько-Китайська ділова рада. Проводяться масштабні заходи інформаційно-представницького характеру на кшталт Форуму малого та середнього бізнесу регіонів ШОС і БРІКС та Міжнародного експортного форуму (2020 р.).

Зовнішні зв'язки провінцій КНР здійснюються на підставі міжурядових угод, міжурядових регіональних програм та торговельно-економічних угод між органами влади субнаціональних утворень. З метою заохочення торговельно-економічних відносин та приваблення іноземних інвестицій в 2019 р. у китайській прикордонній провінції Хейлунцзян було відкрито спеціальну економічну зону, зорієнтовану на Росію. Зона вільної торгівлі, що діятиме в адміністративному центрі провінції Хейлунцзян – Харбіні та прикордонних містах Хейхе і Суйфеньхе, передбачає спеціалізацію по видах діяльності, включаючи співпрацю в сферах високих технологій, виробництва нових матеріалів, біомедицини, фінансів, енергетики, виробництва екологічно чистої продукції, розвитку прикордонної інфраструктури, імпорту деревини і зернових [46].

Важливу роль у сприянні прикордонному співробітництву відграють багатосторонні регіональні програми. Одним із таких прикладів є Програма центральноазійської регіональної економічної співпраці (CAREC), партнерами якої вважаються 11 країн – Афганістан, Азербайджан, КНР, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Монголія, Пакистан, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан. Програма, яка виконується за підтримки Азіатського банку розвитку, ставить за мету сприяння взаємодії між людьми, прикордонними і транскордонними громадами, налагодження їх економічних і соціальних зв'язків. До того ж зазначається, що країни, які беруть участь у програмі, мають змогу використовувати обмежене коло інструментів прикордонної співпраці, та й сама проблематика прикордонних регіонів вважається другорядною внаслідок їх периферійного статусу. Трансгранична взаємодія між членами різних громад може відбуватися через формальну і неформальну торгівлю, спільне використання водних джерел і природних ресурсів, зокрема пасовищ. Контактів населення прикордонних територій сприяє впровадження безвізового режиму. Утім, конкуренція за природні ресурси, проблема безпеки кордонів та обмеження, пов'язані з пандемією, можуть зумовлювати припинення вільного перетину кордонів. Найбільшу небезпеку спричиняють внутрішні заворушення на етнічному ґрунті, які загострюють ситуацію на кордоні та появу значної кількості біженців [47, с. IX–XIV].

В посушливих регіонах потреба в трансрегіональному співробітництві загострюється у зв'язку з обмеженістю водних ресурсів та загрозою кліматичних змін, що також може провокувати конфлікти між прикордонними громадами [48].

Загалом, окрім досвіду співпраці європейських прикордонних регіонів, де зменшення прикордонних бар'єрів супроводжувалося модернізацією інфраструктури та інтернаціоналізацією економічного середовища, суттєві позитивні ознаки виявляються також у традиціях транскордонної співпраці країн Північної Європи. Своєю чергою, досвід АСЕАН засвідчує, що розширення повноважень місцевих органів влади може сприяти поживленню транскордонної мобільності населення. Окремі ініціативи, пов'язані з налагодженням прикордонних зв'язків, останнім часом просуваються і з-поміж країн-членів Африканського Союзу [47, с. 23–24].

5. Вплив глобалізації, перебіг інтеграційних процесів та розвиток міжрегіональних зв'язків впливають на еволюцію форм самосвідомості та посилення специфічних рис ідентичності населення порубіжних територій.

Територіальна ідентичність кожного рівня, як вияв колективної ідентичності, містить у собі три компоненти: когнітивний, емоційно-афективний та інструментальний. Когнітивна складова охоплює набір об'єктивних і стійких ознак, з якими ототожнюють себе індивід і спільнота. В результаті самокатегоризації особа усвідомлює себе в термінах співвідношення з певною соціальною групою. Це передбачає наявність певних знань про свою та суміжні територіальні спільноти, що дозволяє диверсифікувати власну приналежність.

Емоційно-афективний компонент відтворює суб'єктивний спосіб сприйняття та обґрунтування когнітивного компонента. Він містить певний набір емоцій відносно своєї територіальної спільноти.

Інструментальний (поведінково-регулятивний) компонент створює основи для колективної діяльності та соціально-політичної мобілізації населення. Він утілюється в діапазоні від готовності розділяти практики, що прийняті в співтоваристві, до зобов'язань здійснювати вчинки з урахуванням цінностей, які поділяє певна група. Інструментальний компонент ідентичності формує політичну культуру певної територіальної спільноти [49].

В європейському ландшафті традиційна державно-централізована модель ідентичності конкурує, з одного боку, – з новітнім, маргінальним типом самосвідомості, що ігнорує географічний зв'язок і спирається на людську індивідуальність, а з другого, – з регіонально-груповими формами, які уособлюють артикульовані місцеві патріотизми і нерідко виступають як уособлення протестної або опозиційної ідентичності. Згідно концепції П. Бурдь'є, регіоналістський дискурс нав'язує суспільству географічну прив'язку до певної місцевості. Своєю чергою географічні, мовні та культурні стереотипи різною мірою відображають особливі випадки конфліктів з приводу класифікацій чи відмінностей та боротьбу за монополію на владу [50, с. 50].

Загальноєвропейська ідентичність, яка ґрунтується на спільному європейському громадянстві, дотепер не набула значного поширення у якості домінуючого, ба навіть значимого компонента суспільної свідомості у країнах-членах. Згідно конструктивістської методології, європейську ідентичність

можна розглядати як свідомо сконструйовану, адже на рівні ЄС проголошено аксіологічні принципи та цілі, задля досягнення яких власне й створюється європейська ідентичність. Відтак спільна європейська ідентичність постає і як втілення певної ідеї, і як результат просування європейською елітою певної «політики ідентичності», яка в сукупному вигляді може мати суто плюралістичний і мультикультурний, тобто «синтетичний» або принаймні композитний характер.

У площині групової свідомості стереотипи загальноєвропейської ідентичності неминуче вступають у конкуренцію з територіальними та етнічними / етнонаціональними, яким вони вочевидь поступаються за ступенем лояльності та підтримки [51]. Чималою мірою це пояснюється поданням європейських цінностей у дусі ліберально-космополітичних установок та уявлень, хоча більшість населення європейських країн ще не готова до космополітичного світосприйняття. З огляду на це феномен європейської ідентичності передбачає розв'язання внутрішньої суперечності між національною ідентичністю з відповідними ціннісно-нормативними ознаками та національною детермінованістю культурного простору, – з одного боку, та приналежністю до наднаціональної спільноти з формуванням своєрідного соціокультурного простору, – з другого.

Ієрархічні багатоскладові моделі ідентичностей найчастіше зустрічаються в поліетнічних прикордонних регіонах, де ідентичність окремих груп населення може мати подвійний чи перехідний характер. Приміром, у Північній Ірландії населення ідентифікує себе насамперед через приналежність до політичної традиції та релігії – як юніоністів та націоналістів, протестантів та католиків. Однак при етнокультурній диференціації окрім британської та ірландської форм ідентичностей виявляються й такі партикулярні, групові орієнтації, як англо-ірландці, шотландо-ірландці та ольстерці. Останні фактично уособлюють інтеграціоністську й водночас партикулярну форму самоідентифікації меншості населення провінції.

Посилаючись на результати соціологічних досліджень, проведених у 1990-х рр., М. Кітінг звертає увагу на «зростання множинних ідентичностей, пов'язаних з регіоном, державою і навіть з Європою, переважно серед найбільш освічених прошарків населення». Однак, наявність прямого зв'язку між такими символами, як «регіон – Європа» чи «регіон – Всесвіт» не виглядала очевидною [9, с. 97].

На думку М. Кітінга, громадяни можуть почати мислити в регіональному та міжнародному масштабах лише якщо регіональні структури зможуть встановити такий зв'язок. «Результат залежить не тільки від сили регіональних уподобань, а й від слабкості національних ідентичностей та здатності держав створювати протилежний полюс тяжіння». За його спостереженням, дослідження європейських цінностей виявило високий рівень національно-державної ідентичності в країнах півдня Європи, «де держава слугує втіленням

нації та колективної ідентичності». Однак саме в цих країнах держава була найбільш ослаблена внаслідок глобалізації та європейської інтеграції. Низька довіра населення до державних інститутів «заважає їм ставати агентами соціалізації в душі держави кінця XIX – початку XX століття». До того ж у центральних регіонах окремих країн прив'язаність до держави, зазвичай, сильніша, ніж у периферійних. Слабка прив'язаність до держави також характерна для областей, яким властива виразна історична, культурна або мовна своєрідність – Шотландії, Північної Ірландії, Країни Басків, Баварії, Шлезвіг-Гольштейну або регіонів Бельгії [9, с. 97].

Умови порубіжжя можуть істотно впливати на етнополітичні процеси у прикордонних регіонах, спричиняючи сегрегацію окремих етнічних громад, які орієнтуються на інтеграцію з суспільствами сусідніх країн, населених їх «материнськими» етносами. В разі компактного розселення такі етнічні групи можуть виявляти схильність до добровільної або вимушеної сегрегації у країнах перебування. В Україні такі сегрегаціоністські настрої найбільш характерні для угорської громади Закарпаття.

Інша тенденція може знаходити прояв в епізодичному загостренні протиріч, пов'язаних з комеморацією подій спільної історії, політичними, культурними чи релігійними конфліктами між сусідніми державами впродовж попередніх епох. Такі спалахи напруженості загострюють сприйняття стереотипів історичної пам'яті, спричиняючи роздмухування ворожнечі довкола етнополітичних проблем чи на релігійному ґрунті.

Підсумкові зауваження

Глобальні процеси, позначені дихотомією уніфікації та регіоналізації, уособлюють діалектичні протиріччя єдності та протилежності між інтеграцією та диференціацією.

В теоретико-методологічному відношенні важливим підтвердженням цієї тенденції вважається формування великих політико-економічних просторів з різними формами інтеграційної згуртованості на макрорівні та посилення позицій і ролі у міжнародній взаємодії субнаціональних регіонів, які мають більш чи менш розвинені форми самоврядування. При цьому показово, що найбільш активний розвиток регіоналізму на макрорівні та регіональної специфіки територіальних спільнот усередині окремих держав спостерігається насамперед у межах багатосторонніх інтеграційних об'єднань.

Соціально-економічні зміни на мікро- та макрорівні спричинили поштовх міжнародного спілкування й перебудову відносин між урядами окремих держав і представницькими органами субнаціональних регіонів, що знайшло відображення у нових теоріях, насамперед теорії «нового регіоналізму» (М. Кігінг). Згідно цієї теорії, якщо у минулому суб'єктами регіональної взаємодії вважалися виключно держави, «новий регіоналізм» позначений комплексним залученням держав та недержавних акторів,

включаючи місцеві органи управління, об'єднання структур бізнесу, громадські організації та інших учасників «світополітичних» процесів.

Використовуючи протекціоністські методи, «старий регіоналізм» був зосереджений на захисті держав від зовнішньої конкуренції, а згодом – і глобалізації. Натомість «новий регіоналізм» спирається на економічну взаємозалежність, активізацію економічних обмінів, співробітництво держав усередині макрорегіонів та між субнаціональними регіонами всередині окремих держав як на невід'ємну складову розвитку світової економіки і супутній чинник процесів глобалізації.

З функціональної точки зору сприяння транскордонній співпраці має забезпечувати раціональне використання економічного потенціалу, трудових ресурсів і транзитних можливостей прикордонних регіонів. З політичної точки зору налагодження зв'язків між прикордонними територіями покликано поліпшити імідж сусідніх народів та взаємне сприйняття з боку населення суміжних країн.

У Західній Європі «новий» регіоналізм як форма підвищення суб'єктності автономних територій (земель, областей, провінцій) почав активно впливати на багатосторонні суспільно-політичні відносини та інтеграційні процеси з початку 1970-х рр. Окрім суто економічних чинників, специфічною ознакою становлення транскордонного співробітництва в межах європейського інтеграційного проекту була зацікавленість у зміцненні європейської безпеки, забезпеченні політичної стабільності та економічної згуртованості.

Відповідно до рішень Ради Європи, в рамках широкого «європейського проекту» міжрегіональна співпраця має сприяти послабленню напруженості у відносинах між етнонаціональними групами та забезпечувати зближення між урядами та країнами [52; 53].

Керівні установи ЄС розглядають регіональне співробітництво як один з важливих політичних пріоритетів, який сприяє економічному добробуту і політичній стабільності, забезпеченню прав людини, захисту прав меншин, розвитку демократії і громадянського суспільства. З точки зору її головних цілей, європейська наднаціональна політика регіонального розвитку покликана забезпечувати розв'язання проблем, які не можуть бути вирішені за рахунок механізмів вільного ринку. В концептуальному відношенні Європейська регіональна політика включає інституціональний компонент, який обумовлює перерозподіл владних повноважень між різними рівнями влади та відповідальності, включаючи заохочення реформ місцевого самоврядування та підвищення статусу автономних регіонів за рахунок частини компетенції урядів національних держав. У Європі, включаючи ЄС та країни-сусіди, функціонує понад 70 єврорегіонів за участю 30 держав.

Європейська модель регіоналізму бачиться як сфера узгодженої діяльності вищих інтеграційних органів, урядів держав і регіональних спільнот, поєднуючи планування заходів на вищих щаблях управління, які

спрямовуються «згори», та ініціативу, яка надходить «знизу», – з боку субнаціональних акторів. Поряд зі сприянням становленню загальноєвропейської солідарності та ідентичності, регіональне самоврядування і заохочення міжрегіональної взаємодії вважається підставою для виникнення певного проміжного, міжрегіонального рівня зв'язків, який розширює повсякденну взаємодію між територіальними утвореннями, підприємницькими структурами та громадськими організаціями, використовуючи міжрегіональну співпрацю як потужний резерв внутрішньої єдності ЄС.

Розвиток взаємодії структур проміжного, регіонального рівня, сприяв поширенню популярності концепції «Європи регіонів»⁴, яка подекуди тлумачилася як програма перебудови європейського інтеграційного простору на засадах федералізму та розмивання суверенітету національних держав. Утім, як свідчить досвід функціонування ЄС, розвиток регіоналізму не призвів до деградації статусу держав-членів, який покладений в основу установчих договорів ЄС. Натомість роль регіональної ланки в європейському інтеграційному проекті покладена на консультативні робочі органи – Комітет регіонів при Єврокомісії, заснований 1994 р. у відповідності до положень Маастрихтського договору (1992 р.), та Європейську групу територіального співробітництва, створену в його межах у 2006 р.

В рамках Ради Європи функції представництва регіональних інтересів виконує Конгрес місцевих і регіональних влад, створений рішенням Комітету Міністрів РЄ від 14 січня 1994 р. Цей орган, сформований у результаті тривалої еволюції представницьких структур місцевого і регіонального самоврядування, має окремий підрозділ у вигляді Палати регіонів. Інша структура представництва регіональних інтересів – Асамблея регіонів Європи (АРЄ), що діє з 1987 р. у формі добровільної асоціації регіональних утворень 35 країн та 15 міжрегіональних організацій. Саме АРЄ виступає як найбільш послідовний виразник ідеї децентралізації влади й перерозподілу владних повноважень.

Хоча перелічені структури уособлюють специфіку регіональних інтересів і здатні висувати свої вимоги, вони не мають вирішального голосу при ухваленні рішень на рівні ЄС або держав-членів. З цієї точки зору регіоналізм не варто огульно ототожнювати з сепаратизмом. Відповідно до документів Ради Європи та ЄС, регіоналізм означає взаємопов'язану політико-економічну систему, яка забезпечує особливий статус регіональних утворень у політичній практиці держав та інтеграційних об'єднань, обумовлює участь регіонів у реалізації державної влади, європейській інтеграції та міжнародних зв'язках. Водночас успішне функціонування регіонів передбачає їх відносну економічну та

⁴ Інтеграційна по своїй суті ідея «Європи регіонів» була уперше викладена в праці французького вченого П. Відаль де ла Блаша (Vidal de la Blache) «Східна Франція» (1917 р.). Пропозиція полягала в перетворенні спірних прикордонних земель Ельзасу і Лотарингії на зону взаємовигідного співробітництва між Францією та Німеччиною.

фіскальну самостійність в умовах унітарної, багатоскладової та/або федеративної держави.

Розвиток європейського регіоналізму активно сприяв налагодженню співпраці конфліктних у минулому прикордонних територій, зокрема між ФРН, Чехією та Польщею (єврорегіон «Ниса Лужицька», 1991 р.), ФРН та Польщею (єврорегіон «Шпреє–Ниса Лужицька–Бубр», 1992 р.), ФРН та Чехією (єврорегіон «Ельба», 1992 р.), ФРН, Францією та Люксембургом («Саар–Лотарингія–Люксембург–Рейн», 1995 р.), ФРН і Данією («Південна Ютландія–Шлезвіг», 1997 р.), Австрією та Італією («Тіроль–Південний Тіроль–Трентіно», 1998 р.). Досвід розвитку європейського інтеграційного проекту загалом засвідчив, що налагодження співпраці між прикордонними територіями сусідніх держав не становить прямого виклику статусу національних держав-членів, солідарність між якими вважається наріжним каменем Союзу. У практиці країн Західної Європи існує лише два випадки, коли розширення повноважень представницьких органів та урядів автономних регіонів спричинило піднесення сепаратизму й оформлення вимоги самовизначення аж до створення власних держав – Каталонія та Шотландії [54].

В інших випадках, включаючи регіони Бельгії та Країну Басків в Іспанії, розширення регіональної автономії сприяло досягненню асиметричних форм самоврядування на засадах забезпечення етнічних і культурних прав меншин, які становлять більшість чи значну частину населення відповідних територій. Тому сприйняття регіоналізму як кокону, з якого виростає націоналізм маленьких націй, що прагнуть утвердитися у своєму опорі тиску великих націй, є вкрай спрощеним і на загал не відповідає новітнім реаліям. Підвищення статусу регіону в системі ЄС та налагодження міжрегіональних зв'язків загалом сприяли ослабленню власне націоналістичних, етнічних компонентів регіоналізму.

Загальна постановка завдань міжрегіональної співпраці прикордонних територій сусідніх країн зорієнтована на ослаблення суперечностей економічного та політичного характеру, пом'якшення або навіть упередження конкуренції між порубіжними регіонами, сприяння взаємодоповнюючим економічним зв'язкам, інтенсифікацію економічного розвитку прикордонних областей на взаємовигідній основі, суспільне-економічне вирівнювання, гармонізацію соціальних відносин, використання потенціалу торгівлі, транзиту та розвиток міжлюдських контактів. Однак виконання цих планів і настанов не завжди забезпечує досягнення очікуваних результатів. У різних регіонах та країнах світу типи і форми прикордонних зв'язків можуть набувати принципово відмінного характеру. Вони багато в чому залежать від рівнів економічного розвитку сусідніх країн, що впливає на спрямування міграційних процесів. Суттєве значення мають політичні та історичні особливості відносин між країнами, відмінність їх політичних систем, культурні та релігійні особливості.

Приміром, сусідство країни з більш розвинутою економікою визначає спрямування та характер міграційних процесів, насамперед трудової міграції.

Етнополітичні процеси на прикордонних територіях позначені впливом різних факторів і залежать від складу населення, рівнів економічного розвитку, політичної гомогенності сусідніх країн та їх форм правління. У прикордонні подекуди спостерігаються специфічні прояви етнонаціональної самосвідомості та відповідних форм ідентичності, включаючи такі феномени, як «подвійна лояльність» і виникнення перехідних форм самоідентифікації, маргіналізація (ослаблення відчуття приналежності до конкретної культурної та етнічної спільноти), ізоляціонізм тощо.

Успішне втілення європейської моделі транскордонного співробітництва передбачає необхідність надання адміністративним одиницям, які беруть участь у формуванні єврорегіону, достатньо розвинутої форми місцевої автономії. Наявність власних автономних повноважень та права ухвалювати відповідні рішення сприяє більш ефективній реалізації транскордонних проектів та задоволенню потреб місцевих громад.

Унікальний за своєю природою європейський досвід транскордонного співробітництва сприяв практичному зближенню європейських країн та пом'якшенню історичних суперечностей. У порівнянні з інституціоналізованими формами транскордонного співробітництва в ЄС різні форми співпраці прикордонних регіонів у країнах Східної Європи, побудовані за моделлю єврорегіонів, виступають як значно слабші інструменти регіональної інтеграції. Загалом вони можуть лише сприяти поживленню торгівлі та транспортного сполучення, більш чи менш вдало копіюючи європейський досвід. Утім єврорегіони, створені на східному кордоні ЄС, не мають ані достатніх коштів, ані повноважень для впровадження масштабних проектів, створення вільних економічних зон чи територій пріоритетного розвитку.

В політиці країн поза межами ЄС присутня низка типових чинників, які перешкоджають налагодженню ефективної транскордонної взаємодії. До них належать:

- Недовіра і конкуренція у відносинах сусідніх держав, наявність невирішених політичних проблем, територіальних спорів, суттєвих історичних суперечностей.

- Низькі статус і актуальність транскордонного співробітництва в переліку чинників, які визначають стратегію державної політики.

- Застосування сусідніми державами тарифних і нетарифних обмежень у торгівлі (високі ставки митних зборів, квотування і ліцензування торговельних операцій).

- Відсутність чи недостатній рівень фінансової та політичної підтримки транскордонних проектів з боку національних урядів і міжнародних організацій.

- Низький рівень повноважень органів місцевого самоврядування.
- Недостатній розвиток прикордонної і транзитної інфраструктури.

Список використаних джерел та літератури

1. *Decentralization and local democracy in the world: First global report by United Cities and Local Governments, 2008*. Barcelona : United Cities and Local Governments (UCLG); The World Bank, 2009. 346 p.
2. Агранофф Р. Огляд європейських традицій місцевого самоврядування. *Міське самоврядування в Україні: проблеми і прогнози*. К.: Ін-т соціології НАН України, 1997. С. 3-24.
3. *Drivers of Integration and Regionalism in Europe and Asia : Comparative perspectives*. L. Brennan, P. Murray (eds.). London, New York : Routledge; Taylor & Francis Group, 2015. 432 p.
4. Duchacek I. Perforated Sovereignities: Towards a new actors international relations. Soldatos P. (ed.). *An explanatory Framework for the study federated states as foreign Policy actors*. Oxford : Oxford University Press, 1990. P. 1-53.
5. Husson B., Soukouna S. Stratégies internationales des collectivités territoriales. *Revue internationale des études du développement*. 2017. N° 4 (232). Paris : Ed Sorbonne. 222 p.
6. Scully R., Jones R.W. *Europe, Regions and European Regionalism*. Palgrave Studies in European Union Politics. London : Palgrave Macmillan, 2010. X, 277 p.
7. Stoker G. Comparative local governance. R.A.W. Rhodes, S.A. Binder, B.A. Rockman (eds.). *The Oxford handbook of political institutions*. New York : Oxford Univ. Press, 2006. P. 495-513.
8. Keating M. *The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change*. Cheltenham : Edward Elgar, 1998. XI, 242 p.
9. Китинг М. Новый регионализм в Западной Европе; пер. с англ. *Логос*. 2003. № 6 (40). С. 67-116.
10. Симон М. Воздействие процессов регионализации на национальные государства Европы. *Власть*. 2007. № 11. С. 109-113.
11. Storper M. The Resurgence of Regional Economies, Ten Years Later: The Region as a Nexus of Untraded Interdependencies. *European Urban and Regional Studies*. 1995. Vol. 2, No. 3. P. 191-221.
12. Hettne B. Beyond the 'new' regionalism. *New Political Economy*. 2005. Vol. 10, , No. 4. P. 543-571.
13. Hurrell, A. Regionalism in Theoretical Perspective. L. Fawcett, A. Hurrell (eds.). *Regionalism in World Politics: Regional Organizations and International Order*. Oxford : Oxford University Press, 1995. P. 37-73.
14. Альтерматт У. *Этнонационализм в Европе*. М. : РГГУ, 2000. 367 с.
15. Андерсон Б. *Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма*; пер. с англ. В. Николаева. М. : Кучково поле, 2016. 416 с.
16. Прузаускас А.А. Этнонационализм, многонациональное государство и процессы глобализации . *Полис. Политические исследования*. 1997. № 2. С. 95-105.
17. Бусыгина И.М. Настоящее и будущее “Европы регионов” (проблемы европейского регионализма). *Мировая экономика и международные отношения*. 1993. № 9. С. 78-86.
18. Бусыгина И.М. Региональная политика Европейского Союза на рубеже веков: новые тенденции и вызовы. *Европа на пороге XXI века: Ренессанс или упадок?* М.: ИНИОН РАН, 1998. С. 110-118.
19. Трофимова И.Н. Децентрализация государственного управления и особенности центр-локальных отношений в европейских странах. *Сравнительная политика*. 2011. № 4. С. 35-44.

20. Будзінський Т.В. Регіональні тенденції в країнах Європейської Спільноти (1945-1992). *Нова політика*. 1999. № 3. С. 8-14.
21. Верменич Я.В. Кордони та пограниччя в дискурсивному просторі соціогуманітаристики: теоретичні проєкції. *Вісник Національної академії наук України*. 2021. № 7. С. 55-70. DOI: <https://doi.org/10.15407/visn2021.07.055>
22. Віднянський С., Вовканич І. Історіографічні аспекти транскордонного співробітництва України. *Геополітика України: історія і сучасність: Зб. наук. праць*. 2018. Вип. 2 (21). С. 7-41.
23. Гоблик В.В. Регіональна політика Європейського Союзу в контексті розвитку транскордонних регіонів. *Агросвіт*. 2015. № 3-4. С. 21-25.
24. Дергачев В.А. Новые формы международной экономической регионализации. *Економічні інновації*. 2014. Вип. 57. С.111-126.
25. Киридон А.М. Європейська ідентичність: структурування смислового простору. *Європейські історичні студії*. 2015. № 2. С. 26-53.
26. Константинов В. Еволюція наукових підходів до дослідження феномену регіоналізму в міжнародних відносинах. *Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Міжнародні відносини*. 2012. Вип. 38-39. С. 20-22.
27. Круглашов А. Від “Європи націй” до “Європи регіонів”. *Політика і час*. 2003. № 10. С. 69-78.
28. Семиноженко В.П., Данилишин Б.М. *Новий регіоналізм*. К.: Наук. думка, 2005. 160 с.
29. Тульчинський Р.В. Класифікаційні ознаки нового регіоналізму. *Вісник Черкаського університету. Серія «Економічні науки»*, 2018. № 2. С. 11-16.
30. Thoenig J.-C. Territorial Institutions. Rhodes R.A.W., Binder S.A., Rockman B.A. (eds). *The Oxford Handbook of Political Institutions*. New York : Oxford Univ. Press, 2006. P. 281-302.
31. Van der Velde B.M.R. *Labour market in a border-area. Searching for jobs and the influence of borders*. Paper prepared for the 38th European Congress of the European Regional Science Association. Vienna, Austria, August 28 – September 1, 1998. 15 p. URL: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/113439/1/ERSA1998_104.pdf
32. *Европейская рамочная конвенция о приграничном сотрудничестве территориальных сообществ и властей*. Совет Европы. Мадрид, 21 мая 1980 г. URL: <https://rm.coe.int/1680078b2a>
33. *A practical guide to cross-border cooperation. Commission of the European Communities*. Luxembourg : Office for official publications of the European Communities, 1992. 96 p.
34. *Cross-border economic development. Practical guide. Building partnerships. Promoting projects*. Paris : Mission Opérationnelle Transfrontalière, 2015. 39 p.
35. Совет Европы. *Globalisation*. URL: <https://www.coe.int/ru/web/compass/globalisation>
36. Бусыгина И.М. *Политическая регионалистика*. М. : РОССПЭН, 2006. 279 с.
37. *Региональная политика: зарубежный опыт и российские реали;* под ред. А.В. Кузнецова, О.В. Кузнецовой. М. : ИМЭМО РАН, 2015. 137 с.
38. Staab A. *The European Union explained. Institutions, actors, global impact*. 2nd ed. Bloomington, Indianapolis : Indiana University Press, 2011. XX, 210 p.
39. *Європейський Союз: політика, економіка, право;* за ред. Н.В. Антонюк, М.М. Микієвича. Львів, 2005. 532 с.
40. *Європейська регіональна політика: натхнення для країн, що не входять до ЄС? Застосування принципів та обмін досвідом*. Luxembourg: European Commission, Головне управління регіональної політики, 2009. 15 с.
41. Кушнір В.Г. *Українці порубіжжя лісостепу і степу*. Методичні рекомендації. Одеса: ОНУ, 2021. 28 с.
42. Малиновська О.Ю. Державні кордони як лінії розмежування і об’єднання. *Економічна та соціальна географія: наук. збірник*. 2001. Вип. 51. С. 153-157.

43. Малое приграничное движение. URL: https://www.migrant.info.pl/Малое_приграничное_движение.html
44. *European Neighbourhood Policy – Strategy Paper / Commission of the European Communities; Communication from the Commission [COM(2004) 373 final]*. Brussels, 12.5.2004. [35 p.]
45. *Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность Российской Федерации в 2020 году*. Обзор МИД России. Москва : МИД РФ, 2021. 66 с.
46. Китай открыл зону свободной торговли, ориентированную на Россию. *Российская газета*. 30.08.2019. URL: <https://rg.ru/2019/08/30/kitaj-otkryl-zonu-svobodnoj-torgovli-orientirovannuiu-na-rossiiu.html>
47. *Усиление трансграничного сотрудничества сообществ в регионе ЦАРЭС*. Обзорное исследование. Декабрь 2020 г. Manila : Asian development bank, 2020. XIV, 50 с.
48. Абдуллаев И., Казбеков Д., Мантритилаке Г., Джумабоев К. Группы водопользователей в Центральной Азии: новая форма коллективных действий в управлении оросительной водой. *Управление водными ресурсами*. 2009. № 5 (24). С. 1029-1043.
49. Киридон А. Європейська ідентичність: космополітична концепція Ульріха Бека. *Зовнішні справи*. 2015. № 9. С. 52-55.
50. Бурдые П. Идентичность и репрезентация: элементы критической рефлексии идеи «региона». *Ab Imperio*. 2002. № 3. С. 45-60.
51. Стрпач К. 'Europe of the Regions': An Approach to Counter Separatist Tendencies? *L'Europe en Formation*. 2016. No. 1 (379). P. 24-39.
52. Богатырева О.Н. *Европейские модели регионализма*. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2018. 171 с.
53. *Основополагающие принципы устойчивого пространственного развития европейского континента*. Совет Европы. Европейская конференция министров регионального планирования (СЕМАТ) [Ганновер, 7-8 сентября 2000 г]. URL: <https://rm.coe.int/168070018c>
54. Толстов С. Сепаратизм і сепсесіонізм: концептуальні особливості в умовах європейського інтеграційного проекту. *Ідеологія і політика*. 2019. № 1 (12). С. 13-37. URL: https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2019/11/_UKR.%201.4.%20Tolstov%20%20FIN.pdf

References

1. First global report by United Cities and Local Governments (2008). *Decentralization and local democracy in the world*. Barcelona : United Cities and Local Governments (UCLG); The World Bank. [In English].
2. Ahranoff, R. (1997). Ohlyad yevropeys'kykh tradytsiy mistsevoho samovyryaduvannya. *Mistseve samovyryaduvannya v Ukrayini: problemy i prohnozy*. Kyiv : Institut sotsiologiyi NAN Ukrayiny, P. 3-24. [In English].
3. Brennan, L., Murray, P. (eds.). (2015). *Drivers of Integration and Regionalism in Europe and Asia : Comparative perspectives*. London, New York : Routledge; Taylor & Francis Group. [In English].
4. Duchacek, I. (1990). Perforated Sovereignities: Towards a new actors international relations. Soldatos, P. (ed.). *An explanatory Framework for the study federated states as foreign Policy actors*. Oxford: Oxford University Press. P. 1-53. [In English].
5. Husson, B., Soukouna, S. (2017). Stratégies internationales des collectivités territoriales. *Revue internationale des études du développement*. 2017. No 4 (232). Paris : Ed Sorbonne. [In French].
6. Scully, R., Jones, R.W. (2010). *Europe, Regions and European Regionalism*. Palgrave Studies in European Union Politics. London : Palgrave Macmillan. [In English].
7. Stoker, G. (2006). Comparative local governance. Rhodes, R.A.W., Binder, S.A., & Rockman, B.A. (eds.). *The Oxford handbook of political institutions*. New York : Oxford University Press. P. 495-513. [In English].

8. Keating, M. (1998). *The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change*. Cheltenham : Edward Elgar. [In English].
9. Keating, M. (2003). Novyy rehyonalyzm v Zapadnoy Evrope; per. s angl. *Logos*. No 6 (40). P. 67-116. [In Russian].
10. Symon, M. (2007). Vozdeystviye protsessov rehyonalyzatsyy na natsyonal'nye hosudarstva Evropy. *Vlast'*. No 11. P. 109-113. [In Russian].
11. Storper, M. (1995). The Resurgence of Regional Economies, Ten Years Later: The Region as a Nexus of Untraded Interdependencies. *European Urban and Regional Studies*. 2 (3). P. 191-221. [In English].
12. Hettne, B. (2005). Beyond the 'new' regionalism. *New Political Economy*. 10 (4). P. 543-571. [In English].
13. Hurrell, A. (1995). Regionalism in Theoretical Perspective. Fawcett, L., Hurrell, A. (eds.). *Regionalism in World Politics: Regional Organizations and International Order*. Oxford : Oxford University Press. P. 37-73. [In English].
14. Altermatt, U. (2000). *Étnonatsyonalizm v Evrope*. Moscow : RHHU. [In Russian].
15. Anderson, B. (2016). *Voobrazhaemye soobshchestva. Razmyshlenyya ob ystokakh y rasprostranenny natsyonalizma*; per. s angl. V. Nikolaeva. Moskva : Kuchkovo pole. [In Russian].
16. Prazauskas, A.A. (1997). Étnonatsyonalizm, mnohonatsyonal'noe hosudarstvo y protsessy hlobalyzatsyy. *Polys. Polytycheskye yssledovaniya*. 2. P. 95-105. [In Russian].
17. Busygina, Y.M. (1993). Nastoyashchee y budushchee "Evropy rehyonov" (problemy evropeyskoho rehyonalyzma). *Myrovaya ékonomika y mezhdunarodnye otnosheniya*. 9. P. 78-86. [In Russian].
18. Busygina, Y.M. (1998). Rehyonal'naya polytyka Evropeyskoho Soyuzu na rubezhe vekov: novye tendentsyy y vyzovy. *Evropa na porohe KHKHI veka: Renessans yly upadok?* Moscow: INION RAN. P. 110-118. [In Russian].
19. Trofymova, Y.N. (2011). Detsentralyzatsyya hosudarstvennogo upravlenyya y osobennosty tsentr-lokal'nykh otnoshenyy v evropeyskykh stranakh. *Sravnytel'naya polytyka*. 4. P. 35-44. [In Russian].
20. Budzins'kyy, T.V. (1999). Regional'ni tendentsiyi v krayinakh Yevropeys'koyi Spil'noty (1945-1992). *Nova polityka*. 3. P. 8-14. [In Russian].
21. Vermenych, Y.V. (2021). Kordony ta pohranychchya v dyskursyvnomu prostori sotsiohumanitarystyky: teoretychni proektsiyi. *Visnyk Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny*. 7. P. 55-70. [In Ukrainian].
22. Vidnyans'kyy, S., Vovkanych, I. (2018). Istoriohrafichni aspekty transkordonnoho spivrobitnytstva Ukrayiny. *Heopolityka ukrayiny: istoriya i suchasnist'*: Zb. nauk. Prats'. 2 (21). P. 7-41. [In Ukrainian].
23. Hoblyk, V.V. (2015). Rehional'na polityka Yevropeys'koho Soyuzu v konteksti rozvytku transkordonnykh rehioniv. *Agrosvit*. 3-4. P. 21-25. [In Ukrainian].
24. Derhachev, V.A. (2014). Novye formy mezhdunarodnoy ékonomicheskoy rehyonalyzatsyy. *Ékonomichni innovatsiyi*. 57. P.111-126. [In Russian].
25. Kyrydon, A.M. (2015). Yevropeys'ka identychnist': strukturuvannya smyslovoho prostoru. *Yevropeys'ki istoriychni studiyi*. 2. S. 26-53. [Online] Available from: <http://eustudies.history.knu.ua/nomer-2/> [In Ukrainian].
26. Konstantynov, V. (2012). Evolyutsiya naukovykh pidkhodiv do doslidzhennya fenomenu rehionalizmu v mizhnarodnykh vidnosynakh. *Visnyk Kyivivs'koho natsional'noho universytetu im. T. Shevchenka. Mizhnarodni vidnosyny*. 38-39. P. 20-22. [In Ukrainian].
27. Kruhlashov, A. (2003). Vid "Yevropy natsiy" do "Yevropy regioniv". *Polityka i chas*. 10. P. 69-78. [In Ukrainian].

28. Semynozhenko, V.P., Danylyshyn, B.M. (2005). *Novyy regionalizm*. Kyiv: Nauk. dumka. [In Ukrainian].
29. Tul'chyns'kyy, R.V. (2018). Klyasyfikatsiyni oznaky novoho rehionalizmu. *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya "Ekonomichni nauky"*, 2. P. 11-16. [In Ukrainian].
30. Thoenig, J.-C. (2006). Territorial Institutions. Rhodes, R.A.W., Binder, S.A. & Rockman, B.A. (eds). *The Oxford Handbook of Political Institutions*. New York : Oxford University Press. P. 281-302. [In English].
31. Van der Velde, B.M.R. *Labour market in a border-area. Searching for jobs and the influence of borders*. Paper prepared for the 38th European Congress of the European Regional Science Association. Vienna, Austria, August 28 – September 1, 1998. 15 p. [Online]. Available from: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/113439/1/ERSA1998_104.pdf [In English].
32. Council of Europe (1980). *European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities*. Madrid, 21.05.1980. [Online]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680078b0c> [In English].
34. Mission Opérationnelle Transfrontalière (2015). *Cross-border economic development. Practical guide*. Building partnerships. Promoting projects. Paris : Mission Opérationnelle Transfrontalière. [In French].
35. Council of Europe. *Sovet Evropy_Globalisation*. [Online]. Available from: <https://www.coe.int/ru/web/compass/globalisation> [In Russian].
36. Busygina, Y.M. (2006). *Polytycheskaya rehyonalystyka*. Moscow: ROSSPÉN. [In Russian].
37. Kuznetsov, A.V., Kuznetsova, O.V. (eds). (2015). *Regyonal'naya polytyka: zarubezhnyy opyt y rossiyskiye realyi*. Moscow: IMEMO RAN. [In Russian].
38. Staab, A. (2011). *The European Union explained. Institutions, actors, global impact*. 2nd ed. Bloomington, Indianapolis : Indiana University Press. [In English].
39. Antonyuk, N.V., Mykiyevych, M.M. (2005). *Yevropeys'kyy Soyuz: polityka, ekonomika, pravo*. L'viv: Lvivs'kyi natsional'nyi universitet. [In Ukrainian].
40. European Commission (2009). *European Regional Policy, an inspiration for Countries outside the EU? Applying the principles, sharing the lessons, exchanging experience*. Luxembourg : Directorate-General for Regional Policy; Office of the official publications of the European Union. DOI: 10.2776/11830 [In English].
41. Kushnir, V.H. (2021). *Ukrayintsi porubizhzhya lisostepu i stepu. Metodychni rekomendatsiyi*. Odesa: ONU. [In Ukrainian].
42. Malynovs'ka, O.Y. (2001). Derzhavni kordony yak liniyi rozmezhuvannya i ob'yednannya. *Ekonomichna ta sotsial'na heohrafiya: nauk. zbirnyk*. 51. P. 153-157. [In Ukrainian].
43. *Maloe pryhranychnoe dyzhenye*. Migrant.info.pl. [Online]. Available from: https://www.migrant.info.pl/Малое_приграничное_движение.html [In Russian].
44. Commission of the European Communities (2004). *European Neighbourhood Policy – Strategy Paper / Communication from the Commission [COM(2004) 373 final]*. Brussels, 12.5.2004. [In English].
45. MID RF (2021). *Vneshnepolytycheskaya y dyplomatycheskaya deyatel'nost' Rossiyskoy Federatsyy v 2020 godu. Obzor MYD Rossyy*. Moscow. [In Russian].
46. Rossiyskaya gazeta (2019). *Kytay otkryl zonu svobodnoy torhovly, oryentyrovannuyu na Rossyyu*. Aug 30. [Online] Available from: <https://rg.ru/2019/08/30/kitaj-otkryl-zonu-svobodnoj-torgovli-orientirovannuiu-na-rossiiu.html> [In Russian].
47. CAREC (2020). *Usylenye transgranychnogo sotrudnychestva soobshchestv v rehyone CAREC*. Abzornoe yssledovanye. Manila : Asian development bank. [In Russian].
48. Abdullaev, Y. et al. (2009). Gruppy vodopol'zovateley v Tsentral'noy Azyy: novaya forma kollektivnykh deystviy v upravlenyy orosytel'noy vodoy. *Upravlenye vodnymi resursamy*. 5 (24). P. 1029-1043. [In Russian].

49. Kyrydon, A. (2015). Yevropeys'ka identychnist': kosmopolitychna kontsepsiya Ul'rikha Beka. *Zovnishni spravy*. 9. P. 52-55. [In Ukrainian].
50. Bourdieu, P. (2002). Ydentychnost' y reprezentatsyya: élementy krytycheskoy refleksy ydey "rehyona". *Ab Imperio*. 3. P. 45-60. [In Russian].
51. Crepaz, K. (2016). "Europe of the Regions": An Approach to Counter Separatist Tendencies? *L'Europe en Formation*. 1 (379). P. 24-39. [In English].
52. Bogatyreva, O.N. Evropeyskiye modely regyonalizma. Ekaterynburh : Izdayelstvo Ural'skogo universiteta. [In Russian].
53. Council of Europe (2000). *Guiding Principles for Sustainable Spatial Development of the European Continent. European Conference of Ministers responsible for Regional Planning (CEMAT)*. [Hanover, 7-8 September 2000]. [Online] Available from: <https://rm.coe.int/1680700173> [In English]
54. Tolstov, S. (2019). Separatism and secessionism: conceptual features in the context of European integration project. *Ideology and politics*. 1 (12). P. 73-95. [Online] Available from: https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2019/11/___ENG.%201.4.%20Tolstov%20FIN.pdf [In Ukrainian].

Tolstov S. Theoretical and Methodological Aspects of Regionalism: Problems of Interaction of Border Regions.

The scientific literature presents various definitions of the concepts of 'regionalism', 'regionalization' and 'interregional interaction'. The processes associated with globalization and integration manifest themselves in the form of consolidation of macro-regional ties. The formation of big macroeconomic zones of priority cooperation covers neighbouring and geographically close countries. The consolidation of large economic spaces is accompanied by the creation of regional economic organizations and integration communities aimed at deepening trade, economic cooperation and regional division of labour.

In parallel with the formation of large economic and political regional associations at the macro level, globalization has accelerated the process of diversification of territorial administration functions within individual states. The redistribution of power within individual countries is seen as a parallel process of regionalization at the grassroots level. The signs of regionalism at the micro level include the increasing role of subnational territorial communities, the growth of their interest in establishing closer cooperation with the border territories of neighboring countries.

In the most general sense, the author considers regionalism as a dynamic feature of international political and economic processes, indicated by the diversification of management functions at different levels of socio-political organization. The methodology of political science distinguishes the manifestations of regionalisms at the macro and micro levels. Various manifestations of regionalism are embodied in the design of large economic spaces, the redistribution of power within individual countries, increasing the level of regional self-government, development of interregional contacts and interregional integration ties between neighbouring and/or geographically close countries.

The practice of interregional cooperation is most successfully applied within the framework of multilateral integration associations, primarily in the EU and in the wider European space covered by the scope of European conventions and decisions in the field of spatial cooperation of territorial communities and authorities, including local and regional self-government. Interaction between subnational regions includes the conclusion of agreements between territorial communities of neighbouring countries, the creation of interregional associations and contractual networks of interregional cooperation.

Keywords: *regionalism, globalization, integration, interregional cooperation, cross-border cooperation, trans-regional cooperation.*

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

УДК 94(367:430):[327(430).014:(363.3+369.2)]

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-17-2>

Вацеба Р.М.

<https://orcid.org/0000-0002-0276-8131>

ВИНИКНЕННЯ БІЛОЇ СЕРБІЇ У СВІТЛІ ТЮРИНЗЬКОЇ ПОЛІТИКИ МЕРОВІНГІВ

У статті запропоновано аналітичний огляд міжнародної ситуації на теренах басейну Середньої Ельби від 530-х рр. до початку VIII ст., сфокусований навколо політики Меровінзьких королів на землях колишнього Тюринзького королівства і проблематики виникнення Білої Сербії. Автор розглядає франкську політику як чинник слов'янізації досліджуваного регіону на тлі вивчення ширшого спектру можливих факторів, зокрема екологічних трансформацій та аварської присутності у Середньому Подунав'ї. Уточнено хронологію заселення сербами долини Середньої Ельби та політико-правовий статус перших сербських колоністів на цих теренах. Розкрито питання зовнішньополітичної орієнтації білих сербів, визначено причини, характер, час і наслідки її зміни. Основний зміст дослідження доповнено екскурсами про кліматичну кризу пізньоантичного малого льодовикового періоду і вибрані аспекти етнічної історії аварів та білих сербів.

Розвинуто концепцію В. Фрітце про активну участь Меровінгів у імміграції сербів до Ельбо-Заальського межиріччя та антиаварську спрямованість цієї акції. Натомість заперечено зумовленість відселення північних свевів та інших груп полабських германців з теренів на схід від Ельби і Заале наприкінці третьої чверті VI ст. франко-аварськими домовленостями чи тиском слов'ян, доведено помітну роль кліматичного чинника в цьому процесі. Автор доходить висновку, що перша група сербських колоністів прибула над Середню Ельбу і Заале з Північно-Західної Богемії за часів австралійського короля Теудеберта II, ймовірно, на запрошення знаменитої Брунгільди, отримавши статус федератів Франкської держави. Простежено зв'язок між успіхами сербської політики Меровінгів на сході Тюрингії у перші десятиліття VII ст. та заходами візантійського василевса Іраклія щодо поселення хорватів і сербів на Балканах. Показано, що подальше розширення ареалу Білої Сербії від 630-х рр. мало самочинний характер і відбувалося на тлі втрати Меровінгами контролю над Тюрингією.

Ключові слова: Біла Сербія, Полаб'я, Тюрингія, Франкське королівство, сорби, авари, Меровінги, Брунгільда Австралійська, Дерван, велике розселення слов'ян, пізньоантичний малий льодовиковий період.

Вступ. На сторінках знаменитого трактату візантійського імператора Константина VII Багрянородного «Про управління імперією» (середина X ст.) збереглася згадка про нехрещених «білих» сербів і їхній край, розташований по інший (північний) бік «Туркії» (Угорщини) [1, р. 47] поблизу «Франгії» (Східно-Франкського королівства)¹ і «Великої» (Білої) Хорватії², з якого за

¹ Під цим поняттям слід розуміти саме Східно-Франкське королівство, бо у XXX розділі «великим королем Франгії» названо Оттона [див.: 2, р. 142-143].

часів василевса Іраклія частина сербів мала б мігрувати на Балкани³. Подані у трактаті відомості про географічне положення Білої Сербії та Білої Хорватії заслуговують на увагу, адже, як зазначав Герард Лябуда, Константин Багрянородний міг почерпнути їх безпосередньо від посланців східно-франкського короля Оттона I, котрі відвідували Константинополь напередодні написання василевсом XXXI та XXXII розділів його твору, зокрема у 944 і 949 рр. [5, s. 206]. На століття раніший⁴ текст першої частини т. зв. «Баварського географа» також фіксує безпосередньо за східним кордоном Франкської імперії «регіон, що зветься Сорби»⁵, а ще кілька десятиліть до того автор однієї з редакцій офіційної хроніки Каролінгів – т. зв. «Ейнгардових анналів» під 780 р. занотував інформацію про слов'ян-сербів з Ельбо-

² Про сусідство білих хорватів з білими сербами згадано також у попередньому, 31-му розділі трактату [див.: 2, р. 146-147].

³ «Ἰστέον, ὅτι οἱ Σερβλοὶ ἀπὸ τῶν ἀβαρτίστων Σέρβλων, τῶν καὶ ἀσπρῶν ἐπονομαζομένων, κατὰγονται, τῶν τῆς Τουρκίας ἐκεῖθεν κατοικούντων εἰς τὸν παρ' αὐτοῖς Βοῖκι (Βόικι) τόπον ἐπονομαζόμενον, ἐν οἷς πλησιάζει καὶ ἡ Φραγγία, ὁμοίως καὶ ἡ μεγάλη Χρωβατία, ἡ ἀβαρτίστος, ἡ καὶ ἀσπρὴ προσαγορευομένη ἐκεῖσε τοῖνυν (οὖν) καὶ οὗτοι οἱ Σερβλοὶ τὸ ἀπ' ἀρχῆς κατοκοῦν. Δυο δὲ ἀδελφῶν τὴν ἀρχὴν τῆς Σερβλίας ἐκ τοῦ πατρὸς διαδεξαμένων, ὁ εἰς αὐτῶν τὸ τοῦ λαοῦ ἀναλαβομένος ἡμισυ, εἰς Ηρακλειον, τὸν βασιλεῖα Ρωμαίων, προσέφυγεν, ὃν καὶ προσδεξαμένος ὁ αὐτὸς Ηρακλεῖος βασιλεύς... [Слід знати, що серби походять від неохрещених сербів, що звуться також білими, що живуть за Туркією, у місці, яке вони самі називають Боіки, де їм сусідить і Франгія, подібно і велика Хорватія, неохрещена, що зветься також Білою; там, отже і ці серби віддавна жили. Коли ж двоє братів отримали від батька владу над Сербією, один з них, взявши з собою половину народу (військоополчення), попросив притулку в ромейського імператора Іраклія, й прийнявши його імператор Іраклій...]» (цит. за виданнями: [2, р. 152-153; 3, р. 28; 4, с. 140-141]; переклад автора узгоджено з напрацюваннями у наведених вище позиціях). Словосполучення «Βοῖκι τόπος», за словами Г. Лябуди, є калькою від німецької назви «*Boiohaemum*» («*heim* [**haima*]) = *τόπος*) [див.: 5, s. 206]. Викривлену форму слова «Богемія» у цьому топонімі бачили й Гінц Шустер-Шевць [6, s. 280] та Олександр Майоров [7, с. 46]. Іншу точку зору мали Павел Шафарик, Генрі Говорт та Михайло Худаш, котрі, наголошуючи на неможливості утворення візантійським автором чи його німецьким інформатором слов'янської плюрално-демінітивної форми на «-кі», пов'язували назву «Βοῖκι» з українськими бойками [див.: 8, s. 260; 9, р. 326; 10, с. 306]. Втім, навіть остання думка повністю не виключає розташування Білої Сербії поблизу Богемії, адже балканські серби могли зберегти пам'ять про давнішу міграцію: з українських земель на захід, а Константин Багрянородний – невдало узгодити цю інформацію з даними інших джерел. Крім цього, з огляду на згадку річок Буг і Стир у т. зв. «Празькому привілеї 1086 р.» [11, р. 516-517] (низка дослідників вважає, що окреслені у документі географічні межі Празької єпархії відображають територію держави чеського князя Болеслава I Жорстокого (935–972 рр.) [див.: 12, s. 114-116, 295; 13, с. 26; 14, с. 105; 15, с. 79; 16, с. 112]), слід враховувати можливість походження назви самих бойків від гіпотетичної слов'янізованої форми топоніму «Богемія».

⁴ Більш докладно про датування джерела див.: [17, с. 108-109; 18, с. 47-48; 19, s. 326-342].

⁵ «... (8) *Juxta illos regio, que vocatur Sorbi, in qua regione plures sunt quae habent civitate L... (13)... Istae sunt regiones quae terminant in finibus nostris.* [(8) Поряд з ними область, що зветься Сорби, у якій області (що у ній) численні є, що мають 50 жуп... (13)... Це – області, які межують із нашими землями.]» [цит. за: 20, с. 50; 21].

Заальського межиріччя⁶. Присутність сербів у цьому районі засвідчує й написаний у 880-х рр. вступ до «Орозія короля Альфреда», де сурбів названо північними сусідами далеминців-гломаців⁷, у свою чергу злокалізованих згодом Тітмарем Мерзебурзьким між середньою течією Ельби і р. Кемніц [26, р. 6].

У «Життеписі Карла Великого» (початок IX ст.) Ейнгард зазначив, що р. Заале розділяла тюрингів і сорабів⁸, а отже, по ній проходила межа Каролінзьких володінь [28, р. 431; 29, s. 170]. Зважаючи на те, що Білу Хорватію в історіографії прийнято розміщувати довкола Судетських гір: над Верхньою Ельбою у Північно-Східній Богемії та над Верхнім Одером [30, р. 208; 31, s. 193, 223; 32, s. 79; 13, с. 31; 16, с. 114; 33, s. 140, 139; 12, s. 115; 34, s. 60; 35, s. 50], сказане вище дозволяє доволі впевнено пов'язати усю низку свідчень західноєвропейських наративних та актових джерел VII–XII ст. про сорабів-сорбів на схід від р. Заале з білим сербами Константина Багрянородного і відтак говорити про існування у цей час між Заале, Ельбою і Рудними горами слов'янського краю – Білої Сербії [див.: 36, р. 27]. Особливості археологічних знахідок та ономастики з прилеглих теренів дають можливість навіть дещо розширити її етнокультурний ареал вздовж правого берега Ельби вниз за течією до Нижньої Гаволи на півночі [37, s. 24-25; 38, s. 210, 213; 39, s. 146; 40, р. 109-110] й на межиріччя Ільму та Заале на південному заході, а також вказують на його точкове проникнення вглиб Тюрингії: до р. Гери й околиць Ерфурту [41, s. 19, 21, 22, 24, 25, 32].

Втім, ще в перші десятиліття VI ст. етнополітична картина у цьому регіоні була зовсім іншою. Басейн р. Заале з долинами річок Унструту, Гери, Ільму та Білого Ельстеру становив територіальне ядро Тюринзького королівства [41, s. 10; 42, s. 345; 28, р. 425], основу населення якого склали германські племена «гермундурів» (властивих тюрингів)⁹ англів і варнів [44, s. 120-121]. Землі цього політичного утворення на сході простягалися щонайменше до Середньої Ельби в районі Дрездену, охоплюючи Ельбо-Заальське межиріччя, а сфера тюринзького впливу сягала пізнішої Старої марки, р. Гаволи та околиць сучасного Берліну на півночі й Нижнього Рейну,

⁶ «...*Interea regi adlatum est, quod Sorabi Sclavi, qui campos inter Albim et Salam interiacentes incolunt, in fines Thuringorum ac Saxonum, qui eis erant contermini, praedandi causa fuissent ingressi...* [...] Тим часом король був поінформований, що серби-слов'яни, що заселяють долини (рівнини) між Ельбою і Заале, вторглися з метою грабунку в тюринзькі та саксонські порубіжжя, з якими вони межували...» [22, р. 61].

⁷ «...*be norþan Dalamentsan sindon Surpe...*» [23, р. 16; 24, s. 60-61; 25, s. 58].

⁸ «...*Salam fluvium, qui Thuringos et Sorabos dividit...*» [27, сар. 15, р. 84-85].

⁹ У давнішій історіографії відомих за пізньоантичними джерелами гермундурів було прийнято ототожнювати з ранньосередньовічними тюрингами, однак нещодавні дослідження Матіаса Шпрінгера заперечили генетичний зв'язок між етнонімами та самими етносами [див.: 43, s. 135-170].

Середнього Майну і Дунаю на заході та півдні [41, s. 10; 44, s. 121; 42, s. 341, 345; 28, p. 425].

Етнічна і політична слов'янська розлогого ареалу в межах території колишнього Тюринзького королівства, яка супроводжувала генезу Білої Сербії, є інтегральною складовою низки наукових проблем центрально-східноєвропейської історії у ранньому середньовіччі. Зокрема, студії над обраною проблематикою мають значення з точки зору більш комплексного осмислення передумов, чинників та перебігу процесу великого розселення слов'ян (а), можуть пролити додаткове світло на слов'яно-аварські стосунки напередодні виникнення «держави Само» (б), здатні збагатити дотеперішні уявлення про політичні практики й етнокультурні процеси на пограниччі т. зв. «варварських» королівств і сприяти проведенню аналогій з синхронною ситуацією на ромейському лімесі (в), а також є винятково важливими для адекватного розуміння Каролінзької інтерпретації політико-правового становища Ельбо-Заальського межиріччя та долини Середньої Ельби, статусу наявного там слов'янського населення, як і загалом франкської політики щодо цього регіону в наступні століття (г).

Від часів Карла Мюлленгофа (1818–1884 рр.) та Яна Пейскера (1851–1933 рр.) в історіографії було прийнято пов'язувати появу слов'ян між Одером, Ельбою, Заале і Балтійським морем з експансією аварів. Висунуте наприкінці XIX ст. К. Мюлленгофом і розбудоване на зламі 70-х–80-х рр. XX ст. Лотарем Дралле пояснення зміни етнічного обличчя цієї частини Центрально-Східної Європи у другій половині VI ст. передбачало існування гіпотетичної аваро-франко-лангобардської домовленості, укладеної після перемоги кагана Баяна над австралійським королем Сігбертом I у 566 р., на виконання якої останній мав би відселити германські народи зі східної частини опанованого франками кілька десятиліть перед тим Тюринзького королівства на захід від Ельби і Заале, звільняючи їхні землі для підвладних аварам слов'ян [45, s. 103; 46, s. 35-36, 39]. На сторінках монументальної «Кембриджської історії середніх віків» Я. Пейскер стверджував, що каган у цей час відповідно до власних інтересів розселив окремі групи слов'ян з майже невичерпного резервуару на північ від Карпатських гір по усій Центрально-Східній Європі аж до Балтійського моря, формуючи з них бар'єр від германців [47, p. 436-437; див. також: 48, s. 6-7]. Тезу про прибуття слов'ян на Ельбу в союзі з аварами поділяли Е. О. Шульце, В. Френцель, А. Ліпер [49, p. 121] та ін. [див.: 50, s. 300; 5, s. 161-163].

Натомість принципово відмінне бачення політичної ситуації на схід від Заале з послідовною критикою концепції К. Мюлленгофа запропонував Вольфганг Фрітце. За оцінкою вченого, прихід сербів до Ельбо-Заальського межиріччя не те що не був ініційований аварами, але радше був спрямований проти них і відбувався під опікою та за заохоченням франкського короля,

котрий у такий спосіб прагнув захистити східний кордон своєї держави від набігів кочівників [51, s. 513, 542, 545].

Герард Лябуда і Генрик Ловмянський полемізували головно з Я. Пейскером, гостро заперечуючи визначальну роль аварів у слов'янських міграціях на захід [5, s. 163-164; 50, s. 300], а також відкидали будь-який зв'язок другого аварського походу на франків 566 р. з дегерманізацією східних районів Тюринзького королівства [5, s. 269], вбачаючи в останній реалізацію інтересів самих Меровінгів [50, s. 333-334]. З іншого боку, польські дослідники практично погодилися з думкою, що після поразки Сігіберта I у 566 р. терени на схід від Ельби разом зі слов'янським населенням цієї частини Європи перебували у сфері політичного впливу аварів [50, s. 382; 5, s. 166-167, 341]. Щоправда, у випадку білих сербів такий стан справ, з точки зору Г. Ловмянського, мав би тривати не так довго, адже утвердження політичних позицій слов'ян в ареалі пізнішої сербської етнічної території між Заале і Ельбою невдовзі після 595 р., за його словами, без сумніву, відбулося вже за згодою Меровінгів [50, s. 133]. З поглядами В. Фрітце багато в чому співзвучні тези Єжи Стшельчика, котрий лише додатково наголошує на суб'єктності самих слов'ян у цьому процесі [29, s. 156; 52, s. 120].

У світлі концепції В. Фрітце виникає потреба більш докладного розгляду історії франко-сербських контактів у Тюрингії. Завдяки дослідженням, проведеним на межі історії та природничих дисциплін впродовж останнього десятиліття, нині створені додаткові можливості для аналізу демографічних процесів у Європі VI–VII ст., що може пролити світло на частину нез'ясованих питань і заповнити прогалини раніших наукових гіпотез. У поєднанні з суперечливістю наявного дискурсу і лише фрагментарною представленістю обраної тематики в українській історіографії це обумовлює *актуальність* її нового комплексного розгляду.

Завдання даної статті полягають у висвітленні Меровінзької політики щодо теренів колишнього Тюринзького королівства (а), аналізі характеру та динаміки франко-слов'янських стосунків у регіоні від кінця VI до початку VIII ст. (б), вивченні франкського впливу на етнічні й політичні процеси, що супроводжували виникнення Білої Сербії, та оцінці його значення у порівнянні з іншими чинниками (в).

У міжвоєнний період слов'янській політиці Меровінгів була присвячена дисертаційна праця В. Кармесіна [див.: 29, s. 155]. Згодом франко-слов'янські взаємини доби Меровінгів стали предметом ґрунтовних студій В. Фрітце [51; 53, s. 73-108]. Нещодавно з'явилася також наукова розвідка Маттіаса Гардта про Меровінзьку політику на сході від Рейну і стосунки з аварами та слов'янами [28]. Серед польських дослідників політичне тло ранньої історії слов'ян у басейні Середньої Ельби найбільш комплексно розкрив Є. Стшельчик [29; 54], а у ширшому західнослов'янському контексті першочергове значення зберігає монографія Г. Лябуди [5, s. 262-284, 332-341].

В українській історіографії вивчення цієї проблематики започаткував ще Мирон Кордуба [55]. На початку ХХІ ст., висвітлюючи міграцію слов'янських етнічних масивів до Полаб'я, окремих її аспектів торкалися Леонтій Войтович [13] та Микола Рудь [56].

I. Меровінги, авари і кліматична криза: передумови виникнення Білої Сербії

Про швидку загибель Тюринзького королівства довідуємося з «Історії франків» Григорія Турського. Тюринги мали трьох королів – братів Бадеріха, Герменефреда і Бертахара. Герменефред спершу вбив Бертахара, а тоді пообіцяв франкському володарю в Австразії Теудоріху I половину Тюринзького королівства за допомогу в боротьбі проти Бадеріха і у союзі з франками переміг. Бадеріх загинув на полі бою, проте Герменефред так і не дотримав слова, даного Теудоріху, і залишив усю Тюрингію собі [57, III, § 4, р. 99-100; 58, с. 62-63]. Відтак Теудоріх, заручившись підтримкою брата – суассонського короля Нейстрії Хлотаря, виступив проти Герменефреда. У 531 р. франки розгромили тюринзьке військо на р. Унструт і завоювали королівство [57, III, § 7, р. 103-104; 58, с. 64-65; 59, с. 80]. Через певний час Теудоріх запросив Герменефреда на перемовини до Цюльпіха на Нижньому Рейні, де колишнього тюринзького короля зіштовхнули з високої стіни (534 р.) [57, III, § 8, р. 106; 58, с. 66; 28, р. 425].

Варто зазначити, що описані події відбувалися на тлі більш тривалого напруження у франко-тюринзьких стосунках, зумовленого матримоніальними зв'язками Герменефреда з правлячою династією Королівства остготів¹⁰ і входженням Тюрингії до антифранкської коаліції остготського короля Теодоріха Великого у 507 / 510 рр. [60, s. 65; 42, s. 336]. Втрата тюринзького союзника стала настільки критичною для остготських позицій над правим берегом Верхнього Дунаю, що вже у 537 р. король Вітігес був змушений поступитися цими землями франкам [5, s. 268; 28, р. 425].

Більшу частину території між Дунаєм і Альпами Теудоберт I надав в управління родині Агілольфінгів, що первинно мали володіння на південно-західних, вестготських окраїнах, а згодом – в австразійсько-бургундській частині Франкського королівства [28, р. 426; див. також: 44, s. 119]. Очоливши політичне утворення, відоме згодом як Баварське герцогство, Агілольфінгі зуміли консолідувати в єдиний народ наявні на околицях Регенсбургу та Аугсбургу романські й нероманські групи, інтегрувавши їх за етновизначальної участі богемських германців («баварів») [28, р. 426; 44, s. 117-118]¹¹. Терени на північ від р. Унструт Меровінги дозволили опанувати саксам [44, s. 121;

¹⁰ Герменефредова дружина Амалаберта була племінницею Теодоріха Великого [див.: 42, s. 336].

¹¹ Про богемське походження баварів див.: [61, s. 25; 51, s. 543; 36, р. 32].

50, s. 330-331]. Решта Тюрингії включно з Ельбо-Заальським межиріччям була інкорпорована безпосередньо до Франкської держави [5, s. 268].

У другій половині VI ст. труднощі у Меровінзькому контролі над Тюрингією виникали головно через поширення відцентрових тенденцій з периферійних районів колишнього королівства на півночі та сході. Так, зокрема, при переході влади у Реймсі (Австразія) до короля Суассону Хлотаря I після бездітної смерті 20-річного внука Теудоріха I Теодовальда у 555 р., сакси з-над р. Унструт підняли повстання, яке підтримали й самі тюринги [60, s. 180; 42, s. 347]. Хлотар I зумів придушити цей виступ [57, IV, § 10, p. 141; 58, с. 86]¹² і наклав на саксів обов'язок щорічного постачання п'ятиста корів у якості данини [62, IV, § 74, p. 158; 63, с. 228; 64, с. 110]. У 595 р. з-під Меровінзького контролю вийшли вже германські варни, що мешкали на схід від р. Заале [44, s. 121]. Хлотаревий внук і спадкоємець в Австразії Хільдеберт II здійснив проти них успішний похід і, за словами хроніста, настільки винищив повсталі, що з усього народу лише небагатьом вдалося вціліти [62, IV, § 15, p. 127; 63, с. 192].

Що ж до саксів з-над р. Унструт, то у 568 р. 20 тис. з-поміж них разом зі своїми жінками і дітьми вирушили з лангобардами до Італії [65, II, § 6, p. 75-76; 66, p. 61]. Перед 572 / 574 р. [67, s. 19] колишні землі цих саксів у Тюрингії були надані північним свевам – нащадкам Тацитових семнонів з басейну Гаволи [45, s. 103; 68, s. 225; 50, s. 333, 337; 46, s. 36; 67, s. 19, 208] та «іншим народам» [65, II, § 6, p. 76; 66, p. 61; 57, V, § 15, p. 213; 58, с. 127], яких Л. Дралле небезпідставно ідентифікує з меншими германськими групами долини Середньої Ельби з району сучасного Дрездену, Різи та Штрели [46, s. 36]. Частина дослідників вбачала у цій акції виконання королем Австразії умов гіпотетичного франко-аварського договору 567 р. [45, s. 103; 68, s. 225], або ж вважала цей крок складовою планів самих Меровінгів щодо інтеграції германських народів Полаб'я до Франкської держави [50, s. 330, 333-334]. На думку Л. Гауптмана, північні свеви були змушені залишити долину Гаволи через міграцію слов'ян [див.: 50, s. 334], але нині відомо, що останні з'явилися у Північному Полаб'ї не раніше VII ст. [67, s. 209; 69, p. 203; 70, p. 157]. Аллен Ліппер і Марек Дулініч надавали визначального значення аварській загрозі [49, p. 121; 67, s. 19], однак на захід від Ельби вона була не набагато меншою.

У світлі нещодавніх досліджень з історії клімату адекватне розуміння етнополітичних процесів другої третини VI ст. у північній частині Євразії виглядає неможливим без врахування змін у навколишньому середовищі. Розповідаючи про події 536 р. у творі «Про війну з вандалами», придворний історик імператора Юстиніана Прокопій Кесарійський занотував рідкісну

¹² Наступного року короля повідомили, що сакси повстають вдруге і відмовляються сплачувати данину, однак під загрозою наближення франкського війська самі вони всіляко спростовували цю інформацію [див.: 57, IV, § 14, p. 145-146; 58, с. 89)].

природну аномалію: «впродовж усього року Сонце світило як Місяць, без променів, неначе воно втрачало свою силу, переставши чисто і яскраво сяяти, як раніше. Відколи це почалось, серед людей не припинялася ані війна, ані чума, ані будь-яке інше смертоносне лихо.»¹³ Те саме явище описав також церковний історик Іоан Ефеський, зазначаючи, що Сонце щодня світило близько чотирьох годин, і навіть це світло було лише слабкою тінню, фрукти не дозрівали, а вино мало смак кислого винограду [73, р. 32]. Нині завдяки інформації, отриманій з крижаних кернів Гренландії, відомо, що причиною кліматичної катастрофи 536 р. стало масштабне виверження вулкану у високих чи середніх широтах північної півкулі, яке відбулося на початку березня, супроводжувалося потужним викидом сполук сірки у стратосферу [74, р. 232; 75, р. 402] і призвело до формування тут гігантської хмари сульфатного аерозолю, яка частково заблокувала проникнення сонячного світла на поверхню Землі на 12–18 місяців [75, р. 404].

Після певної стабілізації наприкінці 530-х рр. кліматична ситуація знову гостро погіршала у 540–541 рр. [73, р. 31] через інший вулкан, який цього разу прокинувся десь у тропічній зоні [75, р. 404-406]. У 547 р. відбулося третє, щоправда, менш потужне виверження [74, р. 232]. Наклавшись на т. зв. «холодну добу темних віків» – період низької сонячної активності у 400–765 рр., пік якого припав саме на VII ст. [76, р. 1606; 74, р. 232], унікальна послідовність вулканічних вивержень спричинила безпрецедентне тривале похолодання [74, р. 232]. У 2016 р. група дослідників на чолі з Ульфом Бюнтгеном запропонувала окреслювати цю фазу холодної доби темних віків поняттям «пізньоантичного малого льодовикового періоду» і хронологічно визначила його в інтервалі між 536-м і приблизно 660-м рр. [74, р. 231, 233].

Співставлення дендроданих з північної півкулі показує, що 536 р. був тут найхолоднішим роком, а 536–545 рр. – найхолоднішим десятиліттям за останні дві тисячі років [75, р. 402]. Писемні джерела від Ірландії до Китаю фіксують у цей час гостру нестачу їжі [75, р. 408; 73, р. 32]. Як занотовано у збірці папських біографій «*Liber pontificalis*», за часів папи Сільверія (536–537 рр.) «цілий світ» був охоплений спустошливим голодом, через який у Лігурії жінки їли власних синів [77, р. 145-146]. Особливо серйозні й довготривалі наслідки спіткали Північну Європу і Балтійський регіон, де землеробським спільнотам довелося пережити цілу серію неврожайних років впродовж одного десятиліття [75, р. 410]. Відповідно до результатів моделювання кліматичної ситуації пізньоантичного малого льодовикового періоду, проведеного Метью

¹³ «καὶ τέρας ἐν τῷδε τῷ ἔτει ζυγηθένη γενέσθαι δεινότατον. ὁ γὰρ ἥλιος ἀκτίων χωρὶς τὴν αἴγλην, ὡσπερ ἡ σελήνη, ἐς τοῦτον δὴ τὸν ἐνιαυτὸν ἅπαντα ἠφίει, ἐκλείποντί τε ἐπὶ πλείστον ἐφόκει, τὴν ἀμαρυγὴν τὴν αὐτοῦ οὐ καθαρὰν οὐδὲ ἤπερ εἰώθει ποιοῦμενος. ἐξ οὗ τε ζυμβῆναι τοῦτο τετύχηκεν, οὔτε πόλεμος οὔτε λοιμὸς οὔτε τι ἄλλο ἐς θάνατον φέρον τοὺς ἀνθρώπους ἀπέλιπε.» [цит. за: 71, р. 328-329; пер. за: 72, с. 174].

Тугі та ін. дослідниками, щорічна кількість днів, придатних для росту зернових культур, станом на 536 р. зменшилася тут на 20–30% [75, р. 409].

Підсумовуючи результати років похолодання, неврожаю і голоду на півдні Скандинавського п-ова, островах Данського архіпелагу, о-вах Готланд та Еланд, у Ютландії й Прибалтиці естонський археолог Андреас Тваурі говорить про повсюдно засвідчену покинутими поселеннями, залісненими полями і зменшенням кількості цвинтарів та поховань демографічну катастрофу, яка призвела до розриву торгових мереж, втрати ремісничих традицій, трансформації релігійного світогляду і політичних відносин [73, р. 37, 40, 48; див. також: 78, р. 432-440]. За оцінкою Бу Граслунда та Ніла Прайса, населення Скандинавії у цей час могло скоротитися на 50% [78, р. 433; 73, р. 37]. Водночас в окремих районах Південної Норвегії кількість поховальних пам'яток після середини VI ст. зменшилася навіть на 90–95% [79, р. 426], у шведському Уппланді кількість поселень впродовж VI ст. впала на 75% [78, р. 432], а на теренах сучасної Естонії демографічні показники повернулися до попереднього рівня лише наприкінці IX ст. [73, р. 37-39].

Зафіксована на основі пілкових діаграм короткотривала відсутність слідів людської діяльності в районі польських Стонжків на північ від Бидгощі у середині VI ст. після безперервного антропогенного впливу впродовж трьох тисяч років [73, р. 36] вказує на те, що негативний вплив кліматичних змін пізньоантичного малого льодовикового періоду на господарський потенціал природного середовища на південь від Балтійського моря був не набагато менш драматичним ніж у Скандинавії чи Прибалтиці. Відмінність полягала лише в тому, що після відтоку основної маси германського населення наприкінці IV – на початку VI ст. [67, s. 207, 208] майбутні лехітські землі вже до кліматичної катастрофи 536 р. залишалися відносно слабо заселеними [28, р. 425]. Як видно з напрацьованої М. Тугі, К. Крюгер, М. Сіглем, Ф. Стордалем та Г. Свенсенем мапи, у 536–545 рр. наслідки похолодання для землеробства у більшій частині Центрально-Східної Європи включно з Полаб'ям, хоч і були дещо меншими ніж у Скандинавії та Прибалтиці, проте приблизно відповідали рівню Шлезвігу-Гольштейну і Північної Фризії [75, р. 409, fig. 5b], де у VI ст. також спостерігалася раптова втрата населення [73, р. 40].

Крім цього слід зауважити, що пізньоантичний малий льодовиковий період характеризувався не лише повсюдним зниженням середньої температури повітря, але й дуже нерівномірним розподілом опадів, в результаті якого у другій половині VI ст. окремі регіони сучасної Франції, Італії та Німеччини включно з теренами пізнішої Бранденбургії періодично потерпали від сильних дощів і повеней в той час, як у Східному Середземномор'ї, центральноазійських степах, Китаї та Тибетському нагір'ї склалися дуже посушливі умови [80, р. 196-200; 76, р. 1600]. Як зазначають Б. Граслунд та Н. Прайс, через зростання кількості опадів та вологості на теренах Швеції у цей час спостерігалася підвищення рівня ґрунтових вод, надмірне зволоження боліт,

вихід з берегів річок і озер [78, р. 438]. Враховуючи ймовірні втрати від підтоплень, які на низовинних, подекуди болотистих ландшафтах басейну р. Гаволи накладалися на зумовлене похолоданням скорочення щорічної кількості днів, коли можна було ефективно вести сільське господарство, цілком зрозумілим виглядає бажання північних свевів переселитися на покинуті частиною тюринзьких саксів терени пізнішого Швабенгау – більш віддаленої від балтійського епіцентру кліматичної кризи височинної місцевості на північному сході гірського масиву Гарц.

Негативні наслідки пізньоантичного малого льодовикового періоду, вочевидь, не оминули й демографію пізнішого ареалу Білої Сербії. З аналізу розповіді візантійського історика Менандра Протектора про перебіг аваро-франкського конфлікту 566 р. В. Фрітце, зокрема, висновує, що театр воєнних дій у долині Середньої Ельби був занадто рідко заселеним, щоб під час кампанії забезпечити кочівників належною кількістю продовольства [51, s. 532]. Напавши на Тюрингію, розгромивши численне франкське військо і захопивши в полон короля Австразії Сігіберта I (сина Хлотаря I, батька Хільдебєрта II і чоловіка Брунгільди), каган Баян був змушений вести з ним переговори, укласти рівноправну угоду про мир до кінця життя і після обміну коштовними дарами відпустити [57, IV, § 29, р. 161-162; 58, с. 97; 51, s. 531-532], пообіцявши в межах трьох днів покинути франкські володіння в обмін на харчі для змореного голодом аварського війська [81, с. 295-296].

Як свідчать нещодавні дослідження генетичного матеріалу VII ст. з Паннонії, впродовж кількох перших поколінь соціальна верхівка аварського суспільства становила тут доволі замкнуту ендегамну культурно й антропологічно гомогенну спільноту споріднених з сучасними уйгурами і бурятами вихідців зі східної частини Центральної Азії [82, р. 9-10]. Такі дані підтверджують загальноприйнятту в історіографії від часів Жозефа де Гінья гіпотезу про походження аварів-варгонітів (вар-гуннів) з середовища алтайських племен на китайському кордоні, провідну роль серед яких у V ст. н. е. відігравав народ рурань («жуань-жуань») [5, s. 149; 83, р. 41]. Ще у другій чверті VI ст. їхній каган Анагуй панував над монгольськими степами, околицями Тянь-Шаню і Алтайських гір, контролюючи торгові шляхи Таримського басейну, що єднали Китай з Персією [83, р. 33], проте у 552–555 рр. на тлі кліматичної кризи пізньоантичного малого льодовикового періоду [74, р. 234] рурані зазнали поразки від своїх колишніх тюркських підданих [83, р. 36]. Бл. 20-ти тисяч «аварів» були змушені втікати на захід, і у 557 / 558 рр. вони вперше з'явилися на північ від Кавказу [51, s. 510], звідки за посередництва аланського правителя Сарозія запропонували свої послуги Візантії [81, с. 275, 277-278; 5, s. 150; 83, р. 47].

Імператор Юстиніан погодився сплачувати аварам щорічну данину в обмін на оборону Дунайського лімесу [81, с. 282]. Почергово здолавши залів, савірів, утігурів, барсельтів та антів [81, с. 282; 5, s. 151; 84, s. 47] авари на чолі з

каганом Баяном певний час (від 562 / 563 р.) перебували над Нижнім Дунаєм [61, s. 28; 5, s. 167; 83, p. 50], а тоді, невдовзі після розриву стосунків з новим імператором Юстином II у 565 р. [83, p. 58-59; 81, с. 292-294; 84, s. 48], заволоділи землями гепідів над Тисою і в Трансильванії, здолавши їх у союзі з лангобардами (567 р.) [51, s. 512]. Через рік азійським кочівникам відійшли й паннонські землі самих лангобардів, що включали Моравію, Нижню Австрію, Штирію і Каринтію [5, s. 157]. У Світлий понеділок 2 квітня 568 р. лангобардський король Альбоїн вирушив зі своїм народом до Італії, попередньо уклавши з каганом Баяном угоду, відповідно до якої впродовж наступних двохсот років [85, p. 644] авари були зобов'язані віддати лангобардам їхні паннонські землі в разі повернення з Італії [65, II, § 7, p. 76; 66, p. 62; 83, p. 61]. Останнього ніколи не трапилося, а авари надалі безальтернативно панували над Середнім Подунав'ям.

Стосовно другої половини VI ст. писемно засвідчені три аварські походи на безпосередньо підконтрольні Меровінгам землі. Як впливає з «Історії лангобардів» Павла Диякона, вони були спрямовані на Тюрингію [65, II, § 10, p. 78-79; IV, § 11, p. 120; 66, p. 67-68, 159] і кожного разу доля війни вирішувалася над Середньою Ельбою [51, s. 525; 50, s. 377]¹⁴. У 562 р. Сігіберт I переміг аварів у битві, а відтак уклав з каганом мир [57, IV, § 23, p. 155; 58, с. 94; 65, II, § 10, p. 78-79; 66, p. 67-68]. Другий аваро-франкський конфлікт, як було показано вище, попри програну битву вдалося залагодити дипломатичним шляхом. Коли після раптової смерті Хільдеберта II авари втретє напали на франків у 596 р., королева Брунгільда, котра на той момент була в Австразії регентом при своєму малолітньому внукові Теудеберті II, відкупилася від них грошовою контрибуцією [65, IV, § 11, p. 120; 66, p. 159; 5, s. 338; 59, с. 308].

Г. Лябуда пов'язував аварський похід 596 р. з на рік ранішою перемогою Хільдеберта II над германськими варнами, не виключаючи гіпотетичної антиавстразійської коаліції останніх зі слов'янами, котрі не маючи змоги самостійно зарадити франкському вторгненню до Ельбо-Заальського межиріччя у 595 р., мали би покликати на допомогу своїх союзників – аварів [5, s. 341, 269]. До такого припущення схилявся і Френсіс Дворнік [36, p. 60]. Втім, більш надійне підґрунтя має пояснення В. Фрітце, котрий доводив зв'язок третього епізоду франко-аварської війни з політикою баварського герцога Тасілло I у долині р. Драви. Наприкінці VI ст. слов'янські групи під протекторатом аварів просувалися цими теренами на захід [51, s. 513], і між 589-м та 595-м рр. Тасілло здобув над ними перемогу [51, s. 537; 65, IV, § 7, p. 118; 66, p. 154]. Невдовзі баварський герцог

¹⁴ Іншу погляд висловлював Г. Лябуда, котрий, заперечуючи достовірність наведених Павлом Дияконом відомостей про локалізацію битви над Ельбою і походження цієї інформації з втраченої праці Секунда Трентського, стверджував, що зіткнення франків з аварами відбулося аж на Рейні [див.: 5, s. 154, 335-339].

спробував завдати слов'янам повторного удару, однак цього разу зазнав цілковитої поразки від аварів [65, IV, § 10, р. 120; 66, р. 158], що прийшли на поміч своїм підопічним [84, s. 24]. Тасілло I був ставлеником короля Австразії [65, IV, § 7, р. 118; 66, р. 154], і каган усвідомлював, що наступ на Драві цікавив насамперед франків [51, s. 538], котрі окрім потенційного плацдарму для походів на Аварський каганат прагнули також остаточного розриву в стосунках баварів з лангобардами¹⁵ – головними союзниками аварів [51, s. 538]. Таким чином, можна погодитись з тезою В. Фрітце, що авари, ідучи походом на Тюрингію у 596 р., переслідували оборонні мотиви, намагаючись захистити свої позиції на Драві від подальших посягань баварів [51, s. 536, 538].

Водночас кочівники прагнули відвернути Меровінгів від антиаварського союзу з ромеями. У 590-х рр. авари протистояли контрнаступу Візантії, яка від 582 р. стала їхнім головним супротивником [5, s. 169], і з року в рік були змушені захищатись від походів енергійного імператора Маврикія (582–602 рр.) [51, s. 538]. Як відомо з «Історії» Теофілакта Сімокатти, влітку-восени 595 р. «Теудеріх II» (Хільдеберт II) [51, s. 539] відправив до Константинополя посольство з метою обговорення війни з аварами і її фінансування. Маврикій прийняв пропозицію з ентузіазмом, погодився на союз, проте фінансувати воєнні дії франків відмовився [86, VI, § 3, р. 225; 87, VI, § 3: 6-8, с. 140-141; 59, с. 308]. Не бажаючи бути синхронно атакованим з боку Візантії та Австразії, каган вирішив завдати удару на випередження, продемонструвавши франкам вразливість їхніх власних позицій на випадок тривалого конфлікту. Можливість атакувати безпосередньо Меровінгів, уникнувши при цьому зіткнення з силами франкських союзників, відкривалася лише у Тюрингії, що й обумовило вибір цілі для походу 596 р., як і спрямованість раніших експедицій аварів у 560-х рр.

Для володарів Австразії вторгнення аварів у 596 р., очевидно, стало індикатором проблемності тюринзького кордону. Прикметно, що два з трьох відомих аварських походів на Тюрингію у другій половині VI ст. збіглися у часі з загостренням стосунків між австразійськими Меровінгами і їхніми нейстрійськими родичами. У 562 р., щойно Сігіберт I розгромив аварів над Ельбою, йому довелося захищати свою вотчину від зазіхань рідного брата – короля Суассону Хільперика I, котрий, скориставшись нагодою, вже встиг захопити Реймс та інші ключові центри Австразії [57, IV, § 23, р. 155; 58, с. 94; 50, s. 376; 59, с. 106]. У 596 р. проти Брунгільди і її внуків Теудеріха II та Теудеберта II виступило військо нейстрійської королеви Фредегунди (вдови Хільперика I) і її сина Хлотаря II [62, IV, § 17, р. 127-128; 63, с. 193]. Організацію ефективної оборони від аварів на Ельбі ускладнював також внутрішній конфлікт Брунгільди з австразійською знаттю [51, s. 140; 59, с. 303-

¹⁵ Незадовго до аналізованих подій саме баваро-лангобардські зв'язки стали причиною детронізації Тасіллового попередника – герцога Гарібальда I [див.: 51, s. 538].

305], який після вигнання старої королеви з Теудебертових володінь на початку VII ст. [60, s. 148-149] переріс у військове протистояння Австразії з Бургундією, де Брунгільда підмовила свого іншого внука Теудеріха II [60, s. 152] напасти на молодшого брата [62, IV, § 27, p. 131; 63, с. 197]¹⁶. Як впливає з тексту «Хроніки Фредегара», конфронтація між синами Хільдеберта II тривала близько семи років, аж поки у 612 р. Теудеріх II не завоював усю Австразію, почергово розбивши франкську і тюринзьку армії Теудеберта II у двох винятково кровопролитних битвах [62, IV, § 38, p. 139; 63, с. 205-206; 59, с. 364-365]. Навесні наступного 613 р. Теудеріх II виступив проти Хлотаря II, однак помер у Меці від дизентерії [62, IV, § 38-39, p. 140; 63, с. 207; 59, с. 367]. Остерігаючись третього регентства Брунгільди, австразійська та бургундська знать відтак перейшла на бік Хлотаря II, котрий, стративши Брунгільду і двох її правнуків, став одноосібним володарем Франкської держави [62, IV, § 40-42, p. 140-142; 63, с. 207-209; 59, с. 369-372].

Отож, зосереджені на життєво важливій для себе політиці стосовно сусідніх франкських королівств австразійські Меровінги між 596-м і 613-м рр. мали обмежені можливості для активних дій у Тюрингії і, за оцінкою Фрідріха Принца, були зацікавлені тут у помічниках, які б подібно до баварів на Дунаї гарантували їм безпеку від аварських набігів на східному кордоні [44, s. 121]. Однак проблема [51, s. 542] полягала в тому, що після десятиліть кліматичної кризи, добровільного виселення північних свевів, трьох аварських походів і розправи Хільдеберта II над германськими варнами у східній частині колишнього Тюринзького королівства станом на кінець VI ст. сформувалася ситуація політичного і демографічного вакууму. За таких умов у долині Середньої Ельби з'явилися білі серби.

II. Слов'янські федерати Меровінгів на Середній Ельбі

Аналіз фрагментів про походження Св. Людмили з агіографічних творів [88, s. 204; 89, s. 123] і «Чеської хроніки» Козьми Празького [90, p. 34] у поєднанні з подібністю поховального обряду та керамічної продукції білих сербів до пам'яток з ареалу пізніших богемських племен пшов'ян, лемузів, а, можливо, також і літомержичів та дечан [91, s. 63; 92, s. 168; 51, s. 523] вказує на те, що заселені сербами райони над Середньою Ельбою, Мульдою і Заале до IX ст. творили єдиний етнокультурний ареал з теренами на північному заході чеських земель [див.: 93, с. 130-131]. Скоріш за все, на зламі VI–VII ст. саме звідти частина білих сербів мігрувала вниз за течією р. Ельби, розпочавши колонізацію формально підконтрольної франкам території по інший бік Рудних гір. Тож відправною точкою розселення була Богемія [51, s. 523; 94, с. 142, 160; 56, с. 155; 95, s. 69; 41, s. 29], куди, за словами провідного чеського медієвіста

¹⁶ Нині, щоправда, Фредегарову інтерпретацію подій з оповіддю про вигнання Брунгільди з Австразії та пізнішу ініціацію нею конфлікту між синами Хільдеберта II частково піддає критиці Бруно Дюмезіль [див.: 59, с. 310-318].

Душана Тржештика, слов'яни у VI ст., без сумніву, прийшли з території сучасної України [61, s. 25-26].

Щодо більш точних координатів української прабатьківщини білих сербів, то Г. Лябуда злокалізував її разом з прабатьківщиною хорватів у т. зв. «Східній Малопольщі» [5, s. 219], тобто у Галичині, вбачаючи сліди сербського етноніму в «черв'яках» [18, с. 51, 64-65; 13, с. 27; 96, с. 60; 17, с. 118, 122] «Баварського географа» [5, s. 218]. Ця теза назагал не суперечить нещодавнім висновкам Томаша Ясінського, відповідно до яких слов'янська духовна і матеріальна культура мала сформуватися у лісостеповій зоні на північ від Чорного моря у III–IV ст. н. е. [97, s. 86-87]. Подібно і Л. Войтович згадує про сербське населення у басейні Дністра [13, с. 37]. На користь прикарпатського походження білих сербів, зокрема, промовляє факт, що зафіксований у «Баварському географі» етнонім одного з найбільших племен Верхнього Подністрів'я – сіттичів-житичів («*Sittici*») [18, с. 59] у формі «*Zitici*» виступає згодом на теренах Ельбо-Заальського межиріччя [98, с. 619] у документах Оттона I та Оттона II [99; 100, р. 221]. Також і слов'янська топоніміка з Центральної Німеччини, за словами Йоахіма Германа, сягає своїми витокami назв поселень «білих» (тобто карпатських) хорватів [101, с. 80]. Прикметно, що, на думку Г. Лябуди, у 20-х рр. VI ст. двома провідними слов'янськими племенами на чеських землях були хорвати на півночі та дуліби на півдні [5, s. 281]. З урахуванням сербів на північному заході регіону первинна племінна структура слов'янської Богемії повністю повторюватиме етнополітичну картину тогочасного Верхнього та Середнього Подністрів'я з Західним Побужжям, особливо, якщо пригадати свідчення «Повісті минулих літ» про дулібів на пізніших землях волинян¹⁷.

Слов'янська присутність в Українському Прикарпатті не викликає застережень щонайменше від середини V ст. н. е. [103, с. 72], хоча Володимир Баран, Денис Козак та Ярослав Онищук, вбачаючи тяглість між зубрицькою культурою, верхньодністровським варіантом черняхівської культури (пам'ятками типу Черепин-Теремці-Ріпнів) і місцевими празько-корчацькими пам'ятками, відносять появу слов'ян у західній частині Подільської височини навіть до I–II ст. н. е. [104, с. 82, 136-137, 194-198; 105, с. 218-219; 106, с. 16-17, 21; 107, с. 210, 215, 324]¹⁸ Л. Войтович датує період формування хорватського етносу III–V ст. н. е. [13, с. 37], О. Майоров – кінцем III–IV ст. н. е. [7, с. 179]. Обидва вчені локалізують цей процес у Східному Прикарпатті. Синхронно і на суміжних теренах мав відбуватися первинний етногенез сербів. Як зазначав Д. Козак, III та IV ст. н. е. були періодом найбільш активної взаємодії слов'янського та сарматського народів [105, с. 199]. Існування між річками Стрипа та Серет на Тернопільщині

¹⁷ «Дуліби живяху по Бугу, гдѣ ныне вельняне...» [102, с. 14].

¹⁸ Цю гіпотезу нині підтримує й російський історик Максим Жих [108, с. 25; 109, с. 93].

давнього степу «Панталіха», де, як припускає Я. Онищук, частина сарматів могла організувати собі кочовища [106, с. 19; 107, с. 237]¹⁹, може пояснити гіпотетичне включення іраномовного елемента при виникненні хорватського етносу, про яке свідчить його етнонім [див.: 13, с. 36; 110, с. 103; 111, с. 31-32; 36, р. 26], як і іраномовне походження згаданих Костянтином Тищенком назв частини пізніших білосербських племен у Південному Полаб'ї [112, с. 42].

Втім, навіть якщо прийняти точку зору Ліани Вакуленко, котра ідентифікує населення культури карпатських курганів (кінець II / середина III – перша чверть V ст.) [113, с. 146-148] не зі слов'янами-хорватами, але з германо-сарматським народом тайфалів [113, с. 218, 255], та Андрія Филипчука, котрий заперечує етногенетичну тяглість між пам'ятками типу Черепин-Теремці й празько-корчацькою культурою [114, с. 256-257, 260; 115, с. 822, 823, 824], то часового інтервалу між серединою V і другою третиною VI ст. однаково було б достатньо, щоб в Українському Прикарпатті сформувався необхідний для подальшої міграції демографічний потенціал.

На думку Г. Лябуди, слов'яни проникли на терени Чехії між 530-м і 540-м рр. [5, s. 161]. Кінець цього часового проміжку відповідає найбільш гострому періоду пізньоантичного малого льодовикового періоду. Вочевидь, саме кліматична криза призвела до того, що дуліби з верхів'їв Західного Бугу разом з подністровськими хорватами та сербами, переживши кілька холодних і неврожайних років поспіль, почали рухатись вздовж Карпат на захід, до Сілезії та звільненої маркоманами на початку VI ст. Богемії [5, s. 160]. Зважаючи на зумовлене хмарою вулканічного попелу загальне зниження середньої температури на 1–2 градуси [75, р. 407-408], наприкінці 530-х рр. природне середовище тут могло приблизно відповідати звичним для слов'ян умовам Прикарпаття з початку 530-х рр.

Полемізуючи з поширеним в українській археології уявленням про Прикарпаття як один з епіцентрів великого розселення слов'ян, А. Филипчук наводить аргумент порівняно низького ступеня господарського освоєння Подністров'я у V–VII ст., про яке свідчить винятково довге збереження «низовинної» топографії поселень [116, с. 54-55; 114, с. 256-257]. За словами дослідника, для усього ранньосередньовічного слов'янського ареалу притаманна єдина модель почергової колонізації ландшафтів: від перших надзаплавних терас великих та середніх рік до циркоподібних улоговин у зоні горбогір'я біля невеликих струмків та малих рік [116, с. 54-55; 115, с. 822]. Заселення останніх відбувається, коли первинна екологічна ніша вже зайнята і, відповідно, слугує індикатором «внутрішньої колонізації» та досягнення регіоном певного рівня демографічного розвитку [117, с. 98].

У Подністров'ї «височинна» група пам'яток з'являється лише від початку IX ст., тобто пізніше ніж у інших слов'янських регіонах на кшталт Моравії чи полабської Стодоранії [116, с. 55], що мало би вказувати на рідше заселення

¹⁹ Про археологічні свідчення сарматської присутності у регіоні див.: 107, с. 235-240.

Українського Прикарпаття впродовж попередніх століть. За нормальних умов, якби поштовх до еміграції дало перенаселення, чи, якби її причини лежали у суспільно-політичній площині, це, справді, виключало б Прикарпаття з переліку потенційних епіцентрів великого розселення слов'ян. Однак, беручи до уваги гостру кліматичну кризу, висновок має бути радше протилежним. У такій ситуації мігрувала не обмежена у перспективах на батьківщині меншість, а більшість, нерідко – основний масив населення, який через погодні трансформації втрачав уже наявні засоби до існування. Подекуди переселялося навіть ціле плем'я, як це трапилося зі згаданими вище північними свевами. Очевидно, у випадку сербів і дулібів частка мігрантів була вищою ніж серед хорватів, що в майбутньому дозволило останнім здомінувати усе Прикарпаття. Якщо врахувати, що лише через кілька десятиліть після мандрівки частини сербів, хорватів і дулібів до Богемії їхні прикарпатські та волинські родичі зазнали вторгнення аварів [50, s. 380-381; 28, p. 427], і чимало з них були переселені кочівниками на південь, за Карпати [13, с. 37, 39], то стає зрозуміло, чому слов'янам, котрі все ще залишилися після цього у Подністров'ї, довше ніж деінде вистачало земельних ресурсів «низовинних» ландшафтів. Таким чином, низькі демографічні показники регіону в VII–VIII ст., навпаки, маркують його як епіцентр розселення у VI ст.

Приблизно через 60–65 років після прибуття до Богемії білі серби розпочали колонізацію Ельбо-Заальського межиріччя. Заперечуючи аварський патронат над цим процесом, В. Фрітце наголошував на тому, що:

а) слов'янська імміграція до Західної Європи, Богемії та Моравії розпочалася ще до контакту з аварами [51, s. 515, 535-536], а богемські серби станом на 561 та 566 р. не були підданими аварів і потрапили у фокус їхньої політики лише після 568 р., коли кочівники оселилися над Тисою й Середнім Дунаєм, що виключає участь білих сербів у першому та другому поході аварів на франків [51, s. 532];

б) з розповіді Менандра Протектора про аваро-франкську війну 566 р. випливає, що каган Баян вважав короля Сігіберта володарем території, де відбувалася битва, тобто долини Середньої Ельби [51, s. 532, 525], і, навіть якщо початково планував там закріпитися, то остаточно від цього наміру відмовився, бо хроніст згадує про відведення аварського війська за межі франкських земель [51, s. 531]²⁰;

в) з перебігу аваро-франкської війни 595–596 рр., описаної Павлом Дияконом, видно, що авари не прагнули взяти Тюрингію на схід від р. Заале під свій політичний контроль, адже не скористалися слушною нагодою, коли після смерті Хільдеберта II королева Брунгільда не могла чинити їм ефективного спротиву і, задовільнившись грошовою контрибуцією, повернулися назад до своїх домівок [51, s. 541].

²⁰ Цит. з джерела та переклад див. у: [81, с. 296].

Німецький дослідник також звернув увагу на виявлену під час археологічних досліджень концентрацію ранньослов'янських кремаційних поховань кінця VI – початку VII ст. у межиріччі Нижньої Заале та Нижньої Мульди, що контрастує з випадковими знахідками синхронних могил аналогічного типу вище за течією р. Ельби, між гирлом р. Мульди і Рудними горами, які радше маркують міграційний шлях сербів з Богемії [51, s. 523]. Район межиріччя нижніх течій Заале і Мульди, де би власне й мала оселитися перша група сербських іммігрантів [51, s. 523], розташований поруч зі стабільно контрольованою Меровінгами частиною Тюрингії і водночас на значній віддалі від найближчого на той час слов'янського ареалу в Північно-Західній Богемії. Тож у разі, якби міграція відбувалася за ініціативою аварів і під їхньою опікою, така модель заселення Ельбо-Заальського межиріччя робила б нові оселі білих сербів у Тюрингії вкрай вразливими до нападів з франкського боку. І навпаки, це була б найбільш безпечна локація для розселення слов'ян під Меровінзьким патронатом у цілому регіоні.

Наведені вище аргументи супроти активної участі аварів у розселенні білих сербів можна доповнити ще одним, лінгвістичного характеру, а саме відсутністю у слов'ян Ельбо-Заальського межиріччя соціоніму «*kosezi*» / «*kasezi*» / «*kasazi*» (козаки) на означення вільних професійних воїнів. Цей термін алтайського походження добре відомий не лише на ранньомодерних українських землях, але й у середньовічній Каринтії, де, за словами Д. Тржештика, його вжиток сягає своїм корінням додержавного устрою [61, s. 65]²¹. Позаяк контакти з народами, яким притаманний вищий рівень соціальної стратифікації, нерідко залишають відбиток на соціонімах їхніх партнерів, це дозволяє вбачати у каринтському «*kasaz*» запозичення від аварського «*quazaq*» [61, s. 65]. Натомість на теренах Білої Сербії та сама категорія населення зберегла типово слов'янську назву «витязі» [див.: 36, р. 58], яка має індоевропейське походження. Німецькі джерела починаючи від «Хроніки» Тітмара Мерзебурзького [26, р. 230, 342, 424] фіксують її згодом у районі Мейсену в формі «*vethenici*», а відтак – «*witsessen*» / «*weiczhessen*» [119, s. 27-28; 28, р. 63-65]. Це свідчить про помітно менший рівень взаємодії з тюркомовними кочівниками аніж у випадку каринтських слов'ян, предки яких впродовж певного часу перебували під аварським протекторатом [51, s. 513; 5, s. 174-176; 84, s. 24].

Сказане вище дозволяє солідаризуватися з поглядами В. Фрітце та Є. Стшельчика щодо негативної і опосередкованої ролі аварського чинника в розселенні білих сербів долиною Середньої Ельби, яке, можливо, справді мало характер втечі з-під аварського впливу [51, s. 544; 52, s. 120]. Інтенсивність останнього у Північно-Західній Богемії могла зрости після кампанії 595–596 рр., а водночас залишалася радше мінімальною по іншій бік Рудних гір. Назагал не позбавленим підстав виглядає також висновок В. Фрітце про те, що

²¹ Докладніше про політико-правовий статус каринтських «*kosezi*»-в див.: [118, s. 38-41].

поселення сербів східніше р. Заале відбувалося за запрошенням і під протекторатом франкського короля Австразії, котрий у такий спосіб прагнув захистити тюринзьке пограниччя від аварів [51, s. 513, 542, 545]. В кожному разі складно заперечувати тезу Г. Ловмянського щодо санкціонування політичного освоєння білими сербами приналежної Франкській державі території Ельбо-Заальського межиріччя самими Меровінгами [50, s. 333].

Перша згадка про білих сербів у «Хроніці Фредегара»²² відноситься до початку 630-х рр., проте, говорячи у ній про князя білих сербів Дервана, франкський хроніст зазначає, що попри слов'янське походження його народ віддавна «тяжів» [62, IV, § 68, р. 155] чи «належав» [51, s. 541; 64, с. 109] до Франкського королівства. Як слушно помітив Г. Ловмянський, суб'єктом стосунків з франками тут виступає не князь, а білі серби загалом, хоча на бік очолюваної Само слов'янської «держави», що виникла на теренах Моравії та Нижньої Австрії [5, s. 290], Чехії [64, с. 61, 64] чи Південно-Західної Словаччини [61, s. 38] в ході антиаварського повстання у 620-х рр., за франкським хроністом, переходить саме Дерван [50, s. 333]. Враховуючи доведену хибність тези Любора Нідерле, що Дерван був лише одним з-поміж багатьох білосербських князів [50, s. 335], польський історик дійшов висновку, що відносини залежності між білими сербами і Франкським королівством мали встановитися ще до Дервана, проте, очевидно, після 595 року, коли були розгромлені германські варни [50, s. 333]. Крім того, позаяк автор «Хроніки Фредегара» писав про період правління короля Дагоберта I, слово «віддавна», поза сумнівом, вказує на час перед об'єднанням Франкської держави батьком Дагоберта I, Хлотарем II, (613 р.), коли австразійський трон ще належав іншій гілці династії Меровінгів – нащадкам Сігіберта I, а не Хільперика I. Володарювання малолітнього Сігіберта III (613 р.) і його батька Теудеріха II (612–613 рр.) тривало тут занадто коротко для організації розселення білих сербів у східній частині колишнього Тюринзького королівства. Тож останнє, скоріш за все, відбулося у проміжку між третім франкським походом аварів (595 / 596 р.) і 612 р., що відповідає хронології правління Теудеберта II (595–612 рр.)

Ймовірно, запрошення білих сербів було пов'язане з контекстом протистояння Теудеберта II з Теудеріхом II і Брунгільдою (605–612 рр.) [62, IV, § 27, р. 131; § 35, р. 134; § 37-38, р. 138-140; 63, с. 197, 200, 204-207] або ж з черговим витком конфлікту Брунгільди з Фредегундою та її сином Хлотарем II (596–597 рр.) [62, IV, § 17, р. 127-128; 63, с. 193], коли військово-

²² «...etiam et Dervanus dux gente Surbiorum, que ex genere Sclavinorum erant et ad regnum Francorum iam olem aspecerant, se ad regnum Samonem cum suis tradedit. [Також і (тим більше, що й) Дерван – князь народу сорбів, що були з роду слов'янського і до Франкського королівства віддавна тяжіли (відносились / належали), перейшов зі своїми до (передав себе зі своїми у розпорядження) королівства Само.]» [цит. за: 62, IV, § 68, р. 155; див. також: 64, с. 109].

політичні обставини на заході склалися для Австразії особливо загрозово. У першому випадку слід було б рахуватися з можливістю надання сербам земель над Середньою Ельбою в обмін на участь у битві під Цюльпіхом (612 р.) на боці Теудеберта II. У «Хроніці Фредегара», зокрема, згадано, що австразійський король прибув на цю битву з «народами з-за Рейну чи з інших місць, звідки тільки міг їх набрати» [62, IV, § 38, р. 139; 63, с. 206]. Втім, з огляду на домінуючу роль аварського вектору політики у поселенні сербів на сході Тюрингії, вірогіднішим є більш раннє датування цієї акції, хронологічно ближче до вторгнення 596 року. Порівняно високий рівень загрози повторного нападу з боку аварів [44, с. 121] зберігався до зламу VI–VII ст., коли каган поновив союз із лангобардами, а останні уклали «вічний мир» з Австразією [59, с. 308-309]. До 602 р. можливості збагачення кочівників коштом Візантії частково обмежували активні контрзаходи імператора Маврикія [61, с. 32; 5, с. 173], що спонукало аварів шукати здобичі на заході. Брунгільда ж після перемоги Хлотаря II і Фредегунди над австразійсько-бургундськими військами у битві під Лаффо (596 р.) [62, IV, § 17, р. 128; 63, с. 193; 59, с. 299-300] була змушена зосередити зусилля на протидії відродженню військово-політичної могутності Нейстрії і, не бажаючи ще раз відкуплятися від аварів, мала достатньо причин, щоб вдатися до типової для пізньоримських часів практики залучення до оборони проблемного лімесу союзних народів в обмін на надання їм частини своєї території.

Варто зазначити, що, на думку В. Фрітце, стосунки між Франкським королівством і білими сербами, можливо, тривали ще від часів появи слов'ян у Богемії [51, с. 543-544]. Ймовірність тимчасового встановлення тюринзького контролю над пізнішими чеськими землями, відтак успадкованого франками, не виключав Г. Лябуда [5, с. 268]. Слідом Меровінзького суверенітету над Богемією за певної інтерпретації можна вважати наведені у «Хроніці Фредегара» слова Само: «земля, у якій ми живемо, належить Дагобертові» [62, IV, § 68, р. 154; 120, § 27, р. 410; 64, с. 108, 113]. Цей фрагмент репліки слов'янського очільника, сказаний у діалозі з франкським посланцем Сіхарієм, є особливо цікавим, якщо погодитися з версією М. Жиха про розташування осередку «держави Само» у західній та центральній частині сучасної Чехії [64, с. 64, 73, 104]²³. Так чи інакше, навіть якщо франки колись і володіли владою над басейном Верхньої Ельби, то до кінця VI ст. її було назавжди втрачено. Хоча, як припускає В. Фрітце, Меровінги при цьому зберегли зв'язки з місцевим слов'янським населенням, що в подальшому дозволило залучити його до австразійських оборонних планів на тюринзькому пограниччі [51, с. 543-544].

Як зазначав Г. Ловмянський, збереження сербами давнього етноніму над Ельбою вказує на те, що вони прибули туди як організована військова сила [50, с. 337]. Бувши краще обізнаними з військовою системою та бойовою

²³ Нещодавно цю думку підтримав Л. Войтович [121, с. 259]. Див. також: 122, р. 245.

тактикою аварів, білі серби могли ефективніше протистояти їхнім вторгненням. Про здатність тогочасних слов'ян швидко переймати елементи військового мистецтва від навколишніх народів можна судити зі слів Йоана Ефеського. Розповідаючи про проникнення слов'ян до Фракії на початку 580-х рр., сирійський автор з сумом відзначив, що ті, котрі спершу не наважувалися навіть вийти з-під покрову лісів і не знали жодної іншої зброї крім списів та дротиків, за три-чотири роки навчилися воювати краще від рومیїв [123, VI, § 25, р. 433-434; 51, s. 521; див. також: 36, р. 59].

Поява слов'ян-сербів над Середньою Ельбою не лише заповнювала небезпечну [51, s. 542] прогалину в оборонній системі Австразії, через яку наприкінці VI ст. аварська загроза нависала навіть над розташованою на заході Франконією, але й створювала вигідну для Меровінгів противагу германському населенню Тюрингії [46, s. 41; 50, s. 333], забезпечуючи володарям Австразії більше поле для маневру в політиці щодо східної частини королівства. Існуючі тут антифранкські настрої були чужими для новоприбулих слов'янських мігрантів, котрі бачили у Меровінгах старшого партнера у протистоянні аварському тиску. В результаті ж виникнення Білої Сербії тюринзькі германці опинилися затиснуті між основними силами Меровінгів на заході й профранкськи налаштованими білими сербами на сході. Це активізувало інтеграцію цілого регіону до Австразійського королівства, про що, зокрема, свідчить готовність саксів, тюрингів та інших народів з-за правого берегу Рейну стати на захист Теудеберта II у 612 р. вже після того, як його франкська армія була вщент розгромлена бургундським військом Теудеріха II [62, IV, § 38, р. 139; 63, с. 206]. У контексті пропонованої реконструкції подій, попри сумніви Г. Лябуди [5, s. 273], не слід виключати й можливої присутності у другій (східній) армії Теудеберта II білих сербів.

Скоріш за все, саме успіхи Меровінгів на тюринзькому кордоні спонукали візантійського василевса Іраклія (610–640 рр.) запросити етнічно і територіально близьке до білих сербів білохорватське населення з Північно-Східної Богемії для боротьби з аварами вже на візантійський лімес у Далмації [2, р. 148-149]. Історичність розповіді Константина Багрянородного про міграцію хорватів на Балкани доводили Г. Лябуда [5, s. 245-255], Г. Ловмянський [50, s. 407] та Л. Войтович [13, с. 18; 124, с. 158]. Як зазначав Г. Лябуда, враховуючи зміцнення візантійських позицій на узбережжі Далмації після 629 року, лише у 622–627 рр. імперія була у настільки критичному становищі, що порятунок вартував навіть найбільших територіальних жертв у Іллірійській префектурі [5, s. 258-259].

Після поразки ромейського війська від персів під Антіохією (613 р.) і подальшої втрати контролю над Дамаском, Тарсом, Єрусалимом (614 р.), а відтак – цілою Передньою Азією та Єгиптом (619 р.) [125, с. 91] відновлення давніх візантійських позицій на сході стало можливим лише після глибоких військово-адміністративних реформ і восьми років виснажливої війни проти

Сасанідського царства, яка тривала з 622 до 630 року. Впродовж цього часу балканська частина імперії залишалася практично беззахисною на тлі частих вторгнень аварів і масового проникнення залежних від них слов'янських груп не лише до Мезії та Македонії, але й до Фракії, Середньої Греції, Пелопоннесу та Далмації (після 614 р.) [5, s. 179; 125, с. 90]. Напередодні Перської війни, у 619 р., Іраклій уклав мир з каганом, однак вже у 623 р. його умови довелося переглянути на користь аварів [5, s. 191; 125, с. 95; 50, s. 408]. Влітку ж 626 р. каган на чолі аваро-слов'яно-булгаро-гепідського війська взяв в облогу Константинополь, координуючи свої дії з перським полководцем Шарбаразом, що стояв зі своєю армією на протилежному березі Босфору [125, с. 96; 84, s. 25; 50, s. 416]. Тільки перемога оборонців візантійської столиці, які знищили слов'янський флот, прорвали облогу і примусили кагана до втечі дозволила імператору впродовж наступних чотирьох років успішно завершити війну в Передній Азії [125, с. 96].

У 626 р. безперспективність спроб мінімізації аварської загрози дипломатичним шляхом стала очевидною. Саме у цей момент (бл. 525 / 526 р.), за припущенням Г. Лябуди та Л. Войтовича, землі у Далмації й були надані хорватам [13, с. 37; 124, с. 167, 169; 5, s. 258-259, 289]. Г. Лябуда схилявся до думки, що хорвати і серби прибули на Балкани самочинно, а Іраклій тільки санкціонував їхню присутність *post factum* [5, s. 259]. Натомість Ф. Дворнік вважав, що у випадку з хорватами ініціатива виходила від самого імператора, котрий, вірогідно, відправив до них посольство, пропонуючи нові оселі на землях Візантії в Іллірії за умови, що вони зможуть витіснити звідти аварів [36, р. 62-63]. Цілком можливо, що перші контакти Константинополя з білими хорватами відбувалися за посередництва Меровінгів, які ще від 595 р. залишалися головним союзником Візантії у Європі [51, s. 539; 5, s. 192]. Франко-візантійська дружба особливо поглибилася за правління Дагоберта I, котрий бл. 630 р. уклав з василевсом Іраклієм «вічний мир» [5, s. 274; 62, IV, § 62, р. 151; 63, с. 220], спрямований проти аварів [36, р. 62]. Як зазначає Ф. Дворнік, перемовини, що передували підписанню договору, віднесені хроністом до 626–629 рр., хоч могли розпочатися й раніше [36, р. 62]. Впродовж цього часу тривав обмін дипломатичними місіями [62, IV, § 62, р. 151; 63, с. 220] і, вочевидь, стратегічною інформацією, з якої візантійці й могли довідатися про слов'ян з-над Верхньої Ельби, їхні антиаварські настрої і досвід вдалої співпраці з франками.

М. Жих дійшов висновку, що в розповіді Константина Багрянородного хорвати і серби виступають типовими федератами імперії, які уклали з нею союз і в обмін на захист від аварських набігів одержали землі у Далмації [126, с. 505; 64, с. 85]. Очевидно, аналогічний статус федератів отримали і білі серби від Франкської держави, оселяючись на східних порубіжжях Тюрингії. Як впливає зі слів Йоахіма Геннінга, той самий

характер політико-правових відносин існував пізніше між білими сербами і франками за часів Карла Великого [127, р. 25].

III. Білі серби і франки після повстання Само

Політична ситуація у регіоні почала змінюватися після появи на міжнародній арені т. зв. «держави Само», коли очолені колишнім франкським купцем слов'яни Середнього Подунав'я зуміли позбутися аварського гніту [62, IV, § 48, р. 144-145; 63, с. 212; 128, s. 84-85; 64, с. 106] і встановити контроль над більшою частиною колишніх паннонських володінь лангобардів. Від часів М. Кордуби в історіографії утвердилася небезпідставна думка про зв'язок антиаварського повстання під проводом Само з міграцією хорватів та сербів на Балкани при одночасному датуванні обидвох подій післяднем поразки аварів під Константинополем у 626 р. [55, с. 7, 8-9; 5, s. 193; 50, s. 407, 416; 129, с. 158; 64, с. 81, 82; 126, с. 503]. Сергій Назін та Максим Жих подібно до Г. Ловмянського вважають, що повстання передувало міграції [129, с. 159; 64, с. 82; 50, s. 415-416]. Однак василевс Іраклій мав би більшу зацікавленість у запрошенні хорватів ще, коли їхнє прибуття до Далмації не несло загрози поширення сюди впливів третьої сили – слов'янської «держави Само», що в перспективі могла зайняти політичну нішу самих аварів. Це міркування радше схиляє до припущення, що антиаварський виступ слов'ян Моравії та Нижньої Паннонії спалахнув на тлі просування хорватів і сербів на Балкани, як це стверджував Г. Лябуда [5, s. 260], або ж (якщо міграційний шлях з долини Верхньої Ельби проходив крізь Баварію) розпочався на хвилі перших перемог над аварами у Далмації.

Очолене Само слов'янське політичне утворення у північно-західній частині Середнього Подунав'я, по суті, відгородило Білу Сербію і Тюрингію разом з рештою володінь Меровінгів від Аварського каганату, що суттєво зменшило тут небезпеку нових вторгнень кочівників. В результаті для білих сербів і франків частково відпала необхідність у взаємній підтримці. Попри це, згадка про перехід сербського князя Дєрвана зі своїм народом на бік Само у «Хроніці Фредегара» з'являється лише у контексті наслідків триденної битви під Вогастисбургом, в якій бл. 631 / 632 р. [64, с. 88; 29, s. 155] австразійська армія Дагоберта I зазнала поразки від слов'ян Само [62, IV, § 68, р. 155; 64, с. 109; 128, s. 85-86; 63, с. 224].

Військова конфронтація між колишніми союзниками спалахнула через безкарні вбивства багатьох франкських купців внаслідок розбійних нападів у Самовому королівстві та відмову Само визнати провину, сплатити компенсацію і підкоритися наказам франкського короля у відповідь на недоречні погрози й образи з уст Дагобертового посланця Сіхарія [62, IV, § 68, р. 154; 120, § 27, р. 410; 64, с. 108, 113-114; 128, s. 85; 63, с. 223-224]. За відсутності будь-яких інших свідчень про політику Дєрвана, представлена у 68-му розділі «Хроніки Фредегара» послідовність подій означає, що князь білих сербів, скоріш за все, залишався на франкському боці навіть після того, як Дагоберт I

рушив війною проти слов'ян Середнього Подунав'я, залучивши до походу австразійську й алеманську армію та найнявши лангобардських союзників²⁴ [62, IV, § 68, р. 155; 120, § 27, р. 410; 64, с. 108, 114; 63, с. 224]. Спроба М. Кордуби інтерпретувати факт наділення Хлотарем II свого сина Дагоберта статусом співправителя в Австразії у 622 р. як доказ раніших нападів слов'ян на Тюрингію [55, с. 10] виглядає дещо надуманою, адже цей крок був радше поступкою відцентровим стремлінням місцевої австразійської знаті [див.: 60, с. 164].

Якщо вірити «Хроніці Фредегара», зміна політичної орієнтації Дервана відбулася тільки в ході серії спустошливих вторгнень слов'ян Само до Тюрингії й прилеглих земель Франкської держави у післядень перемоги під Вогастісбургом [62, IV, § 68, р. 155; 64, с. 109; 128, с. 85-86; 63, с. 224]. Тоді стало очевидним, що Меровінги більше не можуть впливати на ситуацію над Середньою Ельбою, і Дервану довелося самостійно врегулювати відносини з Само. Позиція Дервана, вочевидь, мала для Само стратегічно важливе значення, адже зосередженість у наступні роки слов'янських нападів на тюринзькому напрямку [62, IV, § 74-75, р. 158; 63, с. 228; 64, с. 110; 5, с. 281] показує, що долина Середньої Ельби слугувала володарю дунайських слов'ян плацдармом для основних антифранкських військових операцій [5, с. 281]. Як зазначає хроніст, *«на 11-му році правління Дагоберта слов'яни за наказом Само дуже розбушувалися, часто переходили свої кордони і спустошували Франкське королівство, проходячи по Тюрингії та решті пагів»*²⁵.

Необхідність протистояти наступу очолюваних Само слов'ян змусила Дагоберта I переглянути попередню тюринзьку політику Меровінгів, спрямовану на повну інтеграцію завойованого королівства. У 632 / 633 р. [5, с. 282; 29, с. 156; 54, с. 53; 64, с. 100] Дагоберт I прийняв пропозицію тюринзьких саксів, котрі пообіцяли захищати проблемну ділянку кордону від слов'ян в обмін на скасування щорічної данини, яку вони були зобов'язані сплачувати до франкської скарбниці від часів Хлотаря I [62, IV, § 74, р. 158; 63, с. 228; 64, с. 110; 29, с. 156; 60, с. 181]. На південь від р. Унструт було створено два герцогства, розділені Тюринзьким лісом: управління властиво тюринзькими землями Дагоберт I доручив франку [29, с. 157] Радульфу, сину Хамаря [62, IV, § 77, р. 159; 63, с. 229; 64, с. 101, 110] (634 р.), натомість т. зв. Майнську Франконію з осередком у Вюрцбурзі, як вважає Вільгельм Штьормер, ймовірно, передав у руки алеманського герцога Хродоберта (*Hruodi* у *«Passio s. Kiliani»*) [130, с. 13-15, 18, 21; 44, с. 103, 121], котрий незадовго до того на чолі свого народу здобув перемогу в битві зі слов'янами, очолюючи одну з Дагобертових армій у поході

²⁴ Див.: [62, IV, § 45, р. 144; 63, с. 211; 5, с. 273; 64, с. 91].

²⁵ *«Anno undecimo regni Dagoberti, cum Winidi iusso Samone forteter severint et sepius, transcesso eorum limite, regnum Francorum vastandum Toringia et relequos pagus ingrederint...»* [цит. за.: 62, IV, § 75, р. 158; див. також: 64, с. 110; 63, с. 228-229].

на Само 631 р. [28, р. 431; 62, IV, § 68, р. 155; 120, § 27, р. 410; 64, с. 109, 114; 63, с. 224].

Втім, наступного року сакси не змогли стримати слов'янського натиску²⁶. Побачивши, що попередні заходи не принесли очікуваного результату, Дагоберт I був змушений піти ще далі шляхом децентралізації й задля консолідації невдоволених переїздом королівського двору до Нейстрії австразійців навколо протидії слов'янській загрозі поступився вимогам їхньої еліти [64, с. 101], передавши трон у Меці трирічному синові Сігібертові III [62, IV, § 75, р. 158-159; 63, с. 229; 64, с. 100-101, 110, 115; 5, с. 282]. Саме низький бойовий дух і невдоволення австразійців економічною політикою Дагоберта автор «Хроніки Фредегара» вважав головною причиною поразки франків під Вогагісбургом [62, IV, § 68, р. 155; 63, с. 224-225; 64, с. 109]. Тепер реальна влада над Австразією перейшла до лідерів місцевої знаті – кельнського єпископа Куніберта і герцога Адальгізла, після чого, як зазначає хроніст, австразійці почали сумлінно й хоробро захищати франкські кордони від слов'ян [62, IV, § 75, р. 158-159; 63, с. 229; 64, с. 110, 115].

Впродовж 634–640 рр. Радульф зумів здобути низку перемог над слов'янами, зупиняючи їхні походи і змушуючи їх до втечі [62, IV, § 77, р. 159; 63, с. 229; 64, с. 110; 29, с. 157; 131, с. 271]. Однак після смерті Дагоберта і довершення нового поділу Франкської держави на Нейстрію з Бургундією та Австразію у 639 р. [60, с. 174] давні незгоди тюринзького герцога з регентом Австразії Адальгізелем [62, IV, § 77, р. 159; 63, с. 229; 64, с. 110] переросли у повномасштабну війну проти Сігіберта III, що несподівано завершилася триумфом Радульфа і дошкульною поразкою Меровінзького війська (641 р.) [28, р. 431; 54, с. 55; 62, IV, § 87, р. 164-165; 63, с. 235-236; 64, с. 111]. Відтак тюринзький герцог перетворився на, *de facto*, незалежного правителя і почав проводити власну зовнішню політику, яка передбачала примирення і зміцнення дружби зі слов'янами [62, IV, § 87, р. 165; 63, с. 236-237; 64, с. 101, 112; 29, с. 157, 158; 54, с. 56; 131, с. 271-272; 42, с. 353]. Як свідчить локальна «добра легенда» про давніх володарів Тюрингії²⁷, політику дружніх стосунків зі слов'янами продовжували й нащадки Радульфа [131, с. 270, 272, 319] аж до моменту, коли бл. 700 р. їхнє герцогство було поглинуте правителями Майнської Франконії Геденом II Молодшим чи його попередником Гозбертом [29, с. 160-161; 131, с. 270, 272, 319; 130, с. 15-16]. Нащадки Хродоберта зіткнулися з гострим несприйняттям з боку місцевої тюринзької знаті, котра вбачала у своїх нових герцогах небезпечних тиранів [29, с. 160; 130, с. 18]. За словами Віллібальда, їхня влада спиралася тут

²⁶ «...*Sed parum haec promissio sortitur aefectum;*» [цит. за: 62, IV, § 74, р. 158]; див. також: 64, с. 100, 110; 63, с. 228-229.

²⁷ Відгомін цього місцевого тюринзького передання прийнято вбачати в одному з фрагментів Віллібальдового «Життя Св. Боніфация» [див.: 132, р. 32; 29, с. 160-161].

не стільки на лояльність народу, скільки на насилля і жорстокий грабунок, характеризувалася вбивствами, ув'язненням та депортацією представників політичної еліти [132, р. 32-33]. Тож, коли за часів Карла Мартелла Геден II був усунутий від влади франками [133, § 14, р. 727; 60, s. 181], повернення Тюрингії під безпосередній «Меровінзький» контроль не викликало особливого спротиву.

Варто зауважити, що до цього моменту географія розселення білих сербів порівняно з добою Дагоберта I суттєво змінилася. Якщо первинно слов'янські мігранти заселили лише долину Середньої Ельби до гирла р. Гаволи з прилеглими районами, тобто частину зовнішнього периметру колишнього Тюринзького королівства, то впродовж VII ст. ареал їхнього проживання поступово розширювався за рахунок освоєння частини басейнів менших річок, що впадають до Середньої Ельби між сучасним Дрезденом і Магдебургом, головню – просування вверх за течією р. Мульди, правого берегу р. Заале і Білого Ельстеру [41, s. 16, 30]. Як зазначає В. Фрітце, колонізація Ельбо-Заальського межиріччя у цей період не в останню чергу відбувалася за рахунок напливу нових хвиль слов'янських переселенців з Богемії [51, s. 523]. Попри вірогідне домінування серед останніх вихідців з сербського ареалу над Верхньою Ельбою ці вторинні міграційні хвилі у порівнянні з першою, ініційованою чи санкціонованою франками, вочевидь, вирізнялися меншою організованістю і помітною етнічною строкатістю, зокрема, включали групи білих хорватів. Пізніші німецькі документи XI–XIII ст. зафіксували на Середній Заале, біля гирла Білого Ельстеру, і вище за течією, на землях вети, анклав хорватської топоніміки [134, s. 72; 30, р. 208; 26, р. 110; 135, р. 288; 136, s. 168], які, за словами Вальтера Венцеля і Кшиштофа Фокта, мають безпосередній зв'язок з богемськими хорватами, що рухаючись до р. Заале в загальному потоці слов'янських мігрантів, вклинились серед поселенського ареалу білих сербів [134, s. 73; 33, s. 149].

На думку Єжи Стшельчика та Артура Шрейтера, дружба Радульфа і Радульфінгів зі слов'янами включала й толерування проникнення білих сербів все далі вглиб Тюрингії [29, s. 158; 131, s. 319]. Про хронологію цього процесу можна судити за співставленням ареалів поширення у регіоні ліпної (празько-корчацької) та гончарної (рюсенської) кераміки. Появу посуду рюсенського типу в Південному Полаб'ї Фелікс Бірман відносить до VIII ст. [137, s. 34]²⁸, тож терени, які заселяли білі серби до 700 р. мають відповідати географії поширення тут знахідок празько-корчацької кераміки. Останні окрім долини Середньої Ельби зустрічаються переважно у правобережному басейні Нижньої Заале і над Нижньою Мульдою [140, s. 22], однак спорадично трапляються

²⁸ У старшій науковій літературі можна зустріти датування появи рюсенської кераміки дещо ранішим часом [101, с. 80; 138, s. 249], однак, у світлі загальної картини археологічних досліджень Полаб'я останніх десятиліть така хронологія не знаходить належного підтвердження [докладніше на цю тему див.: 139, s. 19-20; 137, s. 34].

також над Білим Ельстером [41, s. 14]. Натомість вони зовсім відсутні на захід від р. Заале [41, s. 14]. Це означає, що хоч Радульфінги, справді, могли сприяти колонізації білими сербами запустілих районів Ельбо-Заальського межиріччя, але більш густе заселення його південно-західної частини, як і міграції слов'ян за лівий берег р. Заале, у властиву Тюрингію, мали відбутися вже після її приєднання до Майнської Франконії.

На тлі протистояння вюрцбурзьких герцогів з тюринзькою знаттю, в ході якого, якщо вірити Віллібальду, політично дезорієнтоване населення властивої Тюрингії навіть тимчасово потрапило під владу саксів [132, p. 33], питання ефективного контролю за східним кордоном, вочевидь, відійшло на другий план. Це й уможливило проникнення слов'ян у межиріччя Верхньої Заале та Ільму, і далі – аж до р. Гери й околиць Ерфурту, де вже стосовно VIII ст. їхнє перебування посвідчують дещо пізніші документи Фульдського та Герсфельдського монастирів (IX ст.) [41, s. 24]. Не можна виключати також прихильного ставлення Гедена II Молодшого до появи у Тюринзькому герцогстві нового населення, на яке політичні опоненти не мали жодного впливу. В такий спосіб на захід від р. Заале сформувалася зона інтенсивного слов'янського заселення між верхньою течією р. Заале та р. Ільм і зона більш розпорошеного заселення до р. Гери на заході, де слов'яни співіснували з місцевим германомовним населенням [41, s. 21, 22, 32]. Відтак реінтеграція Тюрингії до Франкського королівства з часом відкрила окремим групам тюринзьких слов'ян шлях до міграції ще далі на захід [41, s. 32], свідчення чого знаходимо у розповіді про випадкову зустріч Св. Стурма з групою слов'ян на р. Фульді [141, § 7, p. 369].

Висновки. Політика Меровінгів стосовно давньої території Тюринзького королівства від моменту його завоювання у 530-х рр. може бути періодизована на три етапи. До середини 590-х рр. (I) заходи королів Австразії були спрямовані на пряме підпорядкування земель властивих тюрингів, а згодом, ймовірно, й Ельбо-Заальського межиріччя за одночасного толерування автономного статусу саксів, північних свевів та Агілольфінзьких баварів, котрі перебрали решту тюринзького спадку на півночі й півдні (а), спиралися на застосування військової сили і характеризувалися придушенням повстань тюринзьких саксів, тюрингів та германських варнів (б), у поєднанні з кліматичним та зовнішньополітичним чинником призвели до запусіння теренів на схід від р. Заале, через яке аварам був відкритий шлях вглиб франкських володінь (в).

У другій половині 590-х – 620-х рр. (II) Меровінги здійснюють вдалу спробу залучення до оборони проблемної ділянки кордону слов'ян-білих сербів у статусі федератів Франкської держави через наділення їх землями у долині Середньої Ельби, зберігаючи при цьому безпосередній франкський контроль над осердям тюринзьких земель на захід від р. Заале. Перша група сербських поселенців прибула над Середню Ельбу і Заале з Північно-Західної Богемії за

часів австразійського короля Теудеберта II, ймовірно, на запрошення королеви-регента Брунгільди, котра у 596–597 рр. була змушена зосередити наявний військовий потенціал на західному кордоні Австразії. Позаяк білі серби не мали спільних інтересів з тюринзькими германцями і були зацікавлені у партнерстві з франками задля протидії аварській загрозі, їхня присутність на тюринзькому пограниччі на певний час вирішила проблеми Меровінгів на сході, що спонукало василевса Іраклія, наслідуючи політику своїх франкських союзників, бл. 626 р. запросити білих хорватів для оборони візантійського лімесу в Далмації.

Після переходу князя білих сербів Девана на бік «держави Само» на початку 630-х рр. (III), який ознаменував остаточну втрату Меровінгами контролю над Ельбо-Заальським межиріччям, політика стосовно решти тюринзьких земель була спрямована у русло децентралізації. Задля протидії частим вторгненням слов'ян Само у властивій Тюрингії було створене автономне герцогство на чолі з Радульфом, що, попри короткотермінові успіхи у боротьбі зі слов'янами, в подальшому позбавило Меровінгів реальної влади над Тюрингією на вісім десятиліть.

Кожен з окреслених трьох етапів Меровінзької політики щодо Тюрингії мимоволі чи спрямовано сприяв виникненню Білої Сербії. Жорсткі інтеграційні заходи королів Австразії щодо тюринзьких германців у VI ст., що поряд з екологічними катаклізмами пізньоантичного малого льодовикового періоду і повторюваними вторгненнями аварів були одним з чинників критичного ослаблення демографічного і військового потенціалу долини Середньої Ельби, мали наслідком звільнення територіальної та політичної ніші, яку зрештою зайняли білі серби. Поселення останніх на східному прикордонні колишнього Тюринзького королівства у статусі франкських федератів безпосередньо започаткувало процес слов'янізації цілого регіону. Відтак Дагобертова децентралізація на франкському сході уможливила сепаратну політику Радульфа та його тюринзьких наступників, що включала дружбу зі слов'янами та, очевидно, мовчазну згоду на поступове розширення ареалу Білої Сербії, яке супроводжувалося новими міграціями слов'ян до Ельбо-Заальського межиріччя, а згодом і далі на захід.

Сказане вище дозволяє фіксувати причинно-наслідковий зв'язок між тюринзькою політикою Меровінгів і виникненням Білої Сербії над Середньою Ельбою і Заале у VI–VII ст. На відміну від межиріччя Нижньої Ельби та Одери, де формування передумов слов'янської імміграції відбувалося за переважного впливу кліматичного чинника, у випадку з розселенням слов'ян у басейні Середньої Ельби першочергове значення мали також особливості військово-політичної ситуації у регіоні, яку визначала комбінація Меровінзької політики стосовно тюринзьких германців та богемських слов'ян, франко-аварських та слов'яно-аварських відносин.

Список використаних джерел та літератури

1. The early history of the Slavonic settlements in Dalmatia, Croatia, & Serbia / Edited by J. B. Bury. London-New York: The Macmillan Company, 1920. 47 p.
2. Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio / Greek text edited by Gy. Moravcsik; English translation by R. J. H. Jenkins. *Corpus fontium historiae Byzantinae*. Vol. 1. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967. 341 p.
3. Constantine Porphyrogenet. De Administrando Imperio, Chapters 29–36. *The early history of the Slavonic settlements in Dalmatia, Croatia, & Serbia* / Edited by J. B. Bury. London-New York: The Macmillan Company, 1920. P. 9–38.
4. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев. Москва: Наука, 1991. 498 с.
5. Labuda G. Pierwsze państwo słowiańskie: państwo Samona. Poznań: Księgarnia Akademicka Spółdzielnia z Odp. Udź, 1949. 359 s.
6. Schuster-Šewc H. Stanowisko języków łużyckich w świetle nowych osiągnięć dialektologii historycznej. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica*. 1986. T. 12. S. 275–287.
7. Майоров А. В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона / Отв. ред. А. Ю. Дворниченко. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. 209 с.
8. Šafařík P. Slovanské starožitnosti. Oddíl dějepisný. Okres gruhý. Od L. 476 před Kr. až do L. 988 po Kr. *Pavla Jos. Šafaříka sebrané spisy* / Upravil Jozef Jireček. Díl 2. Starožitnosti slovanské okresu druhého. Praha: Nákladem kněhkupce Bedřicha Tempského, 1863. 767 s.
9. Howorth H. H. The Spread of the Slaves. Part I. The Croats. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 1878. Vol. 7. P. 324–341.
10. Худаш М. До питання походження назв бойки, гуцули, лемки. *Народознавчі зошити*. 1998. № 3. С. 299–318.
11. Diplomata Heinrici IV. № 390. *Heinrici IV. Diplomata* / bearbeitet von Dietrich von Gladiss und Alfred Gawlik. *MGH. Diplomata Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 6. Weimar: Verlag Hermann Böhlau Nachfolger, 1959. P. 515–517.
12. Matla M. Czechy. *Początki państw*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2014. 312 s.
13. Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н.е.: найдавніші князівства. *Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. С. 10–46.
14. Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 4. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 105–132.
15. Войтович Л. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Наптекс. Byzantina Ukrainensis*. Т. 2. Харків: Майдан, 2013. С. 71–101.
16. Флоря Б. Н. Формирование чешской раннефеодальной государственности и судьбы самосознания славянских племен Чешской долины. *Формирование раннефеодальных славянских народностей* / Ред. В. Д. Королюк и др. Москва: Наука, 1981. С. 97–130.
17. Коматина П. Славянские этнонимы «Баварского географа»: Историко-лингвистический анализ. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2020. № 1. С. 106–137.
18. Войтович Л. “Баварський географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. С. 47–72.
19. Fritze W. Die Datierung des Geographen Bavarus und die Stammesverfassung der Abotriten. *Zeitschrift für slavische Philologie*. 1952. T. 21. S. 326–342.
20. Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii (Опис градів і земель на північ від Дунаю). *Войтович Л. Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. С. 49–52.

21. Opis grodów i ziem z północnej strony Dunaju. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / Red. G. Labuda. Poznań: Wydawnictwo PTPN & Wydawnictwo SORUS, 1999. S. 56.
22. Annales qui dicuntur Einhardi. *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* / Post editorem G. H. Perzil; recognovit Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1895. P. 3–115.
23. King Alfred's Orosius / Ed. by Henry Sweet. Part 1. Old-English text and latin original. London: N. Trübner & co., 1883. 299 p.
24. Anglosaský text a český překlad Alfrédova popisu Střední a Jihovýchodní Evropy. *Havlík L. Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého. Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)*. Díl 5 / Red. J. Eisner. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1964. S. 59–63.
25. Króla Alfreda, Opis Germanii, Słowiańszczyzny. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / Red. G. Labuda. Poznań: Wydawnictwo PTPN & Wydawnictwo SORUS, 1999. S. 56–59.
26. Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon / Hrsg. R. Holtzmann. *MGH. SS. rer. Germ. Nova series*. T. 9. Berolini: Apud Weidmannos, 1935. 631 p.
27. Einhardi. Vita Karoli Magni / Ed. M. S. Petrova. Moscu: Sancti Tomae Institutum, 2005. 304 p.
28. Hardt M. The Merovingians, the Avars, and the Slavs. *The Oxford Handbook of the Merovingian World* / Edited by Bonnie Effros and Isabel Moreira. New York: Oxford University Press, 2020. P. 424–441.
29. Strzelczyk J. Słowianie i Germanie w Niemczech środkowych we wczesnym średniowieczu. Poznań: UAM, 1976. 302 s.
30. Howorth H. H. The Spread of the Slaves. Part III. The Northern Serbs or Sorabians and the Obodriti. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 1880. Vol. 9. P. 181–232.
31. Niederle L. Slovanské starožitnosti. Díl 3. Původ a počátky Slovanů západních. Praha: Brusník & Kohout, 1919. 259 s.
32. Havlík L. Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého. *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)* / Red. J. Eisner. Díl 5. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1964. S. 53–85.
33. Fokt K. Chorwacja północna – między rzeczywistością, hipotezą i legendą. *Acta Archaeologica Carpathica*. 2003. T. 38. S. 137–155.
34. Moździoch S. Śląsk wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych – crambe bis cocta? *Civitas Schinesghe cum pertinentiis* / Red. Wojciech Chudziak. Toruń: Wydawnictwo UMK, 2003. S. 51–87.
35. Balzer O. O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej. *Pisma pośmiertne*. T. 3. Lwów: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego we Lwowie, 1937. S. 5–226.
36. Dvornik F. The Slavs: Their Early History and Civilization. Boston: American Academy of Arts and Sciences, 1956. 394 p.
37. Fritze W. Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes. *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*. 1958. Bd. 7. S. 1–38.
38. Porzeziński A. Wczesnosłowiańskie osadnictwo obszarów nadhawelańskich. *Słowiańszczyzna Polabska między Niemcami a Polską: Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r.* / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 208–216.
39. Mysliński K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich w okresie VIII–X wieku. *Słowiańszczyzna Polabska między Niemcami a Polską: Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–*

- 29 IV 1980 r. / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 133–153.
40. Vatsaba R. Charlemagne and the Veleti Slavs: Reconstructing the Campaign of 789. *Frühmittelalterliche Studien*. 2021. Vol. 55. P. 89–113.
41. Dušek S. Geschichte und Kultur der Slawen in Thüringen. Weimar: Museum für Ur- und Frühgeschichte Thüringens, 1983. 84 s.
42. Kälble M. Ethnogenese und Herzogtum Thüringen im Frankenreich (6.–9. Jahrhundert). *Die Frühzeit der Thüringer* / Edited by Helmut Castritius, Dieter Geuenich and Matthias Werner. Berlin-New York: De Gruyter, 2009. S. 329–414.
43. Springer M. Zwischen (H)Ermunduren und Thüringern besteht kein Zusammenhang. *Die Frühzeit der Thüringer* / Edited by Helmut Castritius, Dieter Geuenich and Matthias Werner. Berlin-New York: De Gruyter, 2009. S. 135–170.
44. Prinz F. Niemcy – narodziny państwa: Celtowie, Rzymianie, Germanie / Tł. Dorota Fałkowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015. 291 s.
45. M Ilenhoff K. Deutsche Altertumskunde. Bd. 2. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1887. 407 s.
46. Dralle L. Slaven an Havel und Spree: Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jahrhundert). Berlin: Duncker & Humblot, 1981. 336 s.
47. The Cambridge Medieval History / Planned by J. B. Bury, edited by H. M. Gwatkin and J. P. Whitney. Vol. 2: The Rise of the Saracens and the Foundation of the Western Empire. Cambridge: University Press, 1913. 890 p.
48. Peisker J. Neue Grundlagen der Slawischen Altertumskunde. Ein Vorbericht. Stuttgart-Berlin: Verlag von W. Kohlhammer, 1910. 8 s.
49. Leeper A. Germans, Avars and Slavs. *The Slavonic and East European Review*. 1933. Vol. 12. P. 117–132.
50. Łowmiański H. Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e. T. 2. Warszawa: PWN, 1963. 990 s.
51. Fritze W. Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter. *Zeitschrift für Ostforschung*. 1979. Bd. 28. № 3. S. 498–545.
52. Strzelczyk J. Rewizja dziejów Wieleńców-Luciców. *Studia Historica Slavo-Germanica*. 1983. T. 11. S. 117–132.
53. Fritze W. Untersuchungen zur frühslawischen und frühfränkischen Geschichte bis ins 7. Jahrhundert. Frankfurt am Main: Lang, 1994. 460 s.
54. Strzelczyk J. Derwan książę serbski, czyli początki Połabszczyzny. *Bohaterowie Słowian Połabskich*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2017. S. 39–80.
55. Кордуба М. Перша держава славянська, розвідка історична. *Записки товариства імені Шевченка* / Під ред. Михайла Грушевського. 1896. Т. 13. Кн. 5. С. 1–20.
56. Рудь М. О. Заселення слов'янами Полаб'я та їх етнокультурний розвиток у VI–VIII ст. *Історичний журнал*. 2010. № 1–3. С. 154–161.
57. Gregorii episcopi Turonensis decem libri historiarum / Ed. Bruno Krusch und Wilhelmus Levison. *MGH. SS rer. Merov.* T. 1. Pars 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1951. P. 1–537.
58. Григорий Турский. История франков / Перевод с латинского В. Д. Савуковой; отв. ред. М. Л. Гаспаров. Москва: Наука, 1987. 462 с.
59. Дюмезиль Б. Королева Брунгильда / Пер. с франц. М. Ю. Некрасова. Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ, 2012. 560 с.
60. Wood I. Królestwa Merowingów 450-751: władza, społeczeństwo, kultura / Tł. Mateusz Wilk. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012. 396 s.

61. Třeštlík D. Powstanie Wielkich Moraw. Morawianie, Czesi i Europa Środkowa w latach 791–871 / Przekł. Elżbieta H. Kaczmarek; red. nauk. przekł. Paweł Żmudzki. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2009. 331 s.
62. *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus* / Ed. Bruno Krusch. *MGH. SS rer. Merov.* T. 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 1–194.
63. Хроники Фредегара / Пер. с лат., комментарии, вступительная статья Г. А. Шмидта. Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ; Москва: ИД Клио, 2015. 464 с.
64. Жих М. И. Славянский правитель Само и его «держава» (623-658). Источники, локализация, социально-политическая организация, историческое значение. Санкт-Петербург: Российско-немецкий исторический семинар, 2019. 148 с.
65. *Pauli Historia Langobardorum* / Ed. L. Bethmann et G. Waitz. *MGH. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1878. P. 14–187.
66. Paul the Deacon. *History of the Langobards* / Translated by William Dudley Foulke. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1907. 437 p.
67. Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej: studium archeologiczne. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2001. 323 s.
68. Schwarz E. Die Frage der slawischen Landnahmezeit in Ostgermanien. – Ein kritischer Überblick des derzeitigen Forschungsstandes. *Mitteilungen des Österreichische Instituts für Geschichtsforschung.* 1929. Bd. 43. Ausgabe 3-4. S. 187–260.
69. Jöns H., Müller-Wille M. The early phase of Slavic settlement on the south-western Baltic coastal area – current research in the area between the Bay of Kiel and the Oder River. *Archaeologia Polona.* 2010 (2015). Vol. 48. P. 197–228.
70. Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen. *Zentralisierungsprozesse und Herrschaftsbildung im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa* / Hrsg. P. Sikora. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2014. S. 157–195.
71. Προκόπιου Καισαρέως Ὑπὲρ τῶν πολέμων λόγος τέταρτος. *Procopius with an English translation by H. B. Dewing.* Vol. 2: History of the Wars, Books III and IV. London: William Heinemann; New York: G. P. Putnam's sons, 1916. P. 210–458.
72. Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Отв. ред. Г. Г. Литаврин; пер. А. А. Чекаловой. Москва: Издательство «Наука», 1993. 578 с.
73. Tvauri A. The Impact of the Climate Catastrophe of 536–537 AD in Estonia and Neighbouring Areas. *Estonian Journal of Archaeology.* 2014. Vol. 18. Issue 1. P. 30–56.
74. Cooling and societal change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD / Ulf Büntgen, Vladimir S. Myglan, Fredrik Charpentier Ljungqvist, Michael McCormick, Nicola Di Cosmo, Michael Sigl, Johann Jungelaus, Sebastian Wagner, Paul J. Krusic, Jan Esper, Jed O. Kaplan, Michiel A. C. De Vaan, Jürg Luterbacher, Lukas Wacker, Willy Tegel and Alexander V. Kirilyanov. *Nature Geoscience.* 2016. Vol. 9. Issue 3. P. 231–236.
75. Climatic and societal impacts of a volcanic double event at the dawn of the Middle Ages / Matthew Toohey, Kirstin Krüger, Michael Sigl, Frode Stordal & Henrik Svensen. *Climatic Change.* 2016. Vol. 136. P. 401–412.
76. Helama S., Jones Ph. D., Briffa K. R. Dark Ages Cold Period: A Literature Review and Directions for Future Research. *The Holocene.* 2017. Vol. 27. Issue 10. P. 1600–1606.
77. *Libri Pontificalis pars prior* / Ed. Theodorus Mommsen. *MGH. Gesta pontificum Romanorum.* Vol. 1. Berolini: Apud Weidmannos, 1898. 295 p.
78. Gräslund B., Price N. Twilight of the gods? The ‘dust veil event’ of AD 536 in critical perspective. *Antiquity.* 2012. Vol. 86. Issue 332. P. 432–440.
79. Solheim S., Iversen F. The mid-6th century crises and their impacts on human activity and settlements in south-eastern Norway. *Settlement change across medieval Europe. Old*

- paradigms and new vistas* / Edited by Niall Brady & Claudia Theune. Leiden: Sidestone Press, 2019. P. 423–434.
80. Climate Change during and after the Roman Empire: Reconstructing the Past from Scientific and Historical Evidence / Michael McCormick, Ulf Büntgen, Mark A. Cane, Edward R. Cook, Kyle Harper, Peter John Huybers, Thomas Litt, et al. *Journal of Interdisciplinary History*. 2012. Vol. 43. Issue 2. P. 169–220.
 81. Жданович О. П. Візантійська імперія і варварський світ у Менандра Протектора: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.02. Київ, 2021. 344 с.
 82. Genetic insights into the social organisation of the Avar period elite in the 7th century AD Carpathian Basin / Veronika Csáky, Dániel Gerber, István Koncz, Gergely Csiky, Balázs G. Mende, Bea Szeifert, Balázs Egyed, Horolma Pamjav, Antónia Marcsik, Erika Molnár, György Pálfi, András Gulyás, Bernadett Kovacsóczy, Gabriella M. Lezsák, Gábor Lőrinczy, Anna Szécsényi-Nagy, Tivadar Vida. *Scientific Reports*. 2020. Vol. 10. Issue 948. P. 1–14.
 83. Pohl W. The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822. Ithaca: Cornell University Press, 2018. 636 p.
 84. Tyszkiewicz L. Słowianie i Awarowie: organizacja plemienna Słowian. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, 2009. 259 s.
 85. Chronicon Gothanum. *MGH. Leges*. T. 4 / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1868. P. 641–647.
 86. Theophylacti Simocatae Historiae / Ed. Carolus de Boor. Lipsiae: Aedibus B. G. Teubneri, 1887. 437 p.
 87. Феофилакт Симокатта. История / Под ред. М. Н. Тихомирова; перевод С. П. Кондратьева. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1957. 224 с.
 88. Křišťanův Život sv. Ludmily a sv. Václava / Přeložil Josef Truhlář. *Prameny dějin Českých*. Díl 1. Životy svatých a některých jiných osob nábožných. Praha: Nákladem Musea království českého, 1873. S. 199–227.
 89. Život sv. Lidmily / Vydal Josef Kolář. *Prameny dějin Českých*. Díl 1. Životy svatých a některých jiných osob nábožných. Praha: Nákladem Musea království českého, 1873. S. 123–124.
 90. Cosmae Pragensis Chronica Boemorum / Hrsg. Bertold Bretholz. *MGH. SS. rer. Germ. Nova series*. T. 2. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1923. 296 p.
 91. Leciejewicz L. Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989. 424 s.
 92. Vaňa Z. Die Keramik der Slawischen Stamme in Ostdeutschland. *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)* / Red. J. Eisner. T. 3. Praha: ČSAV, 1960. S. 123–168.
 93. Вацеба Р. До питання про участь білих хорватів в етногенезі верхньолужицян. *Україна і Хорватія: історичні паралелі*. Матеріали Другої міжнародної хорватсько-української наукової конференції, 1–3 червня 2017 року / Упорядник В. Пограничний. Дрогобич: ВГО «Бойківське етнологічне товариство», 2019. С. 127–151.
 94. Русанова И. П. Славянские древности VI–VII вв. (культура пражского типа). Москва: Издательство «Наука», 1976. 216 с.
 95. Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neisse und Elbe: Studien auf der Grundlage archäologischen Materials. Berlin: Akademie-Verlag, 1968. 374 s.
 96. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ: Наукова думка, 1984. 176 с.
 97. Jasiński T. Rozważania o praocjczyźnie Słowian. *Historia Slavorum Occidentis*. 2020. № 2 (25). S. 11–90.
 98. Вацеба Р. Розселення племен слов'янського Полаб'я у VIII–X століттях. *Записки НТШ*. 2018. Т. 271: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 603–623.

99. Diplomata Ottonis I. № 65. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. Т. 1. Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879–1884. P. 146.
100. Diplomata Ottonis II. № 193. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. Т. 2. Ottonis II. et III. diplomata. Pars prior. Ottonis II. diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 220–221.
101. Херрман Й. Общество у германских и славянских племен и народностей между Рейном и Одером в VI–XI вв. *Вопросы истории*. 1987. № 9. С. 68–85.
102. Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. *Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц*. Ч. 1. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950. 409 с.
103. Филипчук А. М. Міграційні процеси слов'ян V–VII ст. у Верхньому, Середньому Подністр'ї та Верхньому Попрутті (за матеріалами стаціонарних і розвідкових досліджень). *Вісник Інституту археології*. 2010. Вип. 5. С. 61–83.
104. Баран В. Д. Давні слов'яни. *Україна крізь віки*. Т. 3. Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. 336 с.
105. Козак Д. Н. Венеди. Київ: ІА НАН України, 2008. 470 с.
106. Онищук Я. І. Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.04 “археологія”. Львів, 2019. 36 с.
107. Онищук Я. І. Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 568 с.
108. Жих М. И. Начальные этапы истории славян. *Исторический формат*. 2020. № 4. С. 8–35.
109. Жих М. И. Славяне и готы на Волини и в Верхнем Поднестровье. Проблема локализации земли Oium и «племени» (gens) Spali. *Русин*. 2014. № 2 (36). С. 76–103.
110. Войтович Л. З чого починалася Русь-Україна? *Проблеми слов'янознавства*. 2020. Вип. 69. С. 99–116.
111. Жих М. К проблеме ранней истории славян Прикарпатского региона (середина – вторая половина I тыс. н. э.) *Русин*. 2009. № 1 (15). С. 25–44.
112. Тищенко К. Правда про походження української мови. *Український тиждень*. 2012. № 39. С. 22–64.
113. Вакуленко Л. В. Українські Карпати в пізноримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси). Київ: ІА НАН України, 2010. 304 с.
114. Филипчук А. «Прикарпатська» прабатьківщина слов'ян перед їхнім розселенням у V–VII ст. (у світлі нових досліджень). *Україна і Хорватія: історичні паралелі*. Матеріали Другої міжнародної хорватсько-української наукової конференції, 1–3 червня 2017 року / Упорядник В. Пограничний. Дрогобич: ВГО «Бойківське етнологічне товариство», 2019. С. 253–262.
115. Филипчук А. Слов'янські міграції V–VII ст. та їхній вплив на етнокультурну ситуацію у верхів'ях Західного Бугу, Верхньому та Середньому Подністр'ї. *Народознавчі зошити*. 2017. № 4 (136). С. 820–827.
116. Филипчук А. М. “Прикарпатська” прабатьківщина слов'ян перед їхнім розселенням у V–VII ст. (у світлі нових досліджень). *Вісник Інституту археології*. 2011. Вип. 6. С. 52–61.
117. Филипчук М. Райковецька культура в Українському Прикарпатті: хронологія і періодизація. *Вісник Інституту археології*. 2008. Вип. 3. С. 68–135.
118. Pentek Z. Karantanie – Słowianie alpejscy od VI do XV w. *Historia Slavorum Occidentis*. 2021. № 4 (31). S. 30–49.
119. Schlesinger W. Die Verfassung der Sorben. *Mitteldeutsche Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1961. S. 7–47.

120. Gesta domni Dagoberti regis Francorum. *MGH. SS rer. Merov.* T. 2: Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae sanctorum / Ed. Bruno Krusch. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 401–425.
121. Войтович Л. Загадковий князь Само. *Княжа доба: історія і культура*. 2019. Вип. 13. С. 257–259.
122. Wood I. The frontiers of western Europe: developments east of the Rhine in the sixth century. *The sixth century: production, distribution and demand* / Edited by Richard Hodges and William Bowden. Leiden: Brill, 1998. P. 231–254.
123. The third part of The Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus / Transl. from the original Syriac by R. Payne Smith. Oxford: The University Press, 1860. 452 p.
124. Войтович Л. Велика Хорватія і Біла Хорватія: довгий шлях подолання помилкового стереотипу. *Україна і Хорватія: історичні паралелі. Матеріали Другої міжнародної хорватсько-української наукової конференції, 1–3 червня 2017 року* / Упорядник В. Пограничний. Дрогобич: ВГО «Бойківське етнологічне товариство», 2019. С. 152–169.
125. Острогорський Г. Історія Візантії / Пер. з нім. Анатолія Онишка. Львів: Літопис, 2002. 608 с.
126. Жих М. И. Миграция сербов и хорватов на Балканы в контексте международных отношений 20–30-х годов VII века. *От Залмоксис до Кетцалкоатл. Исследования в чест на 65-годишнината на доц. д-р Стефан Йорданов*. Велико Търново, 2020. С. 493–512.
127. Henning J. Civilization versus Barbarians? Fortification Techniques and Politics in Carolingian and Ottonian Borderlands. *Borders, Barriers, and Ethnogenesis: Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages* / Ed. Florin Curta. Turnhout: Brepols Publishers, 2005. P. 23–34.
128. Fredegara, Opowieść o powstaniu państwa Samona w VII w. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / Red. G. Labuda. Poznań: Wydawnictwo PTPN & Wydawnictwo SORUS, 1999. S. 84–86.
129. Назин С. В. Происхождение славян: реконструкция этнонима, прародины и древнейших миграций. Москва: Грифон, 2017. 280 с.
130. Störmer W. Zu Herkunft und Wirkungskreis der merowingerzeitlichen ‘mainfränkischen’ Herzöge. *Festschrift für Eduard Hlawitschka zum 65. Geburtstag* / Hrsg. Karl Rudolf Schnith und Roland Pauler. Kallmünz, Opf.: Lassleben, 1993. S. 11–21.
131. Szejter A. Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysiąca wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku. Warszawa: Instytut Wydawniczy ERICA, 2014. 355 s.
132. Vita Bonifatii auctore Willibaldo. *Vitae Sancti Bonifatii Archiepiscopi Moguntini* / Recognovit Wilhelmus Levison. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1905. P. 1–58.
133. Passio Kiliani martyris Wirziburgensis / Ed. W. Levison. *MGH. Scriptorum rerum Merovingicarum*. T. 5: Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1910. P. 711–728.
134. Wenzel W. Die slawischen Stammesnamen Neletici und Nudzici. *Lětopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur*. 2016. T. 63. H. 1. S. 69–74.
135. Diplomata Heinrici II. № 250 / Hrsg. H. Bresslau und H. Bloch. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 3. Heinrici II. et Ardvini Diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1900–1903. P. 287–288.
136. Urkundenbuch des Hochstifts Merseburg. Theil 1 (962–1357) / Bearbeitet von P. Kehr. *Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete*. Bd. 36. Halle: Verlag Otto Hendel, 1899. 1246 s.
137. Biermann F. Slawische Besiedlung zwischen Elbe, Neiße und Lubsza: archäologische Studien zum Siedlungswesen und zur Sachkultur des frühen und hohen Mittelalters. Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 2000. 405 s.

138. Brachmann H. Slawische Stämme an Elbe und Saale: zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jh., auf Grund archäologischer Quellen. Berlin: Akademie-Verlag, 1978. 315 s.
139. Waceba R. Zagadnienie struktury etnicznej i politycznej południowego Połabia w końcu VI – pierwszej ćwierci X wieku. *Średniowiecze Polskie i Powszechnie*. 2018. T. 14. S. 13–35.
140. Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert / Hrsg. J. Herrmann. Berlin: Akademie-Verlag, 1985. 587 s.
141. Eigilis vita Sancti Sturmii. *MGH. SS. T. 2* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1829. P. 365–377.

References

1. Bury, J. B. (ed.) (1920). *The early history of the Slavonic settlements in Dalmatia, Croatia, & Serbia*. London-New York: The Macmillan Company. [in English].
2. Moravcsik, G. (ed.) (1967). *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio*. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. (Corpus fontium historiae Byzantinae 1). [In Greek & English].
3. Bury, J. B. (ed.) (1920). Constantine Porphyrogenetos. De Administrando Imperio, Chapters 29-36. In *The early history of the Slavonic settlements in Dalmatia, Croatia, & Serbia*. London-New York: The Macmillan Company. p. 9-38. [In Greek].
4. Litavrin, G. G. and Novoseltsev, A. P. (eds.) (1991). *Konstantin Bagrianorodnyj. Ob upravlenii imperiej* [Constantine Porphyrogenitus. On the Governance of the Empire]. Moskva: Nauka. [In Greek & Russian].
5. Labuda, G. (1949). *Pierwsze państwo słowiańskie: państwo Samona*. Poznań: Księgarnia Akademicka Spółdzielnia z Odp. Udz. [In Polish].
6. Schuster-Šewc, H. (1986). Stanowisko języków łużyckich w świetle nowych osiągnięć dialektologii historycznej. *Acta Universitatis Lodzianae. Folia Linguistica*. 12. p. 275-287. [In Polish].
7. Majorov, A. V. (2006). *Velikaja Horvatija: etnogenez i rannijaja istorija slavian Prikarpatjskogo regiona*. [Great Croatia: ethnogenesis and early history of the Slavs of Prykarpattia region]. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta. [In Russian].
8. Šafařík, P. (1863). *Slovanské starožitnosti. Oddíl dějepisný. Okres gruhý. Od L. 476 před Kr. až do L. 988 po Kr.* Praha: Nákladem kněhkupce Bedřicha Tempského. (Pavla Jos. Šafařika sebrané spisy 2). [In Czech].
9. Howorth, H. H. (1878). The Spread of the Slaves. Part I. The Croats. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 7. p. 324-341. [In English].
10. Khudash, M. (1998). Do pytanja pokhodzhennia nazv bojky, huculy, lemky. [Towards the issue of the origin of ethnic names Boykos, Hutsuls, Lemkos]. *Narodoznavchi zoshyty* [The Ethnology Notebooks]. 3. p. 299-318. [In Ukrainian].
11. Diplomata Heinrici IV. № 390. In von Gladiss, D. & Gawlik, A. (eds.) (1959). *Heinrici IV. Diplomata*. Weimar: Verlag Hermann Böhlau Nachfolger. p. 515-517. (MGH. Diplomata Regum et Imperatorum Germaniae 6). [In Latin].
12. Matla, M. (2014). *Czechy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. (Początki państw). [In Polish].
13. Voitovych, L. (2011). Prykarpattia v druhij polovyni I tysyacholittya n. e.: najdavniši knyazivstva [Prykarpattia in the second half of the first millennium A. D.: the most ancient principalities]. In *Galyc'ko-volyns'ki etiuudy* [Galicia-Volyn studies]. Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivs'kyj O. V. p. 10-46. [In Ukrainian].
14. Voitovych, L. (2004). Karpats'ki khorvaty v etnopolitychnomu rozvytku Central'no-Skhidnoji Jevropy rannioho seredniovichchia [Carpathian Croats in the ethnopolitical development of Central and Eastern Europe in the early Middle Ages]. *Ukrajina v Central'no-Skhidnij Jevropi*

- (z najdavnishykh chasiv do XVIII st. [Ukraine in Central and Eastern Europe (from the ancient times to the 18th century)]. 4. p. 105-132. [In Ukrainian].
15. Voitovych, L. (2013). Povertajuchys' do khorvativ Kostiantyna Bahrianorodnoho [Returning to the Constantine Porphyrogenitus' Croats]. *Narthex. Byzantina Ucrainensis*. 2. Kharkov: Majdan. p. 71-101. [In Ukrainian].
 16. Florya, B. N. (1981). Formirovanie cheshskoj rannefeodal'noj gosudarstvennosti i sud'by samosoznaniya slavjanskih plemen Cheshskoj doliny. [The formation of the Czech early feudal statehood and the fate of self-consciousness of the Slavic tribes of the Czech Valley] In Koroljuk, V. D. et al. (eds.) *Formirovanie rannefeodal'nyh slavjanskih narodnostej* [Formation of the early feudal Slavic peoples]. Moskva: Nauka, p. 97-130. [In Russian].
 17. Komatina, P. (2020). Slavjanskije etnonimy "Bavarskogo geografa": Istoriko-lingvisticheskiy analiz [Slavic Ethnonyms in the Bavarian Geographer: A Historiographic Linguistic Analysis]. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 1. p. 106-137. [In Russian].
 18. Voitovych, L. (2011). "Bavars'kyj geograf": sprobna etnolokalizaciji naselennia Central'no-Skhidnoji Jevropy IX st. ["Geographus Bavarus": an attempt of ethnolocalization of population of the 9th-century Central and Eastern Europe]. In *Galyč'ko-volyns'ki etyudy* [Galicia-Volyn studies]. Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivs'kyj O. V. p. 47-72. [In Ukrainian].
 19. Fritze, W. (1952). Die Datierung des Geographen Bavarus und die Stammesverfassung der Abotriten. *Zeitschrift für slavische Philologie*. 21. p. 326-342. [In German].
 20. Voitovych, L. (ed.) (2011). Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii (Opys hradiv i zemel' na pivnich vid Dunaju) [Description of cities and lands north of the Danube]. In *Galyč'ko-volyns'ki etyudy* [Galicia-Volyn studies]. Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivs'kyj O. V. p. 49-52. [In Latin & Ukrainian].
 21. Labuda, G. (ed.) (1999). Opis grodów i ziem z północnej strony Dunaju. In *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych*. Poznań: Wydawnictwo PTPN & Wydawnictwo SORUS. p. 56. [In Polish].
 22. Perzil, G. H. & Kurze, F. (eds.) (1895). Annales qui dicuntur Einhardi. In *Annales regni Francorum inde a 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). p. 3-115. [In Latin].
 23. Sweet, H. (ed.) (1883) *King Alfred's Orosius*. London: N. Trübner & co. [In Old English].
 24. Havlik, L. (ed.) (1964). Anglosaský text a český překlad Alfrédova popisu Střední a Jihovýchodní Evropy. In Eisner, J. (ed.) *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)*. 5. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd. p. 59-63. [In Old English & Czech].
 25. Labuda, G. (ed.) (1999). Króla Alfreda, Opis Germanii, Słowiańszczyzny. In *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych*. Poznań: Wydawnictwo PTPN & Wydawnictwo SORUS, 1999. p. 56-59. [In Polish].
 26. Holtzmann, R. (ed.) (1935). *Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon*. Berolini: Apud Weidmannos. (MGH. SS. rer. Germ. Nova series. 9). [In Latin].
 27. Petrova, M. S. (ed.) (2005). *Einhardi. Vita Karoli Magni*. Moscu: Sancti Tomae Institutum. [In Latin & Russian].
 28. Hardt, M. (2020). The Merovingians, the Avars, and the Slavs. In Effros, B. and Moreira, I. (eds.) *The Oxford Handbook of the Merovingian World*. New York: Oxford University Press. p. 424-441. [In English].
 29. Strzelczyk, J. (1976). Słowianie i Germanie w Niemczech środkowych we wczesnym średniowieczu. Poznań: UAM. [In Polish].
 30. Howorth, H. H. (1880). The Spread of the Slaves. Part III. The Northern Serbs or Sorabians and the Obodriti. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 9. p. 181-232. [In English].

31. Niederle, L. (1919). *Slovanské starožitnosti*. 3. Původ a počátky Slovanů západních. Praha: Brusník & Kohout. [In Czech].
32. Havlík, L. (1964). Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého. In Eisner, J. (ed.) *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)*. 5. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd. p. 53-85. [In Czech].
33. Fokt, K. (2003). Chorwacja północna – między rzeczywistością, hipotezą i legendą. *Acta Archaeologica Carpathica*. 38. p. 137-155. [In Polish].
34. Moździoch, S. (2003). Śląsk wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych – crambe bis cocta? In Chudziak, W. (ed.) *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*. Toruń: Wydawnictwo UMK. p. 51-87. [In Polish].
35. Balzer, O. (1937). O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej. In *Pisma poświęcone*. 3. Lwów: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego we Lwowie. p. 5-226. [In Polish].
36. Dvornik, F. (1956). *The Slavs: Their Early History and Civilization*. Boston: American Academy of Arts and Sciences. [In English].
37. Fritze, W. (1958). Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes. *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*. 7. p. 1-38. [In German].
38. Porzeziński, A. (1981). Wczesnosłowiańskie osadnictwo obszarów nadhawelańskich. In Strzelczyk, J. (ed.) *Słowiańszczyzna Polabska między Niemcami a Polską*. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. p. 208-216. [In Polish].
39. Mysliński, K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich w okresie VIII-X wieku. In STRZELCZYK, J. (ed.) *Słowiańszczyzna Polabska między Niemcami a Polską*. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. p. 133-153. [In Polish].
40. Vatsaba, R. (2021). Charlemagne and the Veleti Slavs: Reconstructing the Campaign of 789. *Frühmittelalterliche Studien*. 55. p. 89-113. [In English].
41. Dušek, S. (1983). *Geschichte und Kultur der Slawen in Thüringen*. Weimar: Museum für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. [in German].
42. Kälble, M. (2009). Ethnogenese und Herzogtum Thüringen im Frankenreich (6.-9. Jahrhundert). In Castritius, H., Geuenich, D. and Werner, M. (eds.) *Die Frühzeit der Thüringer*. Berlin-New York: De Gruyter. p. 329-414. [In German].
43. Springer, M. (2009). Zwischen (H)Ermunduren und Thüringern besteht kein Zusammenhang. In Castritius, H., Geuenich, D. and Werner, M. (eds.) *Die Frühzeit der Thüringer*. Berlin-New York: De Gruyter. p. 135-170. [In German].
44. Prinz, F. (2015). *Niemcy – narodziny państwa: Celtowie, Rzymianie, Germanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. [In Polish].
45. Müllenhoff, K. (1887). *Deutsche Altertumskunde*. Bd. 2. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung. [In German].
46. Dralle, L. (1981). *Slaven an Havel und Spree: Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jahrhundert)*. Berlin: Duncker & Humblot. [In German].
47. Gwatkin, H. M. and Whitney, J. P. (eds.) (1913). *The Cambridge Medieval History*. 2: The Rise of the Saracens and the Foundation of the Western Empire. Cambridge: University Press. [In English].
48. Peisker, J. (1910). *Neue Grundlagen der Slawischen Altertumskunde. Ein Vorbericht*. Stuttgart-Berlin: Verlag von W. Kohlhammer. [In German].
49. Leeper, A. (1933). Germans, Avars and Slavs. *The Slavonic and East European Review*. 12. p. 117-132. [In English].

50. Łowmiański, H. (1963). *Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.* 2. Warszawa: PWN. [In Polish].
51. Fritze, W. (1979). Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter. *Zeitschrift für Ostforschung*, 28 (3). p. 498-545. [In German].
52. Strzelczyk, J. (1983). Rewizja dziejów Wieleńców-Luciców. *Studia Historica Slavo-Germanica*. 11. p. 117-132. [In Polish].
53. Fritze, W. (1994). *Untersuchungen zur frühslawischen und frühfränkischen Geschichte bis ins 7. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Lang. [In German].
54. Strzelczyk, J. (2017). Derwan książę serbski, czyli początki Połabszczyzny. In *Bohaterowie Słowian Połabskich*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. p. 39-80. [In Polish].
55. Korduba, M. (1896). Persha derzhava slavian'ska, rozvidka istorychna [The first Slavic state, a historical study]. *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka* [Notes of the Shevchenko Scientific Society]. 13 (5). p. 1-20. [In Ukrainian].
56. Rud', M. O. (2010). Zaseleńnia slovjanamy Polabja ta jikh etnokul'turnyj rozvytok u VI-VIII st. [The settlement of Polabya by the Slavs and their ethnocultural development in the 6-8th centuries]. *Istorychnyj zhurnal* [Historical journal]. 1-3. p. 154-161. [In Ukrainian].
57. Krusch, B. und Levison, W. (eds.) (1951). Gregorii episcopi Turonensis decem libri historiarum. In *MGH. SS rer. Merov.* 1 (1). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p.1-537. [In Latin].
58. Gasparov, M. L. (ed.) (1987). *Grigorij Turskij. Istorija frankov* [Gregory of Tours. History of the Franks]. Moskva: Nauka. [In Russian].
59. Dumézil, B. (2012). *Koroleva Brunhil'da* [Queen Brunhilda]. Sankt-Peterburg: JEVRAZIJA. [In Russian].
60. Wood, I. (2012). *Królestwa Merowingów 450-751: władza, społeczeństwo, kultura*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. [In Polish].
61. Třeštík, D. (2009) *Powstanie Wielkich Moraw. Morawianie, Czesi i Europa Środkowa w latach 791-871*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. [In Polish].
62. Krusch, B. (ed.) (1888). *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus*. In *MGH. SS rer. Merov.* 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 1-194. [In Latin].
63. Schmidt, G. A. (ed.) (2015). *Chroniki Fredegara* [The Fredegar's chronicles]. Sankt-Peterburg: JEVRAZIJA; Moskva: ID Klio. [In Russian].
64. Zhikh, M. I. (2019). *Slavjanskij pravitel' Samo i ego "derzhava" (623-658). Istochniki, lokalizacija, social'no-politicheskaja organizacija, istoricheskoe znachenie* [Slavic ruler Samo and his "state" (623-658). Sources, localization, socio-political organization, historical significance]. Sankt-Peterburg: Rossijsko-nemeckij istoricheskij seminar. [In Russian].
65. Bethmann, L. and Waitz, G. (eds.) (1878). *Pauli Historia Langobardorum*. In *MGH. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 14-187. [In Latin].
66. Foulke, W. D. (ed.) (1907). *Paul the Deacon. History of the Langobards*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. [In English].
67. Dulnicz, M. (2001). *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej: studium archeologiczne*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. [In Polish].
68. Schwarz, E. (1929). Die Frage der slawischen Landnahmezeit in Ostgermanien. – Ein kritischer Überblick des derzeitigen Forschungsstandes. *Mitteilungen des Österreichische Instituts für Geschichtsforschung*. 43 (3-4). p. 187-260. [In German].
69. Jöns, H. and Müller-Wille, M. (2010 [2015]). The early phase of Slavic settlement on the southwestern Baltic coastal area – current research in the area between the Bay of Kiel and the Oder River. *Archaeologia Polona*. 48. p. 197-228. [In English].

70. Biermann, F. (2014). Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen. In SIKORA, P. (ed.) *Zentralisierungsprozesse und Herrschaftsbildung im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa*. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH. p. 157-195. [In German].
71. Dewing, H. B. (ed.) Προκόπιου Καισαρέως Ὑπὲρ τῶν πολέμων λόγος τέταρτος. In *Procopius with an English translation by H. B. Dewing*. 2: History of the Wars, Books III and IV. London: William Heinemann; New York: G. P. Putnam's sons. p. 210-458. [In Greek & English].
72. Litavrin, G. G. (ed.) (1993). *Prokopij Kesarijskij. Vojna s persami. Vojna s vandalami. Tajnaja istorija* [Procopius of Caesarea. The Persian War. The Vandal War. The Secret History]. Moskva: Izdatel'stvo "Nauka". [In Russian].
73. Tvauri, A. (2014). The Impact of the Climate Catastrophe of 536-537 AD in Estonia and Neighbouring Areas. *Estonian Journal of Archaeology*. 18 (1). p. 30-56. [In English].
74. Büntgen, U. et al. (2016). Cooling and societal change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD. *Nature Geoscience*. 9 (3). p. 231-236. [In English].
75. Toohey, M. et al. (2016). Climatic and societal impacts of a volcanic double event at the dawn of the Middle Ages. *Climatic Change*. 136. p. 401-412. [In English].
76. Helama, S., Jones, Ph. D. & Briffa, K. R. (2017). Dark Ages Cold Period: A Literature Review and Directions for Future Research. *The Holocene*. 27 (10). p. 1600-1606. [In English].
77. Mommsen, Th. (ed.) (1898). *Libri Pontificalis pars prior*. Berolini: Apud Weidmannos. (MGH. Gesta pontificum Romanorum 1). [In Latin].
78. Gräslund, B. & Price, N. (2012). Twilight of the gods? The 'dust veil event' of AD 536 in critical perspective. *Antiquity*. 86 (332). p. 432-440. [In English].
79. Solheim, S. & Iversen, F. (2019). The mid-6th century crises and their impacts on human activity and settlements in south-eastern Norway. In Brady, N. and Theune, C. (eds.) *Settlement change across medieval Europe. Old paradigms and new vistas*. Leiden: Sidestone Press. p. 423-434. [In English].
80. McCormick, M. et al. (2012). Climate Change during and after the Roman Empire: Reconstructing the Past from Scientific and Historical Evidence. *Journal of Interdisciplinary History*. 43 (2). p. 169-220. [In English].
81. Zhdanovych, O. P. (2021). *Vizantijs'ka imperija i varvars'kyj svit u Menandra Protektora*: dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra ist. nauk: spec. 07.00.02 [The Byzantine Empire and the barbarians the work of Menander Protector: thesis for a Doctor of Historical Sciences degree by 07.00.02 - World History speciality]. Kyiv. [In Ukrainian].
82. Csáky, V. et al. (2020). Genetic insights into the social organisation of the Avar period elite in the 7th century AD Carpathian Basin. *Scientific Reports*. 10 (948). p. 1-14. [In English].
83. Pohl, W. (2018). *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567-822*. Ithaca: Cornell University Press. [In English].
84. Tyszkiewicz, L. (2009). *Słowianie i Awarowie: organizacja plemienna Słowian*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [In Polish].
85. Pertz, G. H. (ed.) (1868). *Chronicon Gothanum*. In *MGH. Leges*. 4. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 641-647. [In Latin].
86. De Boor, C. (ed.) (1887). *Theophylacti Simocattae Historiae*. Lipsiae: Aedibus B. G. Teubneri. [In Greek].
87. Tihomirov, M. N. (ed.) (1957). *Feofilakt Simokatta. Istorija* [Theophylact Simocatta. History]. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. [In Russian].
88. Truhlář, J. (ed.) (1873). Křiřtanův Život sv. Ludmily a sv. Václava. In *Prameny dějin Českých*. 1. Životy svatých a některých jiných osob nábožných. Praha: Nákladem Musea království českého. p. 199-227. [In Latin & Czech].
89. Kolář, J. (ed.) (1873). Život sv. Lidmily. In *Prameny dějin Českých*. 1. Životy svatých a některých jiných osob nábožných. Praha: Nákladem Musea království českého. p. 123-124. [In Church Slavonic & Czech].

90. Bretholz, B. (ed.) (1923). *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung. (MGH. SS. rer. Germ. Nova series 2). [In Latin].
91. Leciejewicz, L. (1989). *Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [In Polish].
92. Váňa, Z. (1960). Die Keramik der Slawischen Stämme in Ostdeutschland. In EISNER, J. (ed.) *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)*. 3. Praha: ČSAV. p. 123-168. [In German].
93. Vatsaba, R. (2019). Do pyttannya pro uchast' bilykh khorvativ v etnogenezi verkhnioluzhychan [Towards the issue of the White Croats participation in the Upper Sorbs ethnogenesis]. In Pohranyčnyj, V. (ed.) *Ukrajina i Hrvatska: povijesne paralele*. Radovi Drugog međunarodnog hrvatsko-ukrajinskog znanstvenog skupa, 1. – 3. lipanj 2017. Drogobyč: “Etnološko društvo Bojky”. p. 127-151. [In Ukrainian].
94. Rusanova, I. P. (1976). *Slavianskie drevnosti VI-VII vv. (kul'tura prazhskogo tipa)* [Slavic antiquities of the 6th-7th centuries. (the Prague-type culture)]. Moskva: Izdatel'stvo “Nauka”. [In Russian].
95. Herrmann, J. (1968). *Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neisse und Elbe: Studien auf der Grundlage archäologischer Materials*. Berlin: Akademie-Verlag. [In German].
96. Krypjakevyč, I. P. (1984). *Halyc'ko-Volyns'ke kniazivstvo* [The Principality of Galicia-Volhynia]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
97. Jasiński, T. (2020). Rozważania o praoczyźnie Słowian. *Historia Slavorum Occidentis*. 2 (25). p. 11-90. [In Polish].
98. Vatsaba, R. (2018). Rozselennia plemen slovjans'koho Polabia u VIII-X stolittiakh [Geographical distribution of the tribes in the 8th-10th-century Slavic Polabya]. *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka* [Notes of the Shevchenko Scientific Society]. 271. p. 603-623. [in Ukrainian].
99. Diplomata Ottonis I. № 65. (1879-1884). In *Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 146. (MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae 1). [In Latin].
100. diplomata Ottonis II. № 193. (1888). In *Ottonis II. et III. diplomata*. Pars prior. Ottonis II. diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 220-221. (MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae 2). [In Latin].
101. Herrmann, J. (1987). Obschestvo u germanskikh i slavianskikh plemion i narodnostiej mezhdud Rejnom i Oderom v VI-XI vv. [Society among the Germanic and Slavic tribes and peoples between the Rhine and Oder in the 6th-11th centuries]. *Voprosy istorii* [Issues of History]. 9. p. 68-85. [In Russian].
102. Adrianova-Peretz, V. P. (ed.) (1950) *Povest' vremennykh let po Lavrentievskoj letopisi 1377 g.* [The Tale of Bygone Years according to the Laurentian Codex of 1377]. In *Povest' vremennykh let* [The Rus' Primary Chronicle]. 1. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. [In Church Slavonic].
103. Fylypchuk, A. M. (2010). Mhracijni procesy slovjan V-VII st. u Verkhniomu, Seredniomu Podnisterji ta Verkhniomu Poprutti (za materialamy stacionarnykh i rozvidkovykh doslidzhen) [Slavic migration of the 5th-7th c. in Upper, Middle Dniester and Upper Poprutia (after materials of stationary and explorative research)]. *Proceeding of the Institute of Archaeology. Lviv University*. 5. p. 61-83. [In Ukrainian].
104. Baran, V. D. (1998). *Davni slovjany [Ancient Slavs]*. Kyiv: Vydavnychyj dim “Al'ternatyvy”. (Ukrajina kriz' viky. 3). [In Ukrainian].
105. Kozak, D. N. (2008). *Venedy* [The Veneti]. Kyiv: IA NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
106. Onyshchuk, J. (2019). *Naselennia Zakhidnoji Volyni ta Zakhidnoho Podillia u pershij polovyni I tys. n. e.: kul'turno-istorychnyj aspekt*: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra ist. nauk:

- spec. 07.00.04 “arkheolohija” [The population of western Volyn and western Podilia in the first half of the first millennium AD.: cultural and historical aspect: abstract of the thesis for acquiring the Doctor degree in the specialty 07.00.04 - archaeology]. Lviv. [In Ukrainian].
107. Onyshchuk, J. I. (2018). *The population of western Volyn and western Podilia in the first half of the first millennium AD.: cultural and historical aspect: monograph*. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. [In Ukrainian].
108. Zhikh, M. I. (2020). Nachal’nyje etapy istorii slavjan [The early history of the Slavs]. *Historical format*. 4. p. 8-35. [In Russian].
109. Zhikh, M. I. (2014). Slavjane i goty na Volyni i v Verhnem Podnestrov’je. Problema lokalizacii zemli Oium i “plemeni” (gens) Spali [Slavs and Goths on Volhyn and in the Top Dniester. Problem of localization of the earth of Oium and “tribe” (gens) of Spali]. *Rusin*. 2 (36). p. 76-103. [In Russian].
110. Voitovych, L. (2020). Z choho pochynalasia Rus’-Ukrajina? [What Rus’-Ukraine was begun with?]. *Problems of Slavonic Studies*. 69. p. 99-116. [In Ukrainian].
111. Zhikh, M. I. (2009). K probleme rannej istorii slavjan Prikarpatського regiona (seredina – vtoraja polovina I tys. n. e. [On the issue of the early history of the Slavs of the Sub-Carpathian region (the middle – second half of the 1st millennium AD)] *Rusin*. 1 (15). p. 25-44. [In Russian].
112. Tyshchenko, K. (2012). Pravda pro pokhodzhennia ukrajins’koji movy [The truth about the origin of the Ukrainian language]. *The Ukrainian Week*. 39. p. 22-64. [In Ukrainian].
113. Vakulenko, L. V. (2010). *Ukrajins’ki Karpaty v piznioryms’kyj chas (etnokul’turni ta social’no-ekonomichni procesy)* [The Ukrainian Carpathians in the late Roman period (ethnocultural and socio-economic processes)]. Kyiv: IA NAN Ukrajiny. [In Ukrainian].
114. Fylypchuk, A. (2019). “Prykarpats’ka” prabat’kivshchyna slovjan pered jikhnim rozselenniam u V-VII st. (u svitli novykh doslidzhen’) [“Pre-Carpathian” ancient homeland of the Slavs before their resettlement in 5-7th centuries (in light of newest discoveries)]. In Pohranyčnyj, V. (ed.) *Ukrajina i Hrvatska: povijesne paralele*. Radovi Drugog međunarodnog hrvatsko-ukrajinskog znanstvenog skupa, 1. – 3. lipanj 2017. Drogobyč: “Etnološko društvo Bojky”. p. 253-262. [In Ukrainian].
115. Fylypchuk, A. (2017). Slovjans’ki mihraciji V-VII st. ta jikhnij vplyv na etnokul’turnu situaciju u verkhivjax Zakhidnoho Buhu, Verkhniomu ta Seredniomu Podnistrovji [Slavic migration in 5-7th centuries and its impact on the ethnocultural situation in the upper reaches the Western Bug, the Upper and Middle Dniester]. *Narodoznavchi zoshyty* [The Ethnology Notebooks]. 4 (136). p. 820-827. [In Ukrainian].
116. Fylypchuk, A. (2011). “Prykarpats’ka” prabat’kivshchyna slovjan pered jikhnim rozselenniam u V-VII st. (u svitli novykh doslidzhen’) [“Pre-Carpathian” ancient homeland of the Slavs before their resettlement in 5-7th centuries (in light of newest discoveries)]. *Proceeding of the Institute of Archaeology. Lviv University*. 6. p. 52-61. [In Ukrainian].
117. Fylypchuk, M. (2008). Rajkovec’ka kul’tura v Ukrajins’komu Prykarpatti: khronolohija i periodyzacija [Raykovecka culture in Ukrainian Prykarpattian region: chronology and periodization]. *Proceedings of the Institute of Archaeology. Lviv University*. 3. p. 68-135. [In Ukrainian].
118. Pentek, Z. (2021). Karantanie – Słowianie alpejscy od VI do XV w. *Historia Slavorum Occidentis*. 4 (31). p. 30-49. [In Polish].
119. Schlesinger, W. (1961). Die Verfassung der Sorben. In *Mitteldeutsche Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. p. 7-47. [In German].
120. Krusch, B. (ed.) (1888). Gesta domni Dagoberti regis Francorum. In *MGH. SS rer. Merov. 2: Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae sanctorum*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 401-425. [In Latin].

121. Voitovych, L. (2019). Zahadkovyj kniaz' Samo [The mysterious prince Samo]. *Kniazha doba: istorija i kul'tura [The Princely era: history and culture]*. 13. p. 257-259. [In Ukrainian].
122. Wood, I. (1998). The frontiers of western Europe: developments east of the Rhine in the sixth century. In HODGES, R. and BOWDEN, W. (eds.) *The sixth century: production, distribution and demand*. Leiden: Brill. p. 231-254. [In English].
123. Payne Smith, R. (ed.) (1860). *The third part of The Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*. Oxford: The University Press. [In English].
124. Voitovych, L. (2019). Velyka Khorvatija i Bila Khorvatija: dovyj shliakh podolannia pomylkovoho stereotypu [Longe Croatia and White Croatia – long way of overcoming of erroneous stereotype]. In Pohranyčnyj, V. (ed.) *Ukraina i Hrvatska: povijesne paralele*. Radovi Drugog međunarodnog hrvatsko-ukrajinskog znanstvenog skupa, 1. – 3. lipanj 2017. Drogobyč: “Etnološko društvo Bojky”. p. 152-169. [In Ukrainian].
125. Ostrogorsky, G. (2002). *Istorija Vizantiji [History of the Byzantine State]*. Lviv: Litopys. [In Ukrainian].
126. Zhikh, M. I. (2020). Migracija serbov i khorvatov na Balkany v kontekste mezhdunarodnykh otnoshenij 20-30-kh godov VII veka [Migration of Serbs and Croats to the Balkans in the context of international relations of the 20-30s of the 7th century]. In *From Zalmoxis to Quetzalcoatl. Studies in honor of 65th anniversary of assoc. professor Stefan Yordanov, PhD*. Veliko Tarnovo. p. 493-512. [In Russian].
127. Henning, J. (2005). Civilization versus Barbarians? Fortification Techniques and Politics in Carolingian and Ottonian Borderlands. In Curta, F. (ed.) *Borders, Barriers, and Ethnogenesis: Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*. Turnhout: Brepols Publishers. p. 23-34. [In English].
128. Labuda, G. (ed.) (1999). Fredegara, Opowieść o powstaniu państwa Samona w VII w. In *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych*. Poznań: Wydawnictwo PTPN & Wydawnictwo SORUS. p. 84-86. [In Polish].
129. Nazin, S. V. (2017). *Proiskhozhdenije slavjan: rekonstrukcyja etnonima, prarodiny i drevnejshykh migracyj [The origin of the Slavs: reconstruction of the ethnonym, ancestral homeland and the most ancient migrations]*. Moskva: Grifon. [In Russian].
130. Störmer, W. (1993). Zu Herkunft und Wirkungskreis der merowingerzeitlichen ‘mainfränkischen’ Herzöge. In Schnith, K. R. and Pauler, R. (eds.) *Festschrift für Eduard Hlawitschka zum 65. Geburtstag*. Kallmünz, Opf.: Lassleben. p. 11-21. [in German].
131. Szejter, A. (2014) *Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysięcy wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku*. Warszawa: Instytut Wydawniczy ERICA. [In Polish].
132. Levison, W. (ed.) (1905). Vita Bonifatii auctore Willibaldo. In *Vitae Sancti Bonifatii Archiepiscopi Moguntini*. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 1-58. (MGH. SS rer. Germ.) [In Latin].
133. Levison, W. (ed.) (1910). Passio Kiliani martyris Wirziburgensis. In *MGH. Scriptores rerum Merovingicarum*. 5: Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 711-728. [In Latin].
134. Wenzel, W. (2016). Die slawischen Stammesnamen Neletici und Nudzici. *Lëtöpis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur*. 63 (1). p. 69-74. [In German].
135. Diplomata Heinrici II. № 250. (1900-1903). In Bresslau, H. and Bloch, H. (eds.) *Heinrici II. et Ardvini Diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 287-288. (MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae 3). [In Latin].
136. Kehr, P. (ed.) (1899). *Urkundenbuch des Hochstifts Merseburg*. Theil 1 (962-1357). Halle: Verlag Otto Hendel. (Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete 36) [In Latin].

137. Biermann, F. (2000). *Slawische Besiedlung zwischen Elbe, Neiße und Lubsza: archäologische Studien zum Siedlungswesen und zur Sachkultur des frühen und hohen Mittelalters*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt. [In German].
138. Brachmann, H. (1978). *Slawische Stämme an Elbe und Saale: zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jh., auf Grund archäologischer Quellen*. Berlin: Akademie-Verlag. [In German].
139. Waceba, R. (2018). Zagadnienie struktury etnicznej i politycznej południowego Połabia w końcu VI – pierwszej ćwierci X wieku. *Średniowiecze Polskie i Powszechnie*. 14. p. 13-35. [In Polish].
140. Herrmann, J. (ed.) (1985). *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert*. Berlin: Akademie-Verlag. [In German].
141. Pertz, G. H. (ed.) (1829). Eigilis vita Sancti Sturmii. In *MGH. SS. 2*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlicii Hahniani. p. 365-377. [In Latin].

Vatseba R. The Rise of the White Serbia in the Light of the Merovingians' Thuringia Policy.

The study offers an analytical overview of the international relations in the territory of the Middle Elbe basin from the 530s until the early 8th century, specifically concerned with the policy of the Merovingian kings towards the former Thuringian kingdom lands and the issue of the rise of White Serbia. The author considers Frankish policy as an influencing factor in slavisation of the discussed region while examining the impact of a wider spectrum of possible factors, in particular, the changes in ecology and the Avar presence in the Middle Danube region. The chronology of the Serbian settlers' arrival into the Middle Elbe valley as well as their political & legal status in that land are specified. The author discusses the issue of the White Serbs' initial foreign policy orientation and investigates the causes, direction, time & consequences of its change. The main research content is complemented by the excurses on the climatic crisis of the Late Antique Little Ice Age and chosen aspects of the Avars' & the White Serbs' early ethnic history.

The author develops W. Fritze's hypothesis of the Merovingians' active involvement and support of the Serbian immigration into the Middle Elbe and Saale region together with an idea of anti-Avar direction of this measure. Whereas, the results of the study have rejected the assumptions, that the Elbe Germans abandonment of the area to the east of the Elbe and Saale at the end of the third quarter of the 6th century was caused by the Frankish-Avar agreement or Slavic pressure. The author concludes that the first group of the Serbian settlers arrived to the Middle Elbe and Saale from the North-Western Bohemia during the Austrasian king Theudebert II's reign, probably, at the invitation of the famous Brunhilda, receiving the lands in Thuringia's border zone as the Frankish foederati. The interconnection between the initial successes of the Merovingians' Serbian policy in the east of Thuringia during the first decades of the 7th century and the settlement of the Croats & Serbs in the Balkans by the emperor Heraclius is revealed. It has been demonstrated that further expansion of the White Serbia's territory from the 630s was of spontaneous nature and took place under the circumstances of the collapsed Merovingian control over Thuringia.

Keywords: White Serbia, Polabya, Thuringia, the Kingdom of the Franks, the Surbi, the Avars, the Merovingians, Brunhilda of Austrasia, Dervan, the Large Settlement of the Slavs, the Late Antique Little Ice Age (LALIA).

УДК 94(438):355.48(=162.3)”1409/1411”

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-17-3>

Козак С.Я.

<https://orcid.org/0000-0003-0900-4852>

ЧЕСЬКІ ВОЇНИ НА ПОЛІ ГРЮНВАЛЬДСЬКОЇ БИТВИ: УЧАСТЬ ТА ПОШУК КОНТАКТІВ ІЗ ПОЛЬЩЕЮ ТА ЛИТВОЮ-РУССЮ

У статті досліджується проблема участі воїнів з Богемії у подіях Грюнвальдської битви як на боці польсько-литовських сил, так і на боці Тевтонського ордену. Окреслено стан дослідження теми, її місце у вивченні Грюнвальду. Наголошено на актуальності вивчення чеської військової складової у військах обох сторін з огляду на потребу подальшого розвінчання міфу про німецьку небезпеку та панславістський союз. Автором проаналізовано, у складі яких хоругв – польсько-литовських та орденських – воювали чеські найманці та названо імена відомих із джерел їхніх очільників. Проаналізовано «чеські» епізоди у творі Яна Длугоша, відзначено, що версія участі найманців з Богемії у битві відображає негативне ставлення польського хроніста до Чехії. Піднято питання участі у подіях війни з Орденем майбутнього провідника гуситів Яна Жижки, відстоюється думка, що він воював у лавах польсько-литовського війська. Звернено увагу на причетність до Грюнвальдської битви литовсько-руського князя Зигмунда Корибутовича, а також на його подальшу роль у чесько-руських відносинах у вирі гуситських подій. Наголошується, що Грюнвальдська битва була вирішальною подією, яка вплинула на поступовий відхід Богемії від союзу з Орденем, принаймні, для тих її сил, які згодом брали участь у гуситських подіях та налагоджували контакт із Владиславом II Ягайлом та Вітовтом. Згадується епізод листування Яна Гуса з польським королем у контексті того, як польська пропаганда витворювала міф власної миротворчої перемоги одразу після війни. Автор дійшов висновку, що події Грюнвальдської битви частково визначили для Богемії її подальшу геополітичну взаємодію у Центрально-Східній Європі та сприяли відновленню комунікації із Литвою, Польщею та Руссю. Водночас, наголошено, що Грюнвальд не став остаточним розривом відносин із Орденем, із яким у Богемії, як і в королівства Русі, впродовж минулих століть були доволі міцні зв'язки.

Ключові слова: Грюнвальдська битва, Тевтонський орден, Богемія, чеські найманці, Ян Жижка, Зигмунд Корибутович, чесько-руські відносини.

Тевтонський орден і його конфлікти з Польсько-Литовською унією залишаються донині вельми важливим та цікавим полем для історичних досліджень, сповненим міфів довкола нього. Чи не найбільш знаним є період польсько-тевтонського суперництва, так звана «велика війна» з Орденем у 1409–1411 рр., «серцем» якої була битва під Грюнвальдом (Танненбергом) 15 липня 1410 р. Цікавим аспектом, на який досі недостатньо зверталось уваги, є участь у війні чеських найманців, які воювали як на боці литовсько-польсько-руських союзників, так і на боці тевтонських лицарів. Вірогідною та цікавою залишається участь у цій битві майбутнього гуситського провідника, Яна Жижки (+1424). Поблизу с. Грюнвальд воювало також чимало руських воїнів, серед них був литовсько-руський князь Зигмунд Корибутович (+1435),

який незабаром зіграв роль у політичному житті чеських земель. Ураховуючи це, вважаємо актуальним звернутись до вирішальної в геополітичному сенсі події – Грюнвальдської битви, яка передувала цьому епізоду чесько-руських відносин.

Мета статті – проаналізувати участь воїнів-найманців із Богемії у Грюнвальдській битві на боці обох сторін, виявити підґрунтя для подальших русько-чеських стосунків, яке пов'язане із подіями «великої війни» з Орденем.

Завданнями цієї статті є:

- з'ясувати військово-політичну дотичність Богемії до Тевтонського ордену і Литви-Русі в умовах мінливих чесько-польських відносин початку XV ст.;
- описати чеську участь у битві під Грюнвальдом як на боці польсько-литовських союзників, так і на боці Ордену;
- звернути увагу на участь Зигмунда Корибутовича у війні та його подальшу причетність до русько-чеських взаємин в умовах гуситських війн.

Боротьба Польщі та Литви з Тевтонським орденем та участь воїнів з Богемії у Грюнвальдській битві найбільш повно описана у праці польського історика XV ст. Яна Длугоша «*Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*» [1], яка є ключовим джерелом для дослідження цієї теми.

Тема Грюнвальдської битви дійсно охоплює чималий історіографічний доробок, щоправда, здебільшого у колах польських дослідників. Помітний внесок у наукову розробку зазначеної проблеми ще наприкінці XIX ст. зробив дослідник Антоній Прохазка, який присвятив свої праці темі Грюнвальду та різним аспектам тогочасної польсько-чеської комунікації [2; 3; 4]. Огляд головних досліджень за минулі 50 років станом на 2013 р. здійснив Славомір Южвяк [5, р. 281–302]. Участь Богемії у подіях Грюнвальду досліджували чеські історики Йозеф Пекарж [6] та Радек Фукала [7]. Щоправда, донедавна чеська участь у битві частіше розглядалась саме на боці унійних військ. Служба чеських найманців у польсько-литовських лавах трактувалась як слов'янський союз у бою проти германських завойовників, вписуючись у панславістську легенду німецької небезпеки. Ця теорія ґрунтовно підважена численними сучасними дослідниками, як от у працях істориків Генадзя Сагановіча [8], Юрія Бохана [9], Анджея Надольського [10].

Участь чехів у війську польському на зламі XIV–XV ст. досліджував Марек Плевчинський [11]. Питання польсько-чеських стосунків початку XV ст. довкола зародження гуситського руху добре розкриті у дослідженнях Ярослава Нікодема [12] та Пшемисла Бара [13]. Впродовж 2015–2021 рр. вийшло друком наразі шість томів збірника «*Nowe Studia Grunwaldzkie*» при Музеї битви під Грюнвальдом у Стембарку, на сторінках якого є чимало актуальних досліджень у руслі польсько-чеських стосунків початку XV ст.

Тема запрошення на чеський трон литовсько-руського князя Зигмунта Корибутовича поки що найбільш повно описана у працях згаданого А. Прохазки, а також Єржи Григеля [14; 15].

Однак аналіз основних джерел дослідження і публікацій, у яких започатковано розв'язання зазначеної проблеми, свідчить, що вона потребує подальшого ретельного вивчення, виокремлення та осмислення інформації щодо участі чеських воїнів під Грюнвальдом в лавах обох сторін конфлікту, а також детальнішого з'ясування їхньої дотичності до Литви-Русі. Ця стаття покликана привернути увагу до цих питань.

Зв'язок Богемії із Тевтонським орденом впродовж XIII–XIV ст. був однією із тих традицій, яка чималим чином визначила політику Чеської корони. Представники династій чеських Пшемислідів та Люксембургів, воюючи проти язичницької Литви у XIII–XIV ст., завжди виступали у лавах німецького хрестоносного лицарства. Натомість присутність Польщі у руслі хрестового руху була практично непомітною, здебільшого через її розташування дещо обабіч територій, якими проходили традиційні шляхи хрестових походів. Окрім того, у XIV – і навіть на початку XV ст. найбільшу загрозу для Польщі становили не литовці-язичники, а якраз авангард хрестового руху – Тевтонський орден [16, s. 91]. Що ж до стосунків Богемії із Польщею, то вони переважно будувались на підвалинах конфронтації та боротьби за трон. Оскільки польські правителі були у перманентному конфлікті із Орденем, це ніяк не зближувало Богемію та Польщу.

Це, відтак, наклало відбиток на участь чеських лицарів у Грюнвальдській битві. І коли після Кревської унії (1385 р.) Польща об'єдналась із Литвою у боротьбі із Орденем і посилила свій потенціал, це не похитнуло позицію чеського короля щодо свого союзника. Тож Богемія залишалась опорою Ордену у всіх його політичних починаннях аж до Грюнвальду. Ця обставина не сприяла зближенню та діалогу із польським королем Владиславом II Ягайлом (1386–1434), великим князем литовським Вітовтом (1392–1430), а відтак і з руськими князями. Як трапилось, що невдовзі чеських воїнів було під Грюнвальдом вдосталь з обох боків, і що саме литовсько-руський князь як намісник Вітовта буде покликаний на чеський трон у 1420-х рр.?

Пояснити цю трансформацію можна двома способами. По-перше, на це вплинула позиція чеського короля Вацлава IV, який на відміну від своїх попередників на чеському троні, не був вже настільки сильно орієнтований на союз з Орденем. Чеського короля не влаштовувала позиція Ордену в Імперії, яка набирала сили. До того ж, до відомих протекторів Ордену належала більшість противників Вацлава, як от воєвода опавський чи празький архієпископ Ян з Янштейну [17, s. 97; 18; s. 24]. По-друге, зміну геополітичної орієнтації можна пояснити сплеском релігійно-національного та політичного руху, пов'язаного із Яном Гусом (бл. 1369–1415) у перших десятиліттях XV ст., в умовах якого гуситські сили шукали підтримки (опори) у Литви-Русі [19, с. 279].

Напередодні «великої війни» Орден заручився підтримкою не лише угорського короля і титулярного короля Галичини та Володимирії Сигізмунда

Люксембурга (1387–1437), але й Вацлава IV (брата Сигізмунда) і литовського князя Свидригайла (брата Ягайла). Попри все, Польща прийняла виклик і розпочалась велика війна Польщі і Литви з Тевтонським орденом [20, с. 95].

У 1409 р. виник конфлікт між Орденем та Польщею–Литвою, який стосувався Жмудської та Добжинської земель. Вона тоді належала Ордену, проте він отримав її від князя Вітовта під час його суперечки з Ягайлом. Назріле непорозуміння вилилось у проголошення війни. Ще на її початку, у жовтні 1409 р. Польща та Орден уклали перемир'я, впродовж якого, за домовленістю між ними, чеський король Вацлав IV мав їх розсудити [21, с. 44]. У травні 1410 р. Вацлав IV видав вердикт: Вітовт мав повернути ордену нещодавно відібрану в ордену землю, і лише після цього орден мав повернути Добжинську землю [1, р. 50–53]. Важливо відзначити, що такою констатацією чеський король чітко висловив свою позицію у неминучій війні, визнаючи територіальні здобутки за Орденем. Такі умови абсолютно не влаштували обидві сторони, тож війна стала неминучою. Її апогеєм стала битва під с. Грюнвальд (на висотах між Грюнвальдом і Таненбергом), яка відбулась 15 липня 1410 р.

Польсько-литовська армія під командуванням Ягайла та Вітовта налічувала бл. 45 тис., серед яких було поляків бл. 19 тис., білорусів – 11 тис., українців – 10 тис., литовців – 3 тис [22, с. 762]. За підрахунками Їржі Юрока, із земель Чеської корони унії вдалось завербувати приблизно 3-4 тисячі чехів, моравів і сілезців [23, с. 180–182]. Очоловав усіх чеських найманців моравський шляхтич Ян Сокол з Ламберка, який напередодні битви сформував та очолив 4-ту хоругву імені святого Георгія (Їржі) кількістю близько 1500 найманців. Ця хоругва мала на своєму знамені білий хрест на червоному полі, її провідниками, окрім Яна Сокола, за інформацією Длугоша, були чехи Збиславек та Ян Сарновський [1, р. 89]. Ймовірно, саме у її складі воював і Ян Жижка. Ще була 49-а хоругва, очолована моравом Яном Гельмом. Вона мала на знамені довгу білу стрілу на червоному полі, роздвоєну на кінці. У цій хоругві були виключно морави, яких відправив на службу польському королю моравський барон Ян Єнчиковець [1, р. 92]. Крім того, чех Зигмунд Пиква був одним із тих, хто очоловав 2-гу хоругву (Гончу) Онджея з Брохочич, у складі якої теж була певна кількість чехів. Також у 50-ій хоругві краківського лицаря та львівського старости Гневоша з Далевіц служили виключно чеські, моравські та сілезькі найманці. На її знамені була біла стріла на червоному полі, розведена посередині, з косим хрестом над розгалуженням [1, р. 92].

До того ж, декілька осіб із Богемії були у складі особистої охорони польського короля, серед них чеський барон герба Товачов Ян Золотава та згадуваний Ян Сокол [1, р. 104]. Варто відзначити, що серед найближчих охоронців короля був також литовсько-руський князь Зигмунд Корибутович, про його зв'язок із Чехією йтиметься далі.

Найманці з Богемії брали помітну участь і на боці Тевтонського ордену. Його військо було менш чисельне (27 тис.), але мало в своїх бойових порядках артилерію. Тевтонці у війську становили меншість, десь 11 тис., включаючи 4 тис. лицарів та 3 тис. зброєносців. Близько половини військ Ордену склали слов'янські хоругви [22, с. 810], вони входили до 29-ї та 50-ї хоругв. Найманці з Богемії були переважно вихідцями із північної Чехії і Моравії, Сілезії, Лужиці. У війську ордену зі своїми дружинами були богемські шляхтичі Ян Главач з Ронова, Ченек з Клінштейну, Ян Худоба з Варштенберка, Ян Мнестецкий з Опочна [24, с. 18]. Участь на боці тевтонців брали Ян Заїц з Хацмурка, Рацек Бубен з Градку, майбутній карлштейнський каштелян Здеслав Тлукса з Бурженіц, Лібак з Радовесіц, Богуслав і Бенеш Доуповцове з Доупова, Вацлав з Доніна [25, с. 680].

Крім того, на початку битви хоругва святого Георгія, у якій служили чеські та моравські воїни, під проводом Яна Сарновського невдало намагались перейти на бік тевтонців [22, с. 762], про що красномовно описує Длугош [1, р. 107–108]. Незрозуміло, чи був підкуплений командир хоругви ординськими грішми, і наскільки хроніст правдиво передає цей вчинок. Можливо, ця розповідь про сумніви та нібито страхи чехів дійсно базувалась на цілком реальних ваганнях, адже відступництво Богемії від столітньої традиції союзу з орденом справді в останню мить могла похитнути їхню впевненість у правильності рішення. За наполяганням польського канцлера Мікулаша, хоругва повернулася в бій, а Ян Сарновський до кінця життя залишився у великій ганьбі.

Длугошова версія участі чехів у битві відображає негативне ставлення до Чехії. Це зумовлено кількома причинами. По-перше, Длугош відстоював позицію поборника католицизму, тож вельми неприхильно ставився до «еретиків», а в Чехії у той час активно поширювалось реформаційне учення Яна Гуса. Іншу причину можна вбачати у бажанні (завданні) підкреслити вищість поляків над чехами. Водночас хроніст підкреслює спорідненість обох народів – поляків та чехів. Таку позицію Длугоша зумовила його багаторічна праця у канцелярії свого духовного наставника, фактично творця польської зовнішньої політики другої чверті XV ст. і відвертого противника гуситського руху, краківського єпископа та кардинала Збігнева Олесницького [26, с. 184–185]. Звідси й головний посил епізодів у праці Длугоша, які стосуються чехів: заклик до навернення відступників-еретиків, повернення під крило католицької церкви під егідою Кракова [27, с. 99].

Грюнвальдська битва, яка тривала 10 годин, завершилась перемогою польсько-литовських союзників. Вдаватись у подробиці її перебігу, які не стосуються чеських епізодів, у цій статті не будемо. Проте ще одна згадка про чехів, яка зображає їх у неоднозначному ключі, стосується опису облоги Мальборзького (Марієнбурзького) замку поляками. Длугош описує таємні перемовини чеських найманців з тевтонського боку, які охороняли Мальборк

(Марієнбург), із Ягайлом, за посередництвом чеха Яна Сокола, щодо здачі союзникам замку вночі, коли вони нестимуть службу. Як нагороду вони мали отримати сорок тисяч флоринів і повну безкарність. Проте невдовзі на таємній нараді короля визнали несправедливим захоплювати замок підкупом, коли є зброя [1, р. 142]. Таке трактування подій, ймовірно, мало за мету підкреслити негативні риси чехів на противагу полякам, і не обов'язково могло збігатись із дійсністю.

Невдовзі після неуспішної облоги Мальборка польське військо все ще завоювало деякі укріплені поселення, повертаючись додому. Так був відвойований замок у Радзині та довірений Яну Соколу, з яким залишилось чимало поляків та чехів, як от Ян Жижка [1, р. 148]. Це єдина згадка про Жижку у контексті війни з Орденем, до того ж, вона не стосується самої битви під Грюнвальдом. Проте доволі вірогідно, що Жижка брав участь і в головній битві, до того ж, на боці польсько-литовсько-руських союзників, і цей досвід чимало вплинув на його подальші успіхи як полководця.

У Грюнвальдській битві Орден зазнав відчутних втрат (близько 80% братів-тевтонців загинуло) і йому не вдалось вже опісля відновитись. Хоч Орден проіснував ще наступні сто років, проте вже не становив серйозної загрози. Вітовт здобув шляхом Торунського миру 1 лютого 1411 р. Жемайтію, і в наступне десятиліття став найвпливовішим правителем регіону. Орієнтація Богемії на Тевтонський орден втрачала свою актуальність, і це згодом ще більше похитнули події гуситських війн. Щоправда, цього не можна було сказати зразу після Грюнвальду, про що свідчить план військового походу проти Польщі, висунутий Вацлавом IV і призначений на 29 вересня 1410 р. [28, s. 38].

Невдовзі після битви польська дипломатія розгорнула інтенсивний пропагандистський наступ, розсилаючи листи із поясненням обставин війни з Тевтонським орденем і поясненням аргументів польської сторони, що не менше, аніж війна, надламало могутність Ордену надалі. Тож вже 11 листопада канцелярія Владислава Ягайла надіслала листи, у яких польська участь у подіях Грюнвальду подана як справедлива війна з миротворчою метою [29, s. 138–141]. Листи такого змісту були адресовані й Чехії. Одним із тих, на кого вельми сильно вплинув лист Ягайла, був і Ян Гус, який не забарився написати королю у відповідь. Гус висловив радість від перемоги польського правителя, підкреслюючи своє смирення перед ним і радість, що король зумів забезпечити мир [30, s. 12–13; 17, s. 28]. У березні 1411 р. у Вифлеємській каплиці Гус також виступив з промовою про радісну перемогу Польщі, у якій критикував тевтонський спосіб життя за язичництво та гріхи. [30, s. 13]. Оскільки Ян Гус мав вагомий вплив на тогочасне чеське середовище, можемо припускати відчутне зростання пропольської орієнтації унаслідок подій довкола Грюнвальду, що стане ще більш помітним явищем у наступні десятиліття.

У контексті Грюнвальдської битви та її подальшого відголосу варто звернутись до аспекту русько-чеських взаємин. Наприкінці XIV – на початку XV ст. вони не мали вже тих безпосередніх точок дотику, як це було століттям раніше за володарів Королівства Русі, однак саме після Грюнвальду спостерігаємо новий виток контактів Русі із Богемією.

Держава хрестоносців ледь не від самих початків свого існування виступала союзником династії Рюриковичів в особі правителів Галицько-Волинського князівства [31]. Як зазначає Леонтій Войтович, із грамоти 1334 р. галицько-волинського князя Юрія-Болеслава Тройденевича (1325–1340) великому магістру Ордену, яка підтверджувала усі союзні угоди про мир і дружбу між обома державами, добре видно, що ця тяглість веде свій початок ще від Романа Мстиславича (бл. 1152–1205) [32, с. 410]. Князь Данило Романович (1201–1264) активно налагоджував контакти з Римом, щоб запобігти монгольській загрозі, розраховуючи, безперечно, на Тевтонський орден як військового союзника у можливому хрестовому поході проти монголів [33, с. 9–24]. Тож є усі підстави говорити, що Богемія та королівство Русі мали спільне, що їх об'єднувало – стали орієнтацію на союз із Тевтонським орденом.

Оскільки землі королівства Русі після 1340 р. стали частиною Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського, то це наклало відбиток на характер подальших взаємин Чехії та Русі, уписаної у новий політичний контекст [34]. Спершу литовсько-чеські відносини були радше протистоянням, що визначалось приналежністю Чехії та Литви до різних релігійних світів: Чехія впродовж XIII–XIV ст. утвердила свій авторитет як захисниця християнства та орієнтувалась на союз із Римом та Тевтонським орденом [35]. Литва ж залишалась до 1386 р. язичницькою, до того ж, навіть згодом вона усе одно протистояла місіонерам-завойовникам, Тевтонському ордену та його союзникам, серед яких чільне місце належало Чехії [34, с. 74–75].

Цей етап чесько-литовських стосунків, у які були вписані й українські землі, доволі ілюстративно увінчався Грюнвальдською битвою. Вона стала своєрідним вододілом для панівних на тоді поглядів на Литву, і «вікном» у нові варіанти політичної та релігійної взаємодії і комунікації. У політичному плані ця взаємодія невдовзі вилилась у запрошення на чеський королівський трон великого князя литовського Вітовта, але через його відмову це трансформувалось у прибуття до Чехії у 1422 р. його представника та намісника литовсько-руського князя Зигмунда Корибутовича із династії Гедиміновичів [36, с. 648–650].

Зигмунд був учасником битви під Грюнвальдом, і, як вже згадувалось, очолював 51-у польську хоругву, яка йшла під литовським гербом «Погоня» [32, с. 650]. Також він був у складі особистої охорони польського короля, поряд із чехом Яном Соколом. На жаль, нічого більше про його участь у подіях війни ми не знаємо. Загалом, українська участь під Грюнвальдом була більш ніж відчутна: із 50 польських хоругв 7 були з українських земель (Галицька,

Холмська, Львівська, Перемишльська, Жидачівська, Тереховлянська, Подільська), з 40 хоругв литовського війська 36 були білоруськими та українськими [22, с. 810]. За приблизними підрахунками українців було у війську близько 10 тис [37, с. 89].

Боротьба та військовий вишкіл проти сил Ордену, союзником якого був угорський король Сигізмунд Люксембург, брат чеського короля Вацлава IV і майбутній противник гуситського руху, не минули дарма. Вони підготували ґрунт для гуситської протидії тим же силам десятиліття потому, коли спільно з чехами-гуситами як намісник Віговта виступив Зигмунд Корибутович та його литовсько-руські воїни [15]. У чеські землі Зигмунда супроводжував з волинським загоном князь Федір Дмитрович Острозький (+після 1437). Головний гетьман гуситів Ян Жижка визнав намісника [22, с. 758].

Отже, Грюнвальдська битва – переломне військове зіткнення, яке визначило подальший хід історичних подій у Центрально-Східній Європі. Слов'янські військові контингенти були яскраво представлені з обох боків, що уже чималим чином нівелює тезу про «антинімецький» характер перемоги союзників. Під Грюнвальдом чеські сили були як на боці польсько-литовських союзників, так і на боці Ордену. Тож робити висновки про цілковиту геополітичну переорієнтацію чехів на бік Польщі-Литви не доводиться.

Хоч у наступному десятиріччі справді стане виразним це зближення, яке, врешті, вилиється у запрошення на чеський трон литовсько-руського князя Зигмунда Корибутовича, однак Грюнвальд швидше був першою тріщиною, але ще не остаточним розривом відносин із Орденом. Радше, йшлося про розділення настроїв та політичних орієнтирів всередині Богемії на два напрямки. Наростання гуситського руху надалі штовхало тих чехів, які були прибічниками Яна Гуса, шукати контактів із силами, які би дали змогу протистояти прокатолицьким противникам в особі Сигізмунда Люксембурга, і привернули їх на бік нещодавнього союзника у війні – Литви-Русі. Кореспонденція між Владиславом Ягайлом та Яном Гусом чудово ілюструє цю зміну у настроях в Чехії. Тож Грюнвальд усе ж став важливою геополітичною віхою, а також «репетицією» військового протистояння найкращому лицарському війську в особі Ордену та його союзників, яке, до того ж, у Богемії невдовзі відтворилось у формі протистояння гуситів та прокатолицьких сил.

Список використаних джерел та літератури

1. Joannis Dlugossii. *Annales seu cronicae incliti regni poloniae. Liber decimus et liber undecimus 1406–1412*. Red. M. Skowronek. Varsaviae: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. 352 p.
2. Prochaska A. *Polska a Czechy w czasach husyckich aż do odwołania Korybuta z Czech. Studium z historii polsko-czeskiej. Rozprawy i sprawozdania z posiedzenia wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności*. Kraków. 1877, T. VII, S. 147–283; 1878, T. VIII, S. 11–193.
3. Prochaska A. *Przed Grunwaldem. Szkice historyczne z XV wieku*. Kraków-Warszawa: Nakł. Gebethnera I Wolffa, 1884. S. 43–147.

4. Prochaska A. Rok 1410. Przyczyny wojny. Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu. R. 17. Toruń: TN, 1910. 55 s.
5. Józwiak S. Review of Research on the Battle of Grunwald (15th July 1410) in Historical Studies over the Past Half-Century. *Quaestiones medii aevi novae*. Vol. 18. 2013. P. 281–302.
6. Pecka J. *Žižka a jeho doba*. I–IV. Praha: Odeon, 1992. 973 s.
7. Fukala R. Velká válka s křižáky 1409–1411: Světla a stíny grunvaldského vítězství. Praha: Nakladatelství Epoque, 2011. 248 s.
8. Сагановіч Г. Грунвальд у беларускай гісторыі: Спроба разбору палітычнага міфа. Мінськ: Медысонт, 2015. 317 с.
9. Бохан Ю. Ваяры Грунвальдскай бітвы. Мінск: Беларусь, 2010. 222 с.
10. Nadolski A. Grunwald 1410. Warszawa: Bellona, 2013. 144 s.
11. Plewczyński M. Czesi w wojsku polskim na przełomie XV i XVI wieku. *Polacy w Czechach – Czesi w Polsce. X–XVIII wiek*. Red. H. Gmiterek, W. Iwańczak. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie–Skłodowskiej, 2004. S. 50–76.
12. Nikodem J. Polska i Litwa wobec husyckich Czech w latach 1420–1433: studium o polityce dynastycznej Władysława Jagiełły i Witolda Kiejstutowicza. Poznań: Instytut Historii UAM, 2004. 442 s.
13. Bar P. Husyci i husytyzm w politycznej korespondencji Władysława Jagiełły i Witolda. *Jagiellonowie i ich świat. Polityka kościelna i praktyki religijne Jagiellonów*, Kraków: Wyd. Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana, 2020, S. 339–374.
14. Grygiel J. Życie i działalność Zygmunta Korybutowicza: studium z dziejów stosunków polsko-czeskich w pierwszej połowie XV wieku. Wrocław: Ossolineum, 1988.
15. Grygiel J. Zygmunt Korybutowich. Litewski książe w husyckich Czechach (ok. 1395 – wrzesień 1435). Kraków: Avalon, 2016. 150 s.
16. Grygiel J. Rycerstwo polskie wobec idei krucjat antyhusyckich. *Polaków i Czechów wizerunek wzajemny (X–XVII w.)*. Red. W. Iwańczak, R. Gładkiewicz. Wrocław-Warszawa, 2004. S. 91–103.
17. Goll J. Čechy a Prusy ve středověku. Praha: Bursík & Kohout, 1897. 313 s.
18. Kocourek J. Obraz Pruska v českých středověkých pramenech. Bakalářské práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. 2011. 69 s.
19. Флоровский А. Чехи и восточно-славянское население Польши и Литовского великого княжества в XV–XVII вв. // *Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.)*. В 2-х томах. Т. 1. Прага: Slovánský ustav, 1935. С. 265–415.
20. Зашкільняк Л. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. 752 с.
21. Szweda A. Przed Grunwaldem. Dyplomacja stron konfliktu wiosną 1410 r. *Nowe Studia Grunwaldzkie*. T. V–VI. Stębark, 2019–2020. S. 43–65.
22. Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва. У 3-х томах. Т. 1. Харків: Фоліо, 2017. 898 с.
23. Jurok J. Příčiny, struktury a osobnosti husitské revoluce. České Budějovice: Veduta, 2006. 298 s.
24. Šandera M. Zikmundovi věrní na českém severovýchodě. České Budějovice Veduta, 2005. 224 s.
25. Čornej P. Velké dějiny země Koruny české. Sv. V. Praha: Paseka, 2000. 790 s.
26. Petrásek J. České dějiny ve světle strategie vyprávění Annales Jana Długosze. *Mediaevalia Historica Bohemica*. 20 (1). 2017. S. 181–206.
27. Iwańczak W. Sąsiedztwo polsko-czeskie w końcu średniowiecza. Wybrane zagadnienia. *Przegląd Zachodniopomorski*. Vol. 1. 2006. S. 95–109.
28. Bracha K. Korespondencja z Władysławem II Jagiełłą i Kazania Betlejemskie Jana Husa w sprawie Grunwaldu. *Nowe Studia Grunwaldzkie*. T.1. Stębark, 2015, S. 37–50.
29. Ekdahl S. Grunwald 1410. Studia nad tradycją i źródłami. Tł. M. Dorna, Kraków: Wydawnictwo Avalon T. Janowski, 2010, 349 s.

30. Kras P. Polityczne i ideowe aspekty przymierza polsko-husyckiego z lat 1432–1433. *Nowe Studia Grunwaldzkie*. T. 1. Stębark, 2015, S. 7–24.
31. Войтович Л. Галицько-Волинські зв'язки з німецькими землями: попередні зауваження. *Княжа доба: історія і культура* Львів, 2012. Вип. 6. С. 71–88.
32. Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів: Левада, 2014. 478 с.
33. Козак С. Як обернути програний похід на перемогу? Чеська політика Данила Романовича крізь призму ординської загрози та взаємозв'язків з Римом. *Записки Львівського медієвістичного клубу*. 2019. Вип. 4. С. 11–24.
34. Козак С. Русь в контексті чесько-польських відносин періоду Люксембургів (XIV ст.). *Записки Львівського медієвістичного клубу*. 2021. Вип. 5. С. 66–82.
35. Žemlička J. *Století posledních Přemyslovců*. Praha: Melantrich, 1998. 412 s.
36. Войтович Л. Сигізмунд Корибутович. *Княжа доба: портрети еліти*. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006, С. 648–650.
37. Токар Н. Руська (українська) складова у війську Великого князівства Литовського. *International scientific and practical conference «Political Science, Philosophy, History and Sociology: Development Areas and Trends in Ukraine and EU»*. Włocławek, October 30–31, 2020. Włocławek: Baltija Publishing, 2020, 88–91.

References

1. Joannis Dlugossii. (1997). *Annales seu cronicae incliti regni poloniae. Liber decimus et liber undecimus 1406–1412* [Annales or chronicles of the glory of the kingdom of Poland, 1406–1412]. Ed. Skowronek M. Varsaviae: Wydawnictwo Naukowe PWN. [In Latin].
2. Prochaska, A. (1877–1878). *Polska a Czechy w czasach husyckich aż do odwołania Korybuta z Czech. Studium z historii polsko-czeskiej* [Poland and the Czech Republic in the Hussite times until Korybut's dismissal from the Czech Republic. A Study of Polish-Czech History]. In: *Rozprawy i sprawozdania z posiedzenia wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejetności* [Dissertations and reports from the meetings of the historical and philosophical department of the Academy of Arts and Sciences]. Kraków, 1877, t. VII, pp. 147–283; 1878, t. VIII, pp. 11–193. [In Polish].
3. Prochaska, A. (1884). *Przed Grunwaldem* [Before Grunwald]. In: *Szkice historyczne z XV wieku* [Historical sketches from the XV century]. Kraków-Warszawa: Nakl. Gebethnera I Wolffa, pp. 43–147. [In Polish].
4. Prochaska, A. (1910). *Rok 1410. Przyczyny wojny* [The year 1410. The causes of the war]. *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu* [Annals of the Scientific Society in Toruń]. Vol. 17. Toruń: TN. [In Polish].
5. Józwiak, S. (2013). Review of Research on the Battle of Grunwald (15th July 1410) in Historical Studies over the Past Half-Century, *Quaestiones mediae aevi novae*, Vol. 18, pp. 281–302. [In English].
6. Pekař, J. (1992). *Žižka a jeho doba* [Žižka and his time]. I–IV. Praha: Odeon. [In Czech].
7. Fukala, R. (2011). *Velká válka s křižáky 1409–1411: Světla a stíny grunvaldského vítězství* [The Great War with the Crusaders 1409–1411: Lights and Shadows of the Grunwald Victory]. Praha: Nakladatelství Epoque. [In Czech].
8. Saganovich, G. (2015). *Grunval'd u belaruskaj gistoryi: Sproba razboru palitychnaga mifa* [Grunwald in Belarusian history: an attempt to dismantle the political myth]. Mins'k: Medysont. [In Belarus].
9. Bohan, Yu. (2010). *Vayary Grunval'dskaj bitvy* [Warriors of the Battle of Grunwald]. Minsk: Belarus'. [In Belarus].
10. Nadolski, A. (2013). *Grunwald 1410* [Grunwald 1410]. Warszawa: Bellona. [In Polish].
11. Plewczyński, M. (2004). *Czesi w wojsku polskim na przełomie XV i XVI wieku* [Czech in the Polish army at the turn of the XV – XVI centuries]. In: *Polacy w Czechach – Czesi w Polsce. X–*

- XVIII wiek [Poles in the Czech Republic – Czechs in Poland. X – XVIII centuries]. Ed. Gmiterek H., Iwańczak W. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie –Sklodowskiej, pp. 50–76. [In Polish].
12. Nikodem, J. (2004). *Polska i Litwa wobec husyckich Czech w latach 1420–1433: studium o polityce dynastycznej Władysława Jagiełły i Witolda Kiejstutowicza* [Poland and Lithuania towards the Hussite Bohemia in 1420–1433: a study on the dynastic politics of Władysław Jagiełło and Witold Kiejstutowicz]. Poznań: Instytut Historii UAM. [In Polish].
 13. Bar, P. (2020). Husyci i husytywzm w politycznej korespondencji Władysława Jagiełły i Witolda [Hussites and Hussitism in the political correspondence of Władysław II Jagiełło and Witold]. *Jagiellonowie i ich świat. Polityka kościelna i praktyki religijne Jagiellonów* [The Jagiellonians and their world. Church policy and religious practices of the Jagiellonians]. Kraków: Wyd. Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana, pp. 339–374. [In Polish].
 14. Grygiel, J. (1988). *Życie i działalność Zygmunta Korybutowicza: studium z dziejów stosunków polsko-czeskich w pierwszej połowie XV wieku* [The life and activity of Zygmunt Korybutowicz: a study of the history of Polish-Czech relations in the first half of the XV century]. Wrocław: Ossolineum. [In Polish].
 15. Grygiel, J. (2016). *Zygmunt Korybutowich. Litewski książe w husyckich Czechach (ok. 1395 – wrzesień 1435)* [Zygmunt Korybutowicz. Lithuanian prince in the Hussite (1395 – September 1435)]. Kraków: Avalon. [In Polish].
 16. Grygiel, J. (2004). *Rycerstwo polskie wobec idei krucjat antyhusyckich* [Polish knighthood in the face of the idea of anti-Hussite crusades]. In: *Polaków i Czechów wizerunek wzajemny (X–XVII w.)* [Polish knights in the face of Hussitism and the ideas of anti-Husite crusades]. Ed. W. Iwańczak, R. Gładkiewicz. Wrocław-Warszawa, pp. 91–103. [In Polish].
 17. Goll, J. (1897). *Čechy a Prusy ve středověku* [Bohemia and Prussia in the Middle Ages]. Praha: Bursík & Kohout. [In Czech].
 18. Kocourek, J. (2011). *Obraz Pruska v českých středověkých pramenech* [The image of Prussia in Czech medieval sources]. Bakalářské práce, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. [In Czech].
 19. Florovskij, A. (1935). *Chekhi i vostochno-slavyanskoe naselenie Pol'shi i Litovskogo velikogo knyazhestva v XV–XVII vv.* [Czechs and the East Slavic population of Poland and the Grand Duchy of Lithuania in the XV–XVII centuries]. In: *Chekhi i vostochnnye slavyane. Očerki po istorii cheshsko-russkikh otnoshenij (XI–XVIII vv.). V 2-kh tomakh.* [Czechs and Eastern Slavs. Essays on the history of Czech-Rus' relations (X–XVIII centuries). In 2 volumes.]. Vol. 1. Praha: Slovansky ustav, pp. 265–415. [In Russian].
 20. Zashkil'nyak, L. (2002). *Istoriia Pol'schi: Vid najdavnishykh chasiv do nashykh dniv* [History of Poland: from ancient times to the present]. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. [In Ukrainian].
 21. Szweda, A. (2019–2020). *Przed Grunwaldem. Dyplocmacja stron konfliktu wiosną 1410 r.* [Before Grunwald. Diplomacy of the parties to the conflict in the spring of 1410]. *Nowe Studia Grunwaldzkie* [New Studia of Grunwald], Vol. V–VI. Stębark, pp. 43–65. [In Polish].
 22. Vojtovych, L., Ovsins'kyj, Yu. (2017). *Istoriia vijn i vijs'kovoho mystetstva. U 3-x tomakh* [History of wars and martial arts. In 3 volumes]. Vol. 1. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].
 23. Jurok, J. (2006). *Příčiny, struktury a osobnosti husitské revoluce* [Causes, structures and personalities of the Hussite revolution]. České Budějovice: Veduta. [In Czech].
 24. Šandera, M. (2005). *Zikmundovi věrní na českém severovýchodě* [Loyal to Sigismund in the Czech Northeast]. České Budějovice Veduta. [In Czech].
 25. Čornej, P. (2000). *Velké dějiny zemí Koruny české* [Great history of the Czech Crown]. Sv. V. Praha: Paseka. [In Czech].

26. Petrášek, J. (2017). České dějiny ve světle strategie vyprávění Annales Jana Długosze [Czech history in light of narrative's strategy of Jan Długosz's Annales], *Mediaevalia Historica Bohemica*, 20(1), pp. 181–206. [In Czech].
27. Iwańczak, W. (2006). Sąsiedztwo polsko-czeskie w końcu średniowiecza. Wybrane zagadnienia [Polish-Czech neighborhood at the end of the Middle Ages. Selected Issues]. *Przegląd Zachodniopomorski* [West Pomeranian Review]. Vol. 1, pp. 95–109. [In Polish].
28. Bracha, K. (2015). Korespondencja z Władysławem II Jagiełłą i Kazania Betlejemskie Jana Husa w sprawie Grunwaldu [Correspondence with Władysław II Jagiełło and Jan Hus's Bethlehem Sermons on Grunwald], *Nowe Studia Grunwaldzkie* [New Studia of Grunwald], Vol. 1. Stębark, pp. 37–50. [In Polish].
29. Ekdahl, S. (2010). *Grunwald 1410. Studia nad tradycją i źródłami* [Grunwald 1410: studies of tradition and sources]. Tr. M. Dorna, Kraków: Wydawnictwo Avalon T. Janowski, 349 p. [In Polish].
30. Kras, P. (2015). Polityczne i ideowe aspekty przymierza polsko-husyckiego z lat 1432–1433 [Political and ideological aspects of the Polish-Hussite alliance of 1432–1433]. *Nowe Studia Grunwaldzkie* [New Studia of Grunwald]. Vol. 1, Stębark, pp. 7–24.
31. Vojtovych, L. (2012). Halyts'ko-Volyns'ki z'v'iazky z nimets'kymy zemliamy: poperedni zauvazhennia [Galician-Volyn relations with German lands: preliminary remarks], *Kniazha doba: istoriia i kul'tura* [Princely Era: History and Culture], L'viv. Vol. 6, pp. 71–88. [In Ukrainian].
32. Vojtovych, L. (2014). *Halych u politychnomu zhytti Yevropy XI–XIV stolit'* [Halych in the political life of Europe XI–XIV centuries]. Lviv: Levada. [In Ukrainian].
33. Kozak, S. (2019). Yak obernuty prohranyj pokhid na peremohu? Ches'ka polityka Danyla Romanovycha kriz' pryzmu ordyns'koi zahrozy ta vzaiemoz'v'iazkiv z Rymom [How to make a losing campaign a win? Czech politic of Danylo Romanovych through the prism of the Horde danger and relationship with Rome], *Zapysky L'vivs'koho mediievistychnoho klubu* [Notes of Lviv Medieval club], Vol. 4, pp. 11–24. [In Ukrainian].
34. Kozak, S. (2021). Rus' v konteksti ches'ko-pol's'kykh vidnosyn periodu Liuksemburgiv (XIV st.) [Rus' in the context of czech-polish relations of the Luxembourg period (XIV c.)], *Zapysky L'vivs'koho mediievistychnoho klubu* [Notes of Lviv Medieval club], Vol. 5, pp. 66–82. [In Ukrainian].
35. Žemlička, J. (1998). *Století posledních Přemyslovců* [The century of the last Přemyslides]. Praha: Melantrich. 412 p. [In Czech].
36. Vojtovych, L. (2006). Syhizmund Korybutovych. In: *Kniazha doba: portrety elity* [Princely era in Rus': The portraits of ruling elites]. Bila Tserkva: Vydavets' Oleksandr Pshonkiv's'kyj, pp. 648–650. [In Ukrainian].
37. Tokar, N. (2020). *Rus'ka (ukrains'ka) skladova u vijs'ku Velykoho kniazivstva Lytovs'koho* [Rus' (Ukrainian) component in the army of the Grand Duchy of Lithuania]. In: *International scientific and practical conference "Political Science, Philosophy, History and Sociology: Development Areas and Trends in Ukraine and EU"*, Wloclawek, October 30–31, 2020. Wloclawek: Baltija Publishing, pp. 88–91. [In Ukrainian].

Kozak S. Czech Warriors on the Field of the Battle of Grunwald: Participation and Search for Contacts with Poland and Lithuania-Rus'.

The article examines the problem of the participation of soldiers from Bohemia in the events of the Battle of Grunwald, both on the side of the Polish-Lithuanian forces and on the side of the Teutonic Order. The state of research of the topic, its place in the study of Grunwald is outlined. The urgency of studying the Czech military component in the armies of both sides was emphasized, given the need to further debunk the myth of the German danger and the pan-Slavic alliance. The author analyzes which Polish-Lithuanian and Order banners fought Czech mercenaries and names the names of their leaders known from sources. The "Czech" episodes in the work of Jan Długosz are analyzed, it is noted that the version of the participation of mercenaries from Bohemia in the battle reflects the negative attitude

of the Polish chronicler to the Czech Republic. The issue of participation in the events of the war with the Order of the future leader of the Hussites Jan Žižka was raised, the opinion is defended that he fought in the ranks of the Polish-Lithuanian army. Attention is drawn to the involvement of Lithuanian-Rus' Prince Zygmunt Korybutovich in the Battle of Grunwald, as well as to his further role in Czech-Rus' relations in the wake of Hussite events. It is noted that the Battle of Grunwald was a decisive event that influenced the gradual withdrawal of Bohemia from the alliance with the Order, at least for those of its forces who later participated in the Hussite events and established contact with Wladyslaw II Jagiello and Vytautas. An episode of Jan Hus's correspondence with the Polish king is mentioned in the context of how Polish propaganda created the myth of its own peace victory immediately after the war. The author concludes that the events of the Battle of Grunwald partly determined for Bohemia its further geopolitical cooperation in Central and Eastern Europe and contributed to the restoration of communication with Lithuania, Poland and Rus'. At the same time, it was emphasized that Grunwald did not become the final severance of relations with the Order, with which Bohemia, like the Kingdom of Rus', had had strong ties for centuries.

Keywords: *Battle of Grunwald, Teutonic Order, czech mercenaries, Jan Žižka, Zygmunt Korybutovich, Czech-Rus' relations.*

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 477 «1917-1921»

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-17-4>

Шевчук Т.В.

<https://orcid.org/0000-0002-2648-3165>

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У 1917-1921 РР.: ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ

У статті проаналізовано діяльність української інтелігенції у період 1917-1921 рр. Авторка за мету ставить визначення досягнень та втрат, що отримала українська наукова інтелігенція протягом 1917-1921 рр. Досліджено матеріальне забезпечення представників української інтелігенції, які не емігрували за кордон, а залишилися працювати на українських теренах. Звернуто увагу на їхній внесок у розвиток науки, культури періоду, коли в українських землях постійно змінювалися режими та влада переходила від одних до інших. Політика цих режимів кардинально різнилася в залежності від зовнішньополітичної орієнтації та програмних засад їхніх лідерів. До того ж українська інтелігенція по-різному реагувала на зміну влади. Тому зроблено спробу умовного розподілу представників української інтелігенції на групи відповідно до їхніх ідейно-світоглядних переконань. Розглянуто вплив політичних змін на ключові галузі науки і культури та визначено, що, з одного боку, становище наукових інституцій було незадовільним, натомість культурні галузі відроджувалися та розвивали активну діяльність.

При написанні статті застосовувався принцип системності, методи порівняння і узагальнення, структуризації та аналізу. Наукова новизна дослідження полягає у визначенні чинників, що впливали на формування наукових, культурних інтерпретацій питання подальшого буття української інтелігенції в умовах Української революції на основі проаналізованих історіографічних напрацювань та архівних матеріалів, виявленні основних досягнень та помилок у цьому інформаційно-світоглядному полі. Авторка вказує на важливість подальшого наукового дослідження проблеми, адже нині, не дивлячись на певний наявний блок напрацювань з теми, є питання, що потребують подальшого вивчення та нової інтерпретації.

Ключові слова: Українська революція, інтелігенція, наука, культура, становлення, розвиток, політика.

Період Української революції 1917-1921 рр. відіграв важливу роль не лише у процесі поширення національної самосвідомості та державотворенні, але й вивів на перший план представників української наукової інтелігенції. Українські вчені суттєво вплинули на розвиток природничих та гуманітарних наук, збагатили ідеями релігійну, філософську думку, поширили знання про українське минуле, звичаї та традиції народу.

Наукова інтелігенція зробила значний внесок у відновлення, відбудову інфраструктури українських земель після завершення Української революції.

Однак нині, не дивлячись на наявний значний масив наукових досліджень з різноманітних проблем Української революції, питанню саме діяльності інтелігенції, її здобуткам і втратам в цей конкретний період не було приділено

достатньої уваги. Тому метою наукового дослідження є визначення досягнень та втрат, що отримала українська наукова інтелігенція протягом 1917-1921 рр. Одразу ж зазначимо, що ми не ставимо за мету будь-яким способом класифікувати наукові сили, адже ця класифікація виглядатиме надзвичайно умовною. Натомість ми прагнемо показати складність, суперечливість процесу становлення української науки, різноспрямованість тенденцій, різнорідність її компонентів, що, не дивлячись на усі суперечності, все ж творили українську науку.

Відповідно до мети, визначаємо наступні завдання: проаналізувати наявну історіографічну базу з теми дослідження та встановити ключові напрямки її розвитку; розглянути історичні передумови та умови, в яких розвивала свою діяльність українська інтелігенція; узагальнити наукові здобутки і визначити головні втрати українського наукового товариства у зазначений історичний час.

Хронологічно стаття охоплює період Української революції, адже саме в цей час відбулися глибокі зміни в підходах до організації і функціонування наукових інституцій та вийшли на перший план всесвітньо відомі згодом українські науковці. Однак зауважимо, що з метою комплексного та всебічного аналізу теми, авторка свідомо виходитиме за окреслені рамки хронології.

Історіографія питання охоплює цілий спектр різноманітних напрацювань, що побічно торкаються загальних аспектів діяльності української інтелігенції означеного періоду, так і висвітлюють окремі проблемні питання з теми. Так, С. Дідик, розглядаючи питання утворення державних органів у період 1917-1918 рр., доходить висновку, що участь української інтелігенції в діяльності державних структур Тимчасового уряду на місцях ускладнювалася двома чинниками. З одного боку, українські діячі, як представники влади на місцях, повинні були виконувати накази центрального апарату. З іншого – «... вони були зв'язані почуттям відповідальності перед українством, партіями і організаціями, до яких входили» [1, с. 73]. Авторка зауважує, що Д. Дорошенко (заступник Київського губернського комісара, а згодом – губернський комісар Чернігівщини), О. Вязлов (губернський комісар на Волині), А. Ливицький (губернський комісар на Полтавщині) та інші впливові і відомі українські інтелігенти в такій двоякій ситуації все ж діяли на боці національних інтересів.

Варто звернути увагу на пласт робіт, що стосуються аналізу наявних наукових праць, що торкаються власне української інтелігенції. В цьому сенсі показовою є низка наукових студій доктора наук, професора В. Шейко [2, 3, 4]. Автор детально розглядає літературу, де йдеться про зміну поглядів інтелігенції під час її контактів із представниками різних влад періоду 1917-1921 рр. Автор наголошує, що у масиві напрацювань з обраної тематики «...йдеться головним чином про взаємини інтелігенції з радянською владою...Обмаль праць, присвячених взаєминам різних верств старої інтелігенції з іншими режимами і владами, яких на той час... існувало більше чотирнадцяти.» [4, с. 146-147].

Окремим блоком є праці, що стосуються аналізу життя і діяльності окремих представників української інтелігенції. П. Дунай [5] розглянула постать А. Ніковського – відомого літературознавця, громадського і політичного діяча. Н. Кулик [6] присвятила свою розвідку М. Василенку, історикові, правознавцю, громадському діячеві, який сприяв відродженню і розвитку науки, культури й освіти в Україні: брав участь у заснуванні Національної бібліотеки, Державного українського архіву, Національного музею, Національної галереї мистецтва, державних українських університетів у Києві й Кам'янці-Подільському. За його участі було відкрито понад 50 українських шкіл [7]. Ю. Горбань зосередив дослідження на аналізі поглядів відомого українського філософа Б. Кістяківського. Автор наголошує, що Б. Кістяківський «...не залишився осторонь подій, які розвивалися в Україні. ... Співпрацював з В. Вернадським у реформуванні вищої освіти і наукових інституцій, брав активну участь в заснуванні Української академії наук» [8, с.80].

В історіографії знайшли відображення різні складові проблеми діяльності української інтелігенції періоду буремних 1917-1921 рр. Однак і до нині залишаються певні «білі плями», що потребують наукового вивчення.

Щоб зрозуміти, в яких умовах опинилася українська інтелігенція у 1917 р., варто розглянути умови її діяльності у Російській імперії від початку ХХ ст. Зауважимо, що у цей період загальне керівництво наукою перебувало під керівництвом представників родини Романових: відповідно до Статуту Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук, прийнятого ще 1836 р. «...Президент Академії обирається й визначається безпосередньо його імператорською величністю...» (глава 3, § 36) [9]. Разом з тим, кількість науковців, матеріально-технічне забезпечення наукового процесу не відповідали внутрішнім тенденціям наукового розвитку, які на той період все яскравіше проявлялися в усіх наукових сферах. Також все більше проглядалося відставання від західноєвропейських наукових інституцій та їхньої діяльності. На думку М. Кольцова, ключової особистості у біологічній науці в Російській імперії, не лише професори, але й помічники науковців – лаборанти, асистенти, повинні забезпечуватися препаратами, реактивами, книгами для проведення наукових досліджень та досягнення результатів, здійснення відкриттів. Адже, саме наукова інтелігенція сприяє розвитку та економічному зростанню держави. Однак, умови їх праці, а особливо матеріальне та фінансове забезпечення на період написання праці (1910 р.) були на надзвичайно низькому рівні [10, с. 32-33].

Події осені 1917 р. в Російській імперії, а згодом – встановлення більшовицької влади, розкололи українську інтелігенцію і розкол цей усвідомлювався як вибір між соціальним та національним пріоритетами подальшого існування. Так, частина старої демократичної української інтелігенції зробила вибір на користь еміграції за кордон. Це – О. Олесь, М. Вороний, М. Садовський, В. Самійленко, В. Щербаківський, С. Русова,

С. Черкасенко, Ф. Щербина, В. Винниченко, Д. Чижевський та багато інших представників науки, культури, політики. І хоча це ослаблювало наукове, культурне середовище українських земель, все ж загалом поповнювало скарбницю цілісної української культури, розширювало та поглиблювало поширення знань про Україну серед населення тих країн, куди прибували емігранти.

Під час громадянської війни, окрім втрат через еміграцію, чимало представників української інтелігенції трагічно загинуло або від рук нової влади, або від скрутних матеріальних умов життя: «До вступу білих у Київ, червоні вбили – як повідомляють українські газети, 45 чоловік. Між іншим, загинули професори Флоринский і Армашевский, учитель Науменко» [11, арк. 57 зв.]. В цей період Україна передчасно втратила математика, вченого світового значення О. Ляпунова, професора Київського університету, історика Ю. Кулаковського, академіка Д. Овсянико-Куликовського, професора фізичної хімії А. Сперанського, філософа М. Ге (онук художника М. Ге), професора Харківського університету, спеціаліста з грецької філології Я. Денисова, професора історії А. Кадлубовського, члена Української Академії наук, вченого зі світовим ім'ям Б. Кістяківського, приват-доцента Харківського університету А. Потебню, професора В. Саву, професора С. Левашова та багато інших представників національної інтелігенції. Примітно, що значна частина з них, опинившись у скрутних матеріальних умовах, а ще більше – перед абсолютною невизначеністю та хаосом, покінчили життя самогубством.

Ідеологічний розкол в середовищі української інтелігенції у 1917 р. виокремив також ту частину освічених людей, які поклали великі надії на нову владу. Саме період Української революції активізував рух за відродження української культури, літератури, що розпочався ще у другій половині XIX ст. Цей національний рух з його спротивом окупаційній політиці змусив більшовиків рахуватися з духовними потребами української інтелігенції. Зауважимо, що її активна культурна, літературна діяльність на фоні формального сприйняття ідеї соціалістичної революції забезпечувала збереження і розвиток української національної ідеї, збереження традицій, культурних особливостей, літературних, музичних, історичних зв'язків з минулим.

Мова тут також про бажання сформувати власне український осередок науки і культури – Академію наук, яка б під своїм началом об'єднала найпрогресивніших та найавторитетніших науковців. Варто зауважити, що ще у 1860-х рр. лунали заклики про створення національного наукового центру, за прикладом таких слов'янських країн як Сербія (Академія наук утворилася у 1886 р.), Чехія (1898 р.) та ін. Особливо активними в цьому процесі були члени Наукового товариства імені Т. Шевченка, яке діяло наприкінці XIX ст. у Львові, а згодом і учасники Українського наукового товариства, заснованого 1907 р. М. Грушевським у Києві [12]. Мрія втілилася у життя лише зі встановленням

національної влади – Гетьманату П. Скоропадського. Саме у цей період, 14 листопада 1918 р. Законом № 710 було проголошено створення Української Академії наук в м. Києві. При Академії створювалися також: Фізичний Інститут, Геодезичний Інститут, Лабораторія для спроб над матеріалами при Інституті прикладної механіки, Ботанічний Сад, Акліматизаційний Сад, Демографічний Інститут, Інститут для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства України [13]. До її складу першопочатково ввійшло 12 дійсних членів: Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров, С. Смаль-Стоцький, В. Вернадський, С. Тимошенко, М. Кащенко, П. Тутківський, М. Туган-Барановський, Ф. Тарановський, В. Косинський, О. Левицький [12]. У стінах Академії працювали також мікробіолог та епідеміолог Д. Заболотний, епідеміолог О. Корчак-Чепурківський, математики Д. Граве, М. Кравчук, економісти К. Воблій, М. Птуха, історики Д. Яворницький, М. Слабченко, геолог П. Тутківський, археолог і етнограф М. Біляшівський, філологи і літературознавці М. Сумцов, С. Єфремов та інші.

Зауважимо, що постання наукової установи відбувалося у складний політичний час, однак одразу ж після утворення її члени поставили своїм завданням сформуванню базу досліджень, а тому почалося інтенсивне збирання бібліотек та архівних джерел. Він формувався в напрямку забезпечення наукових досліджень в академічних установах, а також робота скеровувалась на взяття під державний захист архівних фондів та історичних документів [14, с. 7-8]. Нажаль, наприкінці 1920-х рр. ця робота згорнулася, багато праць на основі проробленого було заборонено.

Великого авторитету у світовій науці здобули наукові школи М. Кравчука (математика), Д. Граве (алгебра), М. Кирилова (математика, фізика), Л. Пісаржевського (хімія), О. Богомольця (експериментальна патологія), Є. Патона (електрозварювання), І. Шмальгаузен (зоологія), М. Грушевського (історія). Можна сказати, що не дивлячись на те скрутне становище, в якому опинилася українська наука в період 1917-1921 рр., все ж відбувалося її становлення і поширення досягнень найкращих представників наукових галузей далеко за межі країни.

Лояльність до радянської влади, в тих складних умовах, дозволяла українській інтелігенції зміцнити свої позиції та вплив на суспільство, адже бути виразником більшовицьких ідей вона не могла. Проте, прагнула на ґрунті нових історичних умов служити справі розвитку української науки і культури. Представниками цього крила були С. Єфремов, О. Пчілка, С. Васильченко, Л. Старицька-Черняхівська та ін. Їм притаманна була політична розсудливість, моральна незалежність, глибока стурбованість долею народу та національної культури.

Молодше покоління національної інтелігенції, що залишилося на українських теренах, також не солідаризувалось із більшовицькою владою ні морально, ні ідеологічно, хоча визнало її прихід до влади як доконаний

історичний факт. Зберігаючи певну внутрішню незалежність, М. Зеров, М. Рильський, В. Свідзинський, Є. Плужник, Б. Антоненко-Давидович та інші з усією самовідданістю працювали на ниві української науки, літератури, збагачуючи її новими ідеями, поглядами, науковими розвідками та відкриттями.

Серед цього покоління було й чимало тих, хто шукаючи активної громадянської позиції з більшим або меншим драматизмом проходив період «радянзації», щоб згодом інтегруватися у нову історичну дійсність, не зраджуючи ідеалам творення національної науки, культури (О. Вишня, Ю. Смолич, М. Бажан, П. Тичина, Ю. Яновський, О. Довженко та ін.).

Однак, провідна роль у організації наукового та культурного життя все ж належала інтелігенції більшовицького гатунку, яка взяла активну участь у революції та громадянській війні та встановленні радянської влади та цілком ототожнювала себе з нею – В. Елан-Блакитний, М. Ірчан, С. Пилипенко, В. Коряк та ін.

Поряд з цим потужні наукові і культурні сили розвивалися в Західній Україні. Саме тут формувалися літературні цінності, що вплинули в подальшому на всю національну культурну спадщину. Не кажучи про величезний вплив творчості І. Франка на подальше творення власне української літератури, в цей час яскраво заявили про себе О. Кобилянська, В. Стефаник, Б. Лепкий, В. Пачовський, П. Карманський. У складному спектрі західноукраїнського науково-культурного життя окреслилося невдовзі два полярних вектори ідейних поглядів. З одного боку, свою творчість розвивали А. Крушельницький, В. Бобинський. М. Ірчан та молодь – П. Козланюк, С. Тудор, Я. Галан які представляли орієнтацію на радянську Україну. Натомість Р. Купчинський, О. Бабій орієнтувалися на традиції національно-визвольної боротьби, підтримували ідеї УНР та ЗУНР [15].

Не дивлячись на існування в середовищі української інтелігенції такого ідеологічного розшарування та відмінних поглядів на подальше продовження творчої, наукової діяльності, її представники після 1918 р. зіштовхнулися з фактом катастрофічного, занепадницького становища національної культури і науки. За словами професора І. Гінзбурга «...нескінченна зміна влади, пов'язані із цим постійні перебудови наукових і навчальних організацій, ... абсолютна незабезпеченість ученого й навчального персоналу – от картина місцевого наукового життя за останні два роки... Якщо так буде і далі, то Києву загрожує фізичне й духовне збідніння, зникнення наукових сил і культурних елементів країни...Треба врятувати бібліотеки, окремих учених від розкрадання й реквізицій» [16, с. 30]. У катастрофічному матеріальному становищі, не отримуючи заробітної плати протягом кількох місяців, без медичного забезпечення опинилися і видатні науковці, які на період Української революції перебували в Одесі. Не кращою була ситуація в Харкові: «...Відсутність вільних друкарень, особливо паперу має наслідком те, що в Харкові зовсім не видається ні книг, ні журналів... Положення й умови життя професорів і взагалі

вчених у Харкові ніяк не можна визвати скільки-небудь завидними: їм не гарантована можливість спокійно займатися наукою. Праця професорів оплачується скудно» [17, с. 32].

Натомість, на фоні загальної розгубленості, фінансових труднощів та світоглядних переорієнтацій, у цей період відбувається поступова активізація і піднесення театрального життя, формування нового українського театру. Він розвивався, спираючись на національну літературу та опановуючи світовий репертуар. Зауважимо, що театральний розвиток викликав необхідність створення відповідного репертуару для демонстрації його на сценах різних міст та містечок. У 1918 р. у Києві діяло три театри: «Державний драматичний театр», «Державний народний театр» та «Молодий театр». «Національний театр» відкрився 16 вересня 1917 р., а вже в травні 1918 р. припинив своє існування. Незабаром (1 вересня 1918 р.) виставою «Наталка Полтавка» І. Котляревського за участю П. Саксаганського (Макогоненко) і М. Заньковецької (Терпилиха) розпочав діяльність «Державний народний театр» на чолі з П. Саксаганським. На його сцені демонструвалися як твори української класики, так і постановки європейських митців, наприклад «Розбійники» Шіллера, «Уріель Акоста» Гуцкова та ін. [18]

«Державний драматичний театр» відкрився 28 листопада 1918 р. виставою «Лісова пісня» Лесі Українки і очолювався режисерами О. Загаровим і Б. Крживецьким [18].

«Молодий театр» виник восени 1916 р. як Товариство молодих українських артистів на чолі з Л. Курбасом. Свій перший сезон «Молодий театр» відкрив у листопаді 1918 р. трагедією Софокла «Цар Едіп». Визначною подією в громадському і культурному житті стала постановка акторами поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». У цьому театрі зросли блискучі театральні майстри: Н. Ужвій, М. Крушельницький, Л. Сердюк, А. Бучма. Вони підтримували театральне життя на високому кваліфікаційному рівні та прославляли національну культуру.

1917-1921 рр. стали періодом виокремлення українського музичного мистецтва. У січні 1919 р., з ініціативи Головного Отамана, Голови Директорії військ Української Народної Республіки С. Петлюри була створена Українська Республіканська Капела під керуванням О. Кошиця. Вона відряджалась за кордон з метою протидії російській пропаганді та промоції української незалежності в Європі. За два роки європейських гастролей окрім Парижа учасники капели виступили ще у 44 провідних культурних містах і столицях 10 країн Західної Європи (Чехословаччина, Австрія, Швейцарія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Велика Британія, Німеччина, Польща, Іспанія), давши понад 200 концертів у 74 найпрестижніших концертних залах. На концертах капели були присутні королеви, президенти, міністри, академіки, професори, про що О. Кошиць звітував у своїх листах до С. Петлюри: «У своїх концертах вихвачуємо усі кола суспільства, починаючи з Королів і президентів, кінчаючи

робітниками і дітьми». За цей час в європейській пресі вийшло понад 600 публікацій в пресі, а на адресу головного диригента і хору надійшло сотні листів від провідних митців і політиків Європи з компліментарними відгуками про Україну і українську культуру. Саме під час цих державних гастролей «Щедрик» М. Леонтовича здобув міжнародне визнання, ставши хітом світового репертуару українців [19].

Розпочав діяльність Музично-театральний інститут ім. М. Лисенка, створений на базі музично-драматичної школи М. Лисенка, утвореної ще 1904 р. У стінах закладу навчалися такі видатні діячі українського театру як П. Самійленко, С. Мануйлович, С. Бондарчук, П. Коваленко, М. Терещенко, Б. Романицький, Йона Шевченко та інші, а викладачами були М. Лисенко, М. Старицька, О. Мишуга, П. Коваленко, І. Стешенко, а також близькими до закладу і авторами творів, що використовувалися згодом для відтворення історії становлення закладу виступали друзі М. Лисенка – М. Грушевський, С. Єфремов, Є. Чикаленко [20, с. 153].

Українська музика почала збагачуватися жанрово. Крім вокальних творів з'явилися великі інструментальні, хорові та оперні; автори прагнули до масштабності форм та змісту. Зразками симфонічної, вокально-симфонічної та інструментальної музики великих форм стали «перша симфонія» Л. Ревуцького, дві симфонії Б. Лятошинського, концерти для фортепіано з оркестром, опери та балети; з'явилися перші оперні трупи у Києві та Харкові.

Опанування найскладніших музичних форм та жанрів засвідчувало професійне зростання українського музичного мистецтва. У своїх кращих зразках воно прагнуло досягти повноти жанрів і форм, модернізувати способи вираження, орієнтуючись на тогочасні європейські тенденції і враховуючи можливості національної системи звуковідчуття та народних традицій, національного матеріалу та ритмомелодійного фонду.

Діяльність української інтелігенції інтенсифікувала розвиток образотворчого мистецтва, переймаючи кращі ідеї педагогічної діяльності О. Мурашка. У малярстві проявилась різноманітність ідейно-тематичних і стильових пошуків. Тенденцію до відображення історичних подій та особливостей побуту українського народу найвиразніше репрезентував М. Самокиш, у стилі імпресіонізму продовжували працювати Г. Світличний, П. Волокідін, С. Кинишевський. До конструктивізму і футуризму тяжіли В. Єрмілов, А. Таран, А. Петрицький, В. Мелер, при цьому останні два працювали в жанрі театральної декорації, створюючи її національно-українську модифікацію (так само як і О. Тишлер, О. Хвостов-Хвостенко). Ф. Кричевський шукав синтезу українського національного стилю, поєднуючи імпресіонізм з декоративністю та стильовими засобами народного мистецтва.

Однак, найпотужнішою спробою витворення синтетичного національного стилю виявилася у творчості бойчукістів (М. Бойчук, Т. Бойчук, І. Падалка, В. Седляр, О. Павленко, М. Рокицький, О. Довгаль та ін.). Новий стиль

протистояв натуралізму, імпресіонізму, спрямовуючи свої зусилля на творення нового національного, монументального стилю, з високим ступенем узагальнення та стилізації і, із врахуванням традицій українського національного малярства і іконописання. Явище бойчукізму стало виразним специфічним проявом українського авангарду, що вирізнило його як в західноєвропейському, так і в російському контексті [21, с. 155].

Поряд із малярством успішно розвивалась станкова графіка та книжкова ілюстрація (Ю. Нарбут, Л. Лозовський, С. Налепинська, О. Сахновська, А. Серета та ін.)

Таким чином, можемо говорити про поступове відродження і розвиток українського культурного, наукового, інтелектуального життя навіть в умовах громадянської війни та встановлення радянської влади. Історичним парадоксом було те, що доба революції і громадянської війни – доба кривавих трагедій, пароксизмів нищення, господарської руїни, матеріального і, здавалося б, духовного зубожіння, була водночас і періодом бурхливого, яскравого наукового і літературно-мистецького розвитку. Пояснити цей парадокс можна трьома причинами: по-перше, піднесення національних сил на початку століття нагромадило великий творчий потенціал, мистецький розвиток набрав потужності і тепер шукав вивільнення; по-друге, сама революційна доба мала і свій оптимістичний аспект, провокувала масштабні експерименти і, виступаючи багато в чому суперечливою, з привабливими гаслами соціального і національного визволення, давала певну свободу, розкутість уяви, простір для нових ініціатив; по-третє, розширення соціальної активної все більш значної частини населення, з одного боку, провокувало активність культури, а з іншого – долучало до інтелектуальної творчості нові сили.

Діяльність інтелігенції у 1917-1921 рр. вирізнялася спонтанністю, строкатістю, галасливою змагальністю різних груп за поширення свого впливу на ту чи іншу галузь науки чи культури. Першопочатково представники української інтелігенції поділилися за ідейно-світоглядними ідеалами на кілька груп, однак з кожним роком більшовицька влада посилювала свій вплив на ці галузі і зрештою і наука, і культура опинилися під її абсолютним контролем.

Список використаних джерел та літератури

1. Дідик С. Українська інтелігенція у процесі формування органів влади у 1917-1918 рр. Українська інтелігенція у процесі формування органів влади у 1917 – 1918 рр. Феномен української інтелігенції в контексті глобальних трансформацій: II Всеукр. наук.-практ. конф. (Покровськ, ДонНТУ, 19-20 квітня 2018 р.). С. 70–75.
2. Шейко В. Інтелігенція і влада в часи Української Революції 1917–1921 років: персоніфікована історіографія. *Культура України*. № 64 (2019). С. 95-114.
3. Шейко В. Українізація та інтелігенція в часи Української революції 1917-1921 рр.: історіографічний аспект. *Культура України*. № 65 (2019). С. 18-34.
4. Шейко В. Інтелігенція і влада в часи Української Революції 1917–1921 років: історіографія за окремими сферами культури. *Вісник ХДАК*. 2019. Випуск 54. С. 135-149.
5. Дунай П. Із сузір'я національної еліти: Андрій Ніковський. *Дивослово*. 2011. № 6. С. 48-51.
6. Кулик Н. Нестерті літери. *Освіта України*. 2018. 1 жовт. С. 14-15.

7. Василенко М.П. URL: <http://www.univ.kiev.ua/ru/geninf/osobystosti/vasylenko/>
8. Горбань Ю. Постать Богдана Кістяківського в українському визвольному русі початку ХХ століття. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2010. – Вип. 30. С. 71–80.
9. Устав Санкт-Петербурзької Академії наук 1936 г. URL: <http://opentextnn.ru/old/history/historiografy/institut/ran/index.html?id=4020>
10. Кольцов Н.К университетскому вопросу. М. 1910, 104 с. URL: http://db.rgub.ru/youthlib/3/Kol%60cov_K_universitetskomu.pdf
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – Ц ДАВО), Ф. 4465 Документи і матеріали українських емігрантських установ, організацій та різних осіб (колекція), Оп. 1, спр. 164
12. Розвиток освіти і науки під час Української революції 1917-1921 років. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/rozvytok-osvity-i-nauky-pid-chas-ukrayinskoji-revoluciyi-1917-1921-rokiv>
13. Закон про заснування Української Академії наук в м. Києві № 710 від 14.11.1918. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0710300-18>
14. Історія Національної академії наук України (1918-1933): Науково-довідковий апарат / Упоряд.: О.О. Колобов, В.А. Кучмаренко, О.Г. Луговський та ін. К.: НБУВ, 2002. 448 с.
15. Мистецтво і революційна боротьба: С. Тудор, М. Ірчан, В. Бобинський, Я. Галан, П. Козланюк, О. Гаврилюк, І. Крушельницький про літературу та мистецтво: збірник / упоряд. М.Я. Гона. К.: Мистецтво, 1989. 260 с.
16. І. Гінзбург. *Наука і її працівники*. 1921, № 1.
17. Про положення науки й учених у Харкові. *Наука і її працівники*. 1922, № 1.
18. Театр у роки Жовтневої революції. URL: <http://ukrskr.com.ua/kiyv/teatr-u-roki-zhovt>
19. «Щедрик був коронною точкою нашого репертуару у всіх краях упродовж п'яти з половиною років». URL: <http://leontovychmuseum.org.ua/shchedricks-world-triumph/>
20. Коржова А. Музично-драматична школа Миколи Лисенка: до історії театральної освіти в Україні. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім. І.К. Карпенка-Карого*. 2017. Номер 21. С. 152-161.
21. Пузиркова А. Бойчукізм як специфічне вираження явища українського авангарду. *Народознавчі зошити*. № 6 (150). 2019. С. 1551-1556.

References

1. Didyk, S. (2018). Ukrainianska intelihtentsiia u protsesi formuvannia orhaniv vlady u 1917-1918 rr. [Ukrainian intelligentsia in the process of forming authorities in 1917-1918]. *Ukrainska intelihtentsiia u protsesi formuvannia orhaniv vlady u 1917 – 1918 rr. Fenomen ukrainskoi intelihtentsii v konteksti hlobalnykh transformatsii : II Vseukr. nauk.-prakt. konf.* (Pokrovsk, DonNTU, 19-20 kvitnia 2018 r.). p. 70 – 75. [In Ukrainian].
2. Sheiko, V. (2019). Intelihtentsiia i vlada v chasy Ukrainskoi Revoliutsii 1917–1921 rokiv: personifikovana istoriografii. [The intelligentsia and power during the Ukrainian Revolution of 1917–1921: personalized historiography]. *Kultura Ukrainy*. 64. p. 95-114. [In Ukrainian].
3. Sheiko, V. (2019). Ukrainizatsiia ta intelihtentsiia v chasy Ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 rr.: istoriografichniy aspekt. [Ukrainization and intelligentsia during the Ukrainian Revolution of 1917-1921: historiographical aspect]. *Kultura Ukrainy*. 65. p. 18-34. [In Ukrainian].
4. Sheiko, V. (2019). Intelihtentsiia i vlada v chasy Ukrainskoi Revoliutsii 1917–1921 rokiv: istoriografiiia za okremymy sferamy kultury. [The intelligentsia and power during the Ukrainian Revolution of 1917–1921: historiography in certain spheres of culture]. *Visnyk KhDAK. Vypusk 54*. p. 135-149. [In Ukrainian].
5. Dunai, P. (2011). Iz suziria natsionalnoi elity: Andrii Nikovskiyi. [From the constellation of the national elite: Andriy Nikovsky]. *Dyvoslovo*. 6. p. 48-51. [In Ukrainian].

6. Kulyk, N. (2018). Nesterti lityry. [Not erased letters]. *Osvita Ukrainy*. 1 zhovt. p. 14-15. [In Ukrainian].
7. Vasylenko M.P. [Vasilenko M.P.]. [Online] Available from: <http://www.univ.kiev.ua/ru/geninf/osobystosti/vasylenko/> [In Ukrainian].
8. Horban, Yu. (2010). Postat Bohdana Kistiakivskoho v ukrainskomu vyzvolnomu rusi pochatku XX stolittia. [The figure of Bohdan Kistyakivsky in the Ukrainian liberation movement of the early twentieth century]. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats.. Vyp. 30*. p. 71–80. [In Ukrainian].
9. *Ustav Sankt-Peterburhskoi Akademii nauk 1936 g.* [Charter of the St. Petersburg Academy of Sciences in 1936]. [Online] Available from: <http://opentexttn.ru/old/history/historiografy/institut/ran/index.html?id=4020> [In Russian].
10. Koltsov, N. (1910). *K unyversytetskomu voprosu* [To the university question]. Moskva. [Online] Available from: http://db.rgub.ru/youthlib/3/Kol%60cov_K_universitetskomu.pdf [In Russian].
11. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia* (dali – TsDAVO), F. 4465 Dokumenty i materialy ukrainskykh emihrantskykh ustanov, orhanizatsii ta riznykh osib (kolektsiia), Op. 1, spr. 164. [In Ukrainian].
12. *Rozvytok osvity i nauky pid chas Ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv.* [Development of education and science from every hour of the Ukrainian Revolution 1917-1921 rokiv]. [Online] Available from: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/rozvytok-osvity-i-nauky-pid-chas-ukrayinskoyi-revolyuciyi-1917-1921-rokiv> [In Ukrainian].
13. *Zakon pro zasnuvannia Ukrainskoi Akademii nauk v m. Kyievi N 710 vid 14.11.1918.* [Law about the establishment of the Ukrainian Academy of Sciences in Kiev N 710 dated November 14, 1918]. [Online] Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0710300-18> [In Ukrainian].
14. Kolobov, O.O., Kuchmarenko, V.A., Luhovskyi, O.H. (eds) (2002). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (1918-1933): Naukovo-dovidkovyi aparat* [History of the National Academy of Sciences of Ukraine (1918-1933): Scientific apparatus]. Kyiv: NBUV. [In Ukrainian].
15. Hona, M.Ya. (ed) (1989). *Mystetstvo i revoliutsiina borotba: S. Tudor, M. Irchan, V. Bobynskyi, Ya. Halan, P. Kozlaniuk, O. Havryliuk, I. Krushelnytskyi pro literaturu ta mystetstvo: zbirnyk.* [Art and revolutionary struggle: S. Tudor, M. Irchan, V. Bobinsky, J. Galan, P. Kozlanyuk, O. Gavrilyuk, I. Krushelnytsky about literature and art: collection]. Kyiv: Mystetstvo. [In Ukrainian].
16. (1921). I. Hinzburh. [I. Ginzburg]. *Nauka i yii pratsivnyky, I.* [In Ukrainian].
17. (1922). Pro polozhennia nauky y uchenykh u Kharkovi. [About the position of science and scientists at Kharkiv]. *Nauka i yii pratsivnyky, I.* [In Ukrainian].
18. *Teatr u roky Zhovtnevoi revoliutsii.* [Theatre in the years of Zhovtneva revolution]. [Online] Available from: URL: <http://ukrskr.com.ua/kiyiv/teatr-u-roki-zhovt>. [In Ukrainian].
19. “Shchedryk buv koronnoiu tochkoiu nashoho repertuaru u vsikh kraiakh uprodovzh piaty z polovynoiu rokiv”. [“Shchedryk will become the crown point of our repertoire at all lands broach of five and a half years”]. [Online] Available from: <http://leontovychmuseum.org.ua/shchedricks-world-triumph/>. [In Ukrainian].
20. Korzhova, A. (2017). *Muzychno-dramatychna shkola Mykoly Lysenka: do istorii teatralnoi osvity v Ukraini.* [Musical and dramatic school of Mykola Lisenko: before the history of theatrical education in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu teatru, kino i telebachennia im. I.K. Karpenka-Karoho. Nomer 21*. p. 152-161. [In Ukrainian].
21. Puzyrkova, A. (2019). Boichukizm yak spetsyfichne vyrzhennia yavyshcha ukrainskoho avanhardu. [Boychukism as a specific grasping of the apparition of the Ukrainian avantgarde]. *Narodoznavchi zoshyty*, 6 (150), p. 1551-1556. [In Ukrainian]

Shevchyk T. Ukrainian Intelligence in 1917-1921: Formation of Civil Position.

The article analyzes the activities of the Ukrainian intelligentsia in 1917-1921. The author aims to determine the achievements and losses received by the Ukrainian scientific intelligentsia during 1917-1921. Attention is paid to their contribution to the development of science and culture of the period when the regimes in the Ukrainian lands were constantly changing and power passed from one to another. At the same time, the policies of these regimes differed radically depending on the foreign policy orientation and program principles of their leaders. At the same time, the Ukrainian intelligentsia reacted differently to the change of government. It was made an attempt to divide representatives of the Ukrainian intelligentsia into groups in accordance with their ideological and ideological orientation. The impact of political changes on key branches of science and culture is explored. It is determined that, on the one hand, the position of scientific institutions was unsatisfactory while cultural branches were revived and developed actively.

The article is written using the principle of systematization, methods of comparison and generalization, structuring and analysis. The scientific novelty of the study is justified by the determination of the factors that influenced the formation of scientific and cultural interpretations of the future existence of the Ukrainian intelligentsia during the Ukrainian revolution on the basis of analyzed historiography and archival materials, as well as identifying major achievements and errors in this information and worldview. The author emphasizes the importance of further scientific research of the problem, because today, despite a certain existing block of work on the topic, there are issues that need further study and reinterpretation.

Key words: *Ukrainian revolution, intelligentsia, science, culture, formation, development, politics.*

УДК 94(327+328+339.5+355) «1939/1941»

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-17-5>

Ткачук Т.А.

<https://orcid.org/0000-0001-5195-6422>

ПОЗИЦІЯ США ЩОДО НАДАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ДОПОМОГИ ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1941 РР.)

У статті розглядається проблема відносин між двома провідними державами світу – Великою Британією та США, які мали величезний вплив на розвиток тогочасної міжнародної ситуації і продовжують її багато в чому визначати нині. Як вектор дослідження автор використав фактор американської військової допомоги британським урядам Н. Чемберлена та У. Черчилля для боротьби проти нацистської Німеччини. У зв'язку з цим, автор поставив за мету провести комплексний аналіз та дати власну оцінку позиції США щодо надання Великій Британії військової допомоги на початку Другої світової війни.

Протягом роботи над дослідженням автор використав порівняльно-історичний метод для аналізу факторів впливу на позицію США щодо надання Лондону військової допомоги, проблемно-хронологічний – для викладення матеріалу у хронологічному порядку, а також статистичний – для відображення ставлення звичайних американців щодо важливих рішень адміністрації Ф. Рузвельта. Це дало змогу проаналізувати та переосмислити, з огляду на сучасну геополітичну ситуацію, еволюцію позиції США щодо Великої Британії стосовно проблеми надання останній військової допомоги.

Автор робить висновок, що необхідність підтримки Лондона різними видами зброї, озброєння та боєприпасів для боротьби проти режиму А. Гітлера на початку Другої світової війни зумовила суттєву зміну принципів зовнішньої політики Сполучених Штатів – від «ізоляціонізму» у 1939 р. до цілковитої відмови від нього наприкінці 1941 р. Водночас, на думку автора, вказаний процес гальмувала ціла низка факторів, поміж яких – «ізоляціоністська» опозиція у Конгресі та поступове розуміння адміністрацією Ф. Рузвельта загрози Німеччини для безпеки США.

Ключові слова: США, Велика Британія, військова допомога, Ф. Д. Рузвельт, Невіл Чемберлен, Уїнстон Черчілль, Друга світова війна.

Уже понад 75 років минуло від завершення Другої світової війни – наймасштабнішої трагедії людства, щодо причин якої і до нині між дослідниками відбуваються запеклі дискусії. У цьому сенсі значна увага істориків звертається до відносин Великої Британії та США напередодні та на початку Другої світової війни – двох провідних держав світу, які мали величезний вплив на розвиток тогочасної міжнародної ситуації і продовжують її багато в чому визначати нині. У наші дні простежується дещо подібна геополітична ситуація у зв'язку з агресивними діями Російської Федерації на міжнародній арені, тому дискусійними є питання, чи проводять сучасні провідні держави світу таку ж політику «умиротворення» щодо російського режиму В. Путіна, як це робив британський уряд Н. Чемберлена щодо нацистської Німеччини у 1930-х рр.; чи ефективнішими є дії країн Заходу щодо спрямування Україні військової допомоги порівняно з такими ж кроками

Сполучених Штатів щодо Великої Британії у 1939 – 1941 рр. З огляду на це, з'являється можливість дещо по-новому оцінити події перших двох років Другої світової війни у британсько-американських відносинах.

Поміж закордонних істориків досліджувана проблема не є новою, оскільки відносини американської адміністрації Ф. Рузвельта та британських урядів Н. Чемберлена та У. Черчилля є однією з найпомітніших сторінок всесвітньої історії. З огляду на це, варто відміти працю професора історії університету у штаті Огайо У. Рока, який вважав причиною слабкої підтримки Сполученими Штатами Великої Британії у вересні 1939 – травні 1940 рр. «непривабливу» особистість Н. Чемберлена [1], та монографію американського дослідника Дж. Леша, на думку якого союз Лондона та Вашингтона став можливим лише через наявність спільного ворога – нацистської Німеччини [2]. Щодо аналізу зовнішньої політики адміністрації Ф. Рузвельта упродовж 1939 – 1941 рр., то необхідно звернути увагу на праці американських дослідників У. Лангера та С. Глісона, на думку яких дії США на міжнародній арені мали на меті стримування нацистської Німеччини для підтримки таких демократичних держав Європи, як Велика Британія і Франція [3]. Іншого погляду дотримувався провідний дослідник американського «ізоляціонізму» У. Кол, на думку якого антивоєнні настрої у США та позиція Конгресу суттєво стримували Ф. Рузвельта у наданні Лондону військової допомоги [4].

У сучасній українській історіографії проблема британсько-американських відносин на початку Другої світової війни вивчена недостатньо. Зумовлено це тим, що у період СРСР вітчизняні наукові роботи були присвячені лише тим проблемам історії міжнародних відносин, дослідження яких санкціонувалося Москвою, і які детально контролювалися радянським ідеологічним апаратом. З огляду на це, можна відзначити лише роботи, присвячені загальному аналізу еволюції цих відносин США і Великої Британії упродовж ХХ ст. Передусім, це – монографія української дослідниці С. Пик [5], стаття Т. Клиніної [6], а також монографія професора Н. Яковенко [7].

Метою даної статті є комплексне дослідження позиції США щодо надання військової допомоги Великій Британії на початку Другої світової війни. Визначено наступні завдання: 1) простежити загальну еволюцію американської позиції щодо надання Лондону необхідної військової допомоги упродовж вересня 1939 – грудня 1941 рр.; 2) проаналізувати основні фактори, які мали значний вплив на вказану позицію США на початку Другої світової війни.

На наш погляд, еволюцію позиції Сполучених Штатів щодо надання військової допомоги Великій Британії можна розділити на такі етапи: 1) вересень 1939 – травень 1940 рр. (від початку Другої світової війни до нападу Німеччини на Францію і обрання британським прем'єр-міністром У. Черчилля); 2) травень – вересень 1940 р. (до укладення угоди про обмін 50 американських есмінців на британські військові бази та Троїстого пакту між Німеччиною, Італією та Японією); 3) вересень 1940 – березень 1941 рр. (до прийняття

Конгресом США Закону про «ленд-ліз»); 4) березень – грудень 1941 рр. (до вступу Сполучених Штатів у Другу світову війну).

3 вересня 1939 р., у результаті нападу Німеччини на Польщу, Велика Британія оголосила Берліну війну і тим самим вступила у світовий конфлікт. Сполучені Штати, однак, утрималися від війни з нацистським режимом А. Гітлера та його союзниками з огляду на дію Закону про нейтралітет, який забороняв Вашингтону втручатися у будь-які збройні конфлікти за межами Західної півкулі і, передусім, у Європі. Такий напрям зовнішньої політики США упродовж 1920 – 1930-х рр. ще називався «ізоляціонізмом».

Водночас, численні факти свідчать про те, що з початку Другої світової війни Сполучені Штати, незважаючи на відсутність безпосереднього військового втручання, були на боці Лондона. Так, 3 вересня президент США Ф. Рузвельт заявив про нібито нездатність «змусити американців залишатися нейтральними у своїх думках», натякнувши на підтримку британського уряду Н. Чемберлена [8, р. 463]. Уже 4 листопада Конгрес Сполучених Штатів прийняв першу важливу поправку до Закону про нейтралітет: було запроваджено принцип «cash & carry» щодо учасників війни у Європі, який давав змогу, передусім, Великій Британії та Франції купувати за готівку американську зброю та різні види озброєнь [8, р. 560-564]. Однак подальші кроки щодо надання військової допомоги уряду Н. Чемберлена наприкінці 1939 р. Вашингтон не здійснив. На наш погляд, таку позицію адміністрації Ф. Рузвельта зумовили наступні причини.

По-перше, це – деяка недовіра Білого дому до британського зовнішньополітичного курсу. Так, наприкінці серпня 1939 р., коли всі провідні держави розуміли неминучість початку Другої світової війни, у Держдепартаменті США запідозрили уряд Н. Чемберлена у можливості «зради» Польщі, незважаючи на надані їй навесні того ж року гарантії територіальної цілісності та недоторканості кордонів [9, р. 246]. Така позиція виникла, вочевидь, через відомості про таємні британсько-німецькі переговори навесні – улітку 1939 р.: Дж. Моффат, голова європейського відділу Держдепартаменту, зазначив 26 серпня, що Лондон нібито ніколи не був «відвертим» ні з французами, ні з американцями [10, р. 255].

По-друге, значний вплив на позицію Вашингтона здійснювала «ізоляціоністська» опозиція та антивоєнні настрої поміж громадян США. Так, під час візиту колишнього Першого лорда Адміралтейства Британії А. Даффа Купера до Чикаго у грудні 1939 р. мітингувальники виступили з плакатами, на яких звинуватили спікера у «пропаганді» [11], а Велику Британію було названо «змієм», що начебто намагається «заманити Сполучені Штати у лігво війни» [4, р. 35].

По-третє, це – неоднозначна позиція британського уряду щодо перспектив військового втручання США. Так, Н. Чемберлен 8 листопада схвально оцінив у

листі до Ф. Рузвельта запровадження принципу «cash & carry» [12, р. 681]. Водночас, у січні 1940 р. прем'єр зізнався про своє небажання потрапити під захист США, оскільки нібито британцям прийдеться за це «дорого заплатити» [13, р. 8]. Однак, причина полягала не лише у значних витратах на придбання Лондоном військових матеріалів – на думку Н. Чемберлена, поява американських військ у Європі начебто буде означати повну залежність від Сполучених Штатів, а розгром режиму А. Гітлера за таких умов – «пірровою» перемогою [14, р. 9].

Позиція Вашингтона щодо надання військової допомоги Великій Британії почала змінюватися унаслідок початку повномасштабних військових дій на Західному фронті, у квітні – травні 1940 р. та призначення британським прем'єр-міністром У. Черчилля. На наш погляд, це зумовили два основні фактори:

1) Неоднозначне сприйняття Н. Чемберлена, як особистості. Так, британському прем'єру у березні 1940 р. виповнився 71 рік – вік, у якому досить складно змінити власні погляди і бути готовим до раптових змін у міжнародних відносинах. Крім того, згідно з повідомленнями радника британського посольства у Вашингтоні В. Маллета, багато американців пам'ятали, що Н. Чемберлена у Мюнхені у 1938 р. уже один раз «обдурили», тому нібито існував ризик повторення такої ситуації. Також прем'єр начебто не володів якостями голлівудських акторів, якими захоплювались у Сполучених Штатах: передусім, мав поганий зовнішній вигляд і «непривабливий» голос. Водночас, В. Маллет зауважив, що У. Черчилль, навпаки, був цілковитим «фаворитом» для американців [1, р. 240]. Подібної позиції до нового прем'єр-міністра Великої Британії, очевидно, дотримувався і Ф. Рузвельт: 10 травня, коли У. Черчилль зайняв свою посаду, президент США назвав його «найкращою людиною в Англії» [15, р. 176].

2) Поступове розуміння адміністрацією Ф. Рузвельта, що після можливої поразки Великої Британії у війні з Німеччиною наступною ціллю режиму А. Гітлера будуть Сполучені Штати. Як наслідок, 16 травня Ф. Рузвельт представив Конгресу вимогу щодо зростання витрат на ремілітаризацію, передусім, на виробництво 50 тис. нових літаків упродовж року [16, р. 767], а у липні був прийнятий законопроект про зростання американського флоту на майже 70% [17, р. 85]. Однак у травні – серпні 1940 р. розуміння Вашингтоном загрози з боку Німеччини, вочевидь, гальмувало надання Великій Британії американської військової допомоги, оскільки у Білому домі вважали, що Лондон нібито буде окупований вермахтом до кінця літа. Про це також стверджував у середині травня 1940 р. американський посол у Лондоні Дж. Кеннеді: на його думку, армія Сполучених Штатів не збиралася «одягати рюкзаки» для вступу у війну, у якій «союзників от-от розгромлять» [18, р. 29-30]. З огляду на це, У. Черчилль спочатку отримав відмову на прохання у листі до Ф. Рузвельта спрямувати для боротьби з вермахтом 40-50 американських

есмінців [19, р. 37-38]. Пізніше президент пояснив своє рішення тим, що у разі поразки Лондона американські кораблі могли опинитися у німців і згодом бути застосовані проти США [14, р. 25].

Водночас, неможливо стверджувати, що Вашингтон не здійснював упродовж літа 1940 р. жодних кроків для допомоги Великій Британії. Так, Ф. Рузвельт почав звільняти з ключових посад опонентів будь-якого втручання США у війну у Європі. Наприкінці червня президент змінив «ізоляціоніста» Г. Вудринга на Г. Стімсона на посаді військового секретаря, а Ч. Едісона, керівника Департаменту ВМФ, на Ф. Нокса. Як наслідок, Ф. Нокс відразу заявив про необхідність затвердження обов'язкового призову і створення, таким чином, мільйонної армії, а Г. Стімсон під час виступу у Нью-Хейвені не лише підтвердив дію принципу «cash & carry», але й закликав до повного скасування Закону про нейтралітет. Це свідчило про готовність нового військового секретаря спрямовувати до Великої Британії значну кількість боєприпасів та зброї [3, р. 511].

Результатом цієї кадрової зміни у США стала угода про надання Лондону 50 старих американських есмінців, яку було укладено 2 вересня 1940 р. [18, р. 73-74]. Однак, Вашингтон все ще діяв обережно: вказана угода передбачала компенсацію у вигляді дозволу на оренду Сполученими Штатами військових баз Великої Британії на о. Ньюфаундленд, Бермудських островах, Багамах, островах Сент-Люсія, Тринідад та у Британській Гвіані на 99 років [19, р. 59].

Для уряду У. Черчилля це, безумовно, стало не лише проявом підтримки і суттєвою військовою допомогою з боку адміністрації Ф. Рузвельта, а й фактично гарантією недоторканості своїх колоній. Водночас, екс-прем'єр-міністр Великої Британії Д. Ллойд Джордж зауважив, що позиція Вашингтона, загалом, не змінилася: «Дядько Сем [тобто США] залишився тим же дядьком Семом... Він ніколи не був дуже щедрим» [20, с. 452].

Третій етап в еволюції позиції Сполучених Штатів щодо надання Великій Британії військової допомоги, на наш погляд, був зумовлений відразу двома важливими подіями. По-перше, це – укладення між Німеччиною, Італією та Японією Троїстого пакту, відповідно до умов якого країни зобов'язувалися надавати одна одній всебічну допомогу у випадку нападу держави, яка не брала участі у війні у Європі, чи на Далекому Сході [21, р. 204-205]. Так, на допиті під час розслідування у 1946 р. нападу Японії на Перл-Харбор керівник військово-морських операцій адмірал Г. Старк зізнався, що цей пакт нібито остаточно переконав його у неминучості втягнення Сполучених Штатів у світовий конфлікт [22, р. 2205]. Заступник держсекретаря С. Уеллес заявив, що договір не стане «пасткою» для Вашингтона і не зупинить американську допомогу Великій Британії [10, р. 331].

По-друге, на позицію Білого дому вплинули президентські вибори 1940 р. у США, у результаті яких перемогу з 54.7% голосів здобув уже у третій раз

підряд Ф. Рузвельт [23]. Це, вочевидь, свідчило про продовження курсу на зближення з британським урядом У. Черчилля, якого Вашингтон уже дотримувався до цього. Так, депутат від Лейбористської партії Г. Нікольсон у спогадах зазначив, що перемога Ф. Рузвельта – «найкраще, що могло трапитися» з Британією з початку Другої світової війни [24, р. 126].

Справді, унаслідок вказаних факторів складне міжнародно-політичне становище Лондона упродовж останніх місяців 1940 р. та пропозиції щодо подальшої військової допомоги уряду У. Черчилля постійно обговорювалися у приватних розмовах Ф. Рузвельта із секретарем фінансів Г. Моргентау, військовим секретарем Г. Стімсоном та іншими високопосадовцями. І саме там було узгоджено проект закону про «ленд-ліз» (англ. «Lend-Lease» – «позичати – здавати в оренду»). Так, презентуючи нову ідею під час виступу на черговій прес-конференції, голова Білого дому порівняв британський уряд із «сусідом, у якого трапилася пожежа», додавши про начебто несправедливість брати з такого сусіда 15 доларів за «шланг з водою», а необхідність дати його безкоштовно з обов'язковим поверненням у початковому стані [25, арк. 354]. Таким чином, відповідно до нової системи держави-союзники мали право лише на тимчасове користування американськими військовими об'єктами з їх поверненням США у відремонтованому вигляді після перемоги над Німеччиною.

Законопроект Ф. Рузвельта про «ленд-ліз» 10 січня 1941 р. був спрямований на розгляд до Конгресу, де, однак, майже відразу наштовхнувся на спротив «ізоляціоністів». Так, лідер найвпливовішого опозиційного блоку «Америка понад усе» генерал Р. Вуд оголосив, що буде протидіяти всіма можливими засобами прийняттю пропозиції президента у парламенті [26, с. 222]. Щоправда, Ф. Рузвельту таки вдалося подолати спротив «ізоляціоністів» щодо подальшої військової допомоги уряду У. Черчилля: 11 березня на засіданні Конгресу 317 з 429 присутніх депутатів проголосували «за» прийняття Закону, 71 – «проти» і 41 утрималися [27, р. 2178]. Водночас соціологічне опитування Інституту Дж. Геллапа засвідчило підтримку «ленд-лізу» більшістю американців [28, р. 263]. Також схвальною була реакція на «ленд-ліз» у Лондоні, а У. Черчилль у спогадах назвав цю подію «третім кульмінаційним моментом» Другої світової війни після поразки Франції у червні 1940 р. і наступної «битви за Британію» [29].

Подальші дії США на міжнародній арені, які фактично свідчили про перебування країни на межі вступу у війну з Німеччиною, на нашу думку, зумовили четвертий етап у наданні американської військової допомоги Великій Британії. Так, на початку квітня 1941 р. у відповідь на німецьку підводну атаку на англійські торговельні кораблі поблизу берегів Ісландії Вашингтон прийняв рішення про постійне патрулювання західної частини Атлантики уздовж 25 меридіану, а також надіслав розвідувальний есмінець «Niblack» для закладання підводних мін у регіоні [2, р. 299]. Невдовзі У. Черчилль отримав

копію американського «Плану оборони Західної півкулі №4», відповідно до якого передбачалося супроводження військово-морським флотом США британських судноплавних перевезень до 25° західної довготи, а це свідчило про значне зростання підтримки Лондона Сполученим Штатами [19, р. 217-218].

Восени 1941 р., на наш погляд, проблема надання Вашингтоном військової допомоги Великій Британії досягла своєї кульмінації. Про це свідчать такі фактори:

А) «Неоголошена війна» США і Німеччини в Атлантиці, яка характеризувалася частими боями ВМФ обох держав без офіційного вступу Сполучених Штатів у світовий конфлікт. Це супроводжувалося розширенням американської військової допомоги Великій Британії. Так, після прохання У. Черчилля про посилення захисту підмандатних Лондону територій Близького Сходу, Ф. Рузвельт без тривалих вагань, як це було з 50 есмінцями улітку 1940 р., висловив готовність спрямувати туди «найкращі транспортні судна» зі спроможністю перевозити близько 20 тис. осіб [30, арк. 14].

Б) Припинення дії Закону про нейтралітет Конгресом США у середині листопада 1941 р. і, як наслідок, значне посилення військової допомоги уряду У. Черчилля. Водночас, саме необхідність скасування будь-яких обмежень щодо надання Лондону необхідної зброї та боєприпасів, на думку Ф. Рузвельта, зумовила вказане рішення [31, р. 488].

На наш погляд, вихід Вашингтона з «ізоляціонізму» і подальший вступ Сполучених Штатів у Другу світову війну, що відбулося 8 грудня 1941 р., не лише цілковито вирішили проблему військової допомоги Великої Британії, а й спричинило суттєву перевагу сил союзників над агресивним блоком держав «осі». Крім того, дії Білого дому засвідчили підтримку понад 80% американців відповідно до результатів соціологічних опитувань [28, р. 304], а «ізоляціоністський» блок «Америка понад усе» на початку грудня припинив своє існування і вплив на зовнішню політику Сполучених Штатів [26, с. 301-302].

Отже, з огляду на поставлені у статті завдання можна зробити наступні висновки та узагальнення:

1) Проаналізувавши чотири етапи у розвитку позиції США щодо надання військової допомоги Великій Британії упродовж вересня 1939 – грудня 1941 рр., можна виокремити наступні ключові пункти у її загальній еволюції: цілковитий нейтралітет (вересень 1939 р.); запровадження принципу «cash & carry» (листопад 1939 р.); укладення угоди про обмін 50 американських есмінців на британські військово-морські бази (вересень 1940 р.); прийняття Конгресом США Закону про «ленд-ліз» (березень 1941 р.); скасування Закону про нейтралітет (листопад 1941 р.); вступ США у Другу світову війну на боці Великої Британії (грудень 1941 р.). Таким чином, під впливом необхідності підтримки Лондона різноманітними військовими матеріалами для боротьби з

нацистською Німеччиною, Сполучені Штати суттєво змінили принципи своєї зовнішньої політики – від «ізоляціонізму» у 1939 р. до цілковитої відмови від нього наприкінці 1941 р.

2) Поміж основних факторів впливу на вказану позицію США, на наш погляд, варто відзначити: а) певну недовіру адміністрації Ф. Рузвельта до британського уряду Н. Чемберлена з огляду на невдалу політику «умиротворення» щодо Німеччини, яку проводив цей уряд; б) опозицію «ізоляціоністів» у Конгресі та антивоєнні настрої поміж пересічних американців, що суттєво сповільнювало реалізацію Вашингтоном ключових рішень щодо військової допомоги Великій Британії; в) поступове розуміння адміністрацією Ф. Рузвельта загрози режиму А. Гітлера для безпеки Сполучених Штатів.

Список використаних джерел та літератури

1. Rock W. Chamberlain and Roosevelt: British Foreign Policy and the United States, 1937 – 1940. Columbus: Ohio State University Press, 1988. 337 p.
2. Lash J. Roosevelt and Churchill, 1939 – 1941: The Partnership that Saved the West. N.Y.: Norton, 1976. 528 p.
3. Langer W., Gleason S. The Challenge to Isolation. The World Crisis of 1937 – 1940 and American Foreign Policy. Vol. II. N.Y.: Harper & Row, 1952. 794 p.
4. Cull N.J. Selling War: the British Propaganda Campaign against American “Neutrality” in World War II. N. Y.: Oxford University Press, 1995. 283 p.
5. Пик С. М. США – Велика Британія: «особливі відносини». К.: Знання, 2006. 283 с.
6. Клиніна Т. «Особливі» англо-американські відносини (1939–1949): історіографія проблеми. *Схід*. 2012. № 6 (120). С. 104-108 URL: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2012.6\(120\).16666](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2012.6(120).16666)
7. Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. К.: Науковий світ, 2003. 227 с.
8. The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt. 1939 Vol.: War – and Neutrality / Ed. by S. Rosenman. N.Y.: The Macmillan Company, 1941. 635 p. URL: <https://quod.lib.umich.edu/p/ppotpus/4926579.1939.001?view=toc>
9. Navigating the Rapids, 1918 – 1971: From the Papers of Adolf A. Berle / Ed. by B. Berle. N.Y.: Harcourt Brace Jovanovich, 1973. 863 p.
10. The Moffat Papers: Selections from the Diplomatic Journals of Jay Pierrepont Moffat, 1919–1943 / Ed. by N. Hooker. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1956. 408 p.
11. Duff Cooper is Picketed. *New York Times*, 14.12.1939. URL: <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1939/12/14/issue.html>
12. Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1939. Vol. 2 (General. The British Commonwealth and Europe) / Ed. by E. Perkins. Wash.: U.S. Government Printing Office, 1956. 911 p.
13. Reynolds D. Rich Relations: The American Occupation of Britain, 1942–1945. L.: Phoenix, 2000. 555 p.
14. Reynolds D. Lord Lothian and Anglo-American Relations, 1939–1940. *Transactions of the American Philosophical Society*, Vol. 73, No. 2. Philadelphia: The American Philosophical Society, 1983. P. 1-65. URL: <https://www.jstor.org/stable/1006337>
15. Ickes H. The Secret Diary of Harold L. Ickes. Vol. III. The Lowering Clouds 1939–1941. N.Y.: Simon & Schuster, 1954. 710 p.

16. The Memoirs of Cordell Hull. Vol. 1 / Ed. by K. Hull. N.Y.: The Macmillan Company, 1948. 916 p.
17. Davis J. The Ministry of Economic Warfare: Anglo-American Relations from 1939–1941: A Thesis in Masters of Arts in History. Lynchburg: Liberty University, 2013. 106 p. URL: <https://digitalcommons.liberty.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1269&context=masters>
18. Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1940. Vol. 3 (The British Commonwealth, The Soviet Union, The Near East and Africa) / Ed. by E. Perkins. Wash.: U.S. Government Printing Office, 1958. 1028 p.
19. Churchill and Roosevelt: The Complete Correspondence. Vol. 1: Alliance Emerging (October 1933–November 1942) / Ed. by W. Kimball. Princeton: University Press, 1984. 683 p.
20. Майский И. Воспоминания советского дипломата, 1925–1945 гг. Томск: Узбекистан, 1980. 672 с.
21. Documents on German Foreign Policy 1918–1945. Series D (1937–1945). Vol. 11 (September 1, 1940 – January 31, 1941) / Ed. by P. Sweet, etc. Wash.: U.S. Government Printing Office, 1959. 1265 p.
22. Pearl Harbor Attack: Hearings / 79th Congress of the United States. Part 5 (December 31, 1945 – January 5, 1946) / by Joint Committee on the Investigation of the Pearl Harbor Attack. Wash.: U.S. Government Printing Office, 1946. P. 2065-2492. URL: <http://www.ibiblio.org/pha/congress/Vol05.pdf>
23. 1940 Popular Vote by Counties. Atlas of the U.S. Presidential Elections since 1789 / Ed. by F. Salmon. URL: http://geoelections.free.fr/USA/elec_comtes/1940.htm
24. The Diaries & Letters of Harold Nicolson. Vol. II, The War Years 1939–1945 / Ed. by N. Nicolson. N.Y.: Atheneum, 1967. 528 p.
25. Press Conferences of President Franklin D. Roosevelt, 1933–1945. Series 1: Press Conference Transcripts / by Record Service of Franklin D. Roosevelt Presidential Library. URL: <http://www.fdrlibrary.marist.edu/archives/collections/franklin/index.php?p=collections/findingaid&id=508&q=press+conferences>
26. Петросянц О. В. США и нацистская Германия: от Мюнхена до Перл-Харбора: дис. канд. ист. наук: 07.00.03. М.: МГУ, 2014. 351 с.
27. Congressional Record. Vol. 87. Part 2 (February 19 – March 18, 1941). Proceedings and Debates of Sessions of the First Session of the 77th Congress / by United States Congress. Wash.: U.S. Government Printing Office, 1941. P. 1149-2348. URL: <https://www.govinfo.gov/app/details/GPO-CRECB-1941-pt2/>
28. The Gallup Poll. Public Opinion 1935–1971. Vol. 1 (1935–1948) / by American Institute of Public Opinion. N.Y.: Random House, 1972. 587 p. URL: <http://www.ibiblio.org/pha/Gallup/Gallup.pdf>
29. The Fourth Climacteric, 1941. Winston Churchill Speeches from 1941–1949, 1963 / American's National Churchill Museum. URL: <https://www.nationalchurchillmuseum.org/the-fourth-climacteric.html>
30. Roosevelt, Franklin D. Papers as President: Map Room Papers, 1941–1945. Series 1: General. Box № 1: FDR – Churchill, July–December, 1941 (Vol. 3) / by Record Service of Franklin D. Roosevelt Presidential Library. URL: http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/mr/mr0005.pdf
31. The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt. 1941 Vol.: War – and Aid to Democracies / Ed. by S. Rosenman. N.Y.: Harper & Brothers, 1950. 632 p. URL: <https://quod.lib.umich.edu/p/pptopus/4926590.1941.001/1?view=pdf&size=100>

References

1. Rock, W. (1988). *Chamberlain and Roosevelt: British Foreign Policy and the United States, 1937–1940*. Columbus: Ohio State University Press. [In English].
2. Lash, J. (1976). *Roosevelt and Churchill, 1939–1941: The Partnership that Saved the West*. New York: Norton. [In English].
3. Langer, W., Gleason, S. (1952). *The Challenge to Isolation. The World Crisis of 1937–1940 and American Foreign Policy. Vol. II*. New York: Harper & Row. [In English].
4. Cull, N.J. (1995). *Selling War: the British Propaganda Campaign against American “Neutrality” in World War II*. New York: Oxford University Press. [In English].
5. Pyck, S. (2006). *SSHA – Brytaniya: “Osoblyvi Vidnosyny”*. Kyiv: Znannia. [In Ukrainian].
6. Klynina, T. (2012). “Osoblyvi” anghlo-amerykanski vidnosyny (1939–1949): istoriohrafia problemy. *Shid. No 6 (120)*, 104-108. [Online]. Available from: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2012.6\(120\).16666](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2012.6(120).16666) [In Ukrainian].
7. Yakovenko, N.L. (2003). *Velyka Brytaniya v sychasniy systemi mizhnarodnyh vidnosyn: zayavka na yevropeyske liderstvo*. Kyiv: Naukovyi svit. [In Ukrainian].
8. Rosenman, S. (Ed.) (1941). *The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt. 1939 Vol.: War – and Neutrality*. New York: The Macmillan Company. [Online]. Available from: <https://quod.lib.umich.edu/p/ppotpus/4926579.1939.001?view=toc> [In English].
9. Berle, B. (Ed.) (1973). *Navigating the Rapids, 1918–1971: From the Papers of Adolf A. Berle*. New York: Harcourt Brace Jovanovich. [In English].
10. Hooker, N. (Ed.) (1956). *The Moffat Papers: Selections from the Diplomatic Journals of Jay Pierrepont Moffat, 1919–1943*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press [In English].
11. New York Times (14.12.1939). *Duff Cooper is Picketed*. [Online]. Available from: <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1939/12/14/issue.html> [In English].
12. Perkins, E. (Ed.) (1956). *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1939. Vol. 2 (General. The British Commonwealth and Europe)*. Washington: U.S. Government Printing Office. [In English].
13. Reynolds, D. (2000). *Rich Relations: The American Occupation of Britain, 1942–1945*. London: Phoenix. [In English].
14. Reynolds, D. (1983). Lord Lothian and Anglo-American Relations, 1939–1940. *Transactions of the American Philosophical Society, Philadelphia, Volume 73, No. 2*, 1-65. [Online]. Available from: <https://doi.org/10.2307/1006337> [In English].
15. Ickes, H. (1954). *The Secret Diary of Harold L. Ickes. Vol. III. The Lowering Clouds 1939–1941*. New York: Simon & Schuster. [In English].
16. Hull, C. (1948). *The Memoirs of Cordell Hull. Vol. 1*. New York: The Macmillan Company. [In English].
17. Davis, J. (2013). *The Ministry of Economic Warfare: Anglo-American Relations from 1939–1941*. (Masters of Arts in History). Lynchburg: Liberty University. [Online]. Available from: <https://digitalcommons.liberty.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1269&context=masters> [In English].
18. Perkins, E. (Ed.) (1958). *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1940. Vol. 3 (The British Commonwealth, The Soviet Union, The Near East and Africa)*. Washington: U.S. Government Printing Office. [In English].
19. Kimball, W. (Ed.) (1984). *Churchill and Roosevelt: The Complete Correspondence. Vol. 1: Alliance Emerging (October 1933 – November 1942)*. – Princeton: University Press [In English].
20. Maisky, I. (1980). *Vospominaniya sovetskogo diplomata, 1925–1945*. Tomsk: Uzbekistan. [In Russian].

21. Sweet, P., etc. (Eds) (1959). *Documents on German Foreign Policy 1918–1945. Series D (1937–1945). Vol. 11 (September 1, 1940 – January 31, 1941)*. Washington: U.S. Government Printing Office. [In English].
22. Joint Committee on the Investigation of the Pearl Harbor Attack (1946). *Pearl Harbor Attack: Hearings. 79th Congress of the United States. Part 5 (December 31, 1945 – January 5, 1946)*. Washington: U.S. Government Printing Office. [Online]. Available from: <http://www.ibiblio.org/pha/congress/Vol05.pdf> [In English].
23. Salmon, F. (n. d.). 1940 Popular Vote by Counties. *Atlas of the U.S. Presidential Elections since 1789*. [Online]. Available from: http://geoelections.free.fr/USA/elec_comtes/1940.htm [In English].
24. Nicolson, N. (Ed.) (1967). *The Diaries & Letters of Harold Nicolson. Vol. II, The War Years 1939–1945*. New York: Atheneum. [In English].
25. Record Service of Franklin D. Roosevelt Presidential Library (n. d.). *Press Conferences of President Franklin D. Roosevelt, 1933 – 1945. Series 1: Press Conference Transcripts*. [Online]. Available from: <http://www.fdrlibrary.marist.edu/archives/collections/franklin/index.php?p=collections/findingaid&id=508&q=press+conferences> [In English].
26. Petrosyants, O. V. (2014). *SSHA i natsystkaya Germaniya: ot Munhena do Perl-Harbora* (PhD in History). Moskva: MGU. [In Russian].
27. United States Congress (1941). *Congressional Record. Vol. 87. Part 2 (February 19 – March 18, 1941). Proceedings and Debates of Sessions of the First Session of the 77th Congress*. Washington: U. S. Government Printing Office. [Online]. Available from: <https://www.govinfo.gov/app/details/GPO-CRECB-1941-pt2/> [In English].
28. American Institute of Public Opinion (1972). *The Gallup Poll. Public Opinion 1935–1971. Vol. 1 (1935–1948)*. New York: Random House. [Online]. Available from: <http://www.ibiblio.org/pha/Gallup/Gallup.pdf> [In English].
29. Churchill, W. (1941). *The Fourth Climacteric, 1941. Winston Churchill Speeches from 1941–1949, 1963*. American's National Churchill Museum [Online]. Available from: <https://www.nationalchurchillmuseum.org/the-fourth-climacteric.html> [In English].
30. Record Service of Franklin D. Roosevelt Presidential Library (n. d.). *Roosevelt, Franklin D. Papers as President: Map Room Papers, 1941–1945. Series 1: General. Box № 1: FDR – Churchill, July–December 1941 (Vol. 3)*. [Online]. Available from: http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/mr/mr0005.pdf [In English].
31. Rosenman, S. (Ed.) (1950). *The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt. 1941 Vol.: War – and Aid to Democracies*. New York: Harper & Brothers. [Online]. Available from: <https://quod.lib.umich.edu/p/ppotpus/4926590.1941.001/1?view=pdf&size=100> [In English].

Tkachuk T. The United States Position on the Military Assistance to Great Britain at the Beginning of the World War II (1939 – 1941).

The article examines the problem of relations between the two leading countries of the world – Great Britain and the United States, which had a significant impact on the international political situation in the world in 1939–1941, and still have nowadays. As a vector of research, the author used the factor of American military aid to the British governments of N. Chamberlain and W. Churchill to fight against Nazi Germany. According to this, the author aimed to conduct a comprehensive analysis and his own assessment of the United States' position on providing Britain with the necessary weapons and ammunition at the beginning of World War II.

During the research the author used a comparative-historical method to analyze various factors influencing the US position on military assistance to London, a problem-chronological method to present the material in chronological order, and a statistical – to analyze the attitude of ordinary Americans on important decisions of the Roosevelt administration. That allowed the author to analyze and rethink the evolution of the United States' position on Britain in the problem of providing military aid regarding the current geopolitical situation.

The author works out that under the necessity of supporting London with various types of weapons, armament and ammunition to fight against Hitler's regime the United States significantly changed the principles of its foreign policy – from “isolationism” in 1939 to its cancellation in the late 1941. At the same time, according to the author, this process was caused by a number of factors, including both the “isolationist” opposition in Congress and the Roosevelt administration's gradual understanding of the Nazi regime threat to the security of the United States.

Keywords: *USA, Great Britain, military aid, FDR, Neville Chamberlain, Winston Churchill, World War II.*

УДК 94(569.3).«1943/2021»

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-17-6>

Зелінський А.Л.

<https://orcid.org/0000-0003-0214-4625>

ПОЛІТИЧНІ ДИНАСТІЇ ЛІВАНУ: «ТОНКЕ НАЛАШТУВАННЯ»

Невелика за розміром Ліванська республіка вирізняється конфесійною сегментованістю, клановою орієнтованістю й переважною спадковістю місцевої політичної еліти. Олігархічний характер політичного режиму країни кедрів обумовлено традиційною клановою структурою ліванського суспільства. Протягом століть провідну роль у Лівані відігравали територіально-конфесійні клани на чолі з шейхами–заїмами (зуама). Ця система перекочувала у сучасний ліванський політикум. До того ж, вона знаходить підтримку як серед старої, так і серед нової еліти. Тому, чітке уявлення про причетність керівників владних структур Ліванської республіки до тієї чи іншої політичної династії є необхідним для розуміння сучасного стану речей у країні, а також для прогнозування характеру її подальшого політичного розвитку.

Найважливішим критерієм послідовності висвітлення діяльності політичних династій країни кедрів виступає ступінь впливу того чи іншого з нинішніх «Заїмів» на нинішні ліванські реалії. З огляду на це, мова піде про родинно-клановий контекст перших трьох осіб держави: Прем'єр-міністра, президента (спікера) національної асамблеї і президента Ліванської республіки, а також про низку неохоплених вище лідерів впливових чи бодай знакових політичних сил, представлених у парламенті, обраному у 2018 році (за винятком Х. Насралли і С. Джааджі). Зокрема, стаття містить аналіз можливостей створення політичних династій діючим прем'єр-міністром Н. Мікаті та спікером парламенту Н. Беррі, перспектив для подальшого існування нещодавно заснованих політичних династій Аунів і аль-Харірі, а також причин політичного виживання родин спадкових ліванських заїмів Джумблатів і Франж'є. Головний висновок публікації полягає у констатації перспективи тотального збереження принципу сімейності у ліванській політиці бодай на найближчі десятиліття.

Ключові слова: Ліванська республіка, кланова структура, політичні династії, заїми (зуама), нова еліта, «мафіозна демократія»

Невелика за розміром Ліванська республіка (10 452 км² [1]) з-поміж іншого вирізняється конфесійною сегментованістю, клановою орієнтованістю й переважною спадковістю місцевої політичної еліти. Так, на момент проголошення державної незалежності Лівану (1943 р. [2, р. 105–109]) реальна влада в країні фактично опинилася під спадковим контролем приблизно трьох десятків впливових ліванських сімей, котрі належали як до християнських, так і до мусульманських релігійних конфесій [2, р. 116–118; 3, с. 18–21]. Згодом, протягом майже 80-річної історії Ліванської республіки, кількість родин, представлених у місцевому політичному істеблішменті (тобто, по суті – політичних династій), фактично не змінилася. Проте, певної трансформації зазнав якісний склад правлячої верстви. Причиною цьому стали зміни у конфесійній розстановці сил, зафіксовані на державному рівні таїфськими угодами 1989 року [4, с. 154–158], і поява нових енергійних позасистемних гравців, які спромоглися не лише долучитися до правлячої верхівки, але й

поширити набутий ними статус на членів своїх родин [3, с. 174–175]. До переліку подібних, зазвичай, харизматичних лідерів можна віднести нинішнього президента Лівану М. Ауна і популярного в країні кедрів політичного діяча Р. аль-Харірі, загиблого у 2005 р. в наслідок замаху.

Олігархічний характер місцевого політичного режиму перш за все обумовлено клановою структурою ліванського суспільства. Ще з, умовно кажучи, феодальних часів, населення країни кедрів ділилося на численні клани, котрі формувалися за релігійно-географічним принципом [5, с. 431–435]. Кожен з цих кланів очолював, зазвичай, спадковий місцевий землевласник–заїм. Він був зобов'язаний усіляко піклуватися прочленів клану як про молодших родичів; своєю чергою, останні повинні були підтримувати його у збройних, а згодом й політичних протистояннях [6, с. 41–42; 7, с. 46; 3, с. 19]. Після здобуття Ліваном незалежності, саме Заїми¹, цілком природньо, сформували політичну еліту нової держави, чий *modusvivendi*, знову ж-таки, цілком природньо, здебільшого базувався на кланових поняттях [7, с. 46]. Своєю чергою, й представники нової політичної формації, будучи плоттю від плоти ліванського суспільства, також свідомо чи підсвідомо, позиціонують себе у стосунках із власним електоратом як своєрідних заїмів [3, с. 175]. При цьому, слід мати на увазі, що така соціальна модель, побудована на стосунках типу «патрон – клієнт», є дуже характерною для сицилійської *cosanostra* [6, с. 41–42; 3, с. 18–19; 8, с. 118; 9]. Саме тому, сучасний лідер однієї з найдавніших династій ліванських заїмів, Т. Арслан, не без самоіронії й чорного гумору назвав політичний режим своєї країни «демократією мафіозного стилю» [3, с. 175].

Виходячи з усього вищесказаного, для розуміння сучасного стану речей у Ліванській республіці, а також, значною мірою, для прогнозування характеру подальшого політичного розвитку вищевказаної держави необхідно мати чітке уявлення про причетність керівників її владних структур до тієї чи іншої місцевої політичної династії. Можливість оперування цими знаннями сприятиме своєрідному «тонкому налаштуванню» нашого понятійного апарату, необхідного для орієнтування у складному лабіринті ліванських політичних реалій.

Подібні дослідження просопографічного характеру є досить популярними у сучасній історіографії. Тема історії провідних політичних династій Лівану, так чи інакше, фігурує у низці фундаментальних монографій, наукових публікацій і політологічних медійних розвідок, присвячених релігійним общинам, політичним партіям і суспільно-політичним рухам Ліванської Республіки. Серед них можна назвати наступні: книгу С. Маккей «Ліван. Дім розділився»

¹ Хоча арабська множина від «заїм» звучить як «зуама» [7, с. 46, прим. 3] я вирішив згідно з принципами індо-європейської граматики, у відповідних випадках використовувати варіант «заїми» (пор. англійське «zaïms» [2, р.104]).

(«Lebanon. A House divided»), у якій розглядається кланово-конфесійне протистояння під час ліванської громадянської війни [10]², статтю Р. ель-Хусейні з промовистою назвою «Ліван: створення політичних династій» («Lebanon: Building Political Dynasties») [11], яка згодом лягла в основу просопографічного додатку до її книги «Рах Syriana: політична еліта у повоєнному Лівані» («Рах Syriana: Elite Politics in Postwar Lebanon») [12, р. 223–230], просопографічну розвідку «Хто є хто у ліванській політиці» («Who's who in Lebanese politics»), опубліковану медійною компанією «аль-Джазіра» у 2010 році [13], фундаментальну працю М. Родіонова й О. Сараб'єва «Мароніти: традиції, історія, політика» («Марониты: традиции, история, политика»), у якій висвітлюється історія найбільш впливових маронітських сімей і політична діяльність їхніх представників [5, с. 287–422, 449–474], розгорнуту публікацію А. Олександрова, викладену під остаточною назвою «Про політичну еліту Лівану» («О политической элите Ливана») на сайті московського Інституту Близького Сходу [14; 15; 16; 17; 18; 19; 20], монографію Р. Ланди «Історія Лівану. ХХ століття» («История Ливана. ХХ век»), що містить, між іншим, біографії відомих політичних діячів країни кедрів, чия діяльність припадає на минуле століття [6], роботу О. Кузнецова «Політичний процес у Лівані на межі ХХ-ХХІ століть» («Политический процесс в Ливане на рубеже ХХ-ХХІ веков»), де розглядається й аналізується історія сучасних політичних сил Ліванської Республіки та діяльність їхніх лідерів [3, с. 91–166], публікацію С. Воробйова «Довге відлуння бейрутського вибуху» («Долгое эхо бейрутского взрыва»), що містить останні відомі мені стислі характеристики сучасних політичних діячів Лівану [21], тощо.

Водночас, не менш популярними є й різномасштабні роботи, присвячені окремим фігурантам політичного життя Ліванської республіки. У цьому зв'язку варто згадати такі книги, як «Камаль Джумблат» [22] І. Тимофєєва, «Вбивство Містера Ліван: політичне вбивство Рафіка Харірі і його вплив на Близький Схід» («Killing Mr Lebanon. The Assassination of Rafik Hariri and its impact on the Middle East») Н. Бленфорда [23], «Роки опору: мандат Еміля Лахуда, колишнього презедента Лівану» («Years of Resistance: The Mandate of Émile Lahood, the former President of Lebanon») К. Пакрадуни [24]; а також низку словесних портретів памфлетного характеру, написаних французьким публіцистом ліванського походження Р. Наба: «Рафік Харірі, прем'єр-міністр підприємець» («Rafic Hariri, Un homme d'affaires premier ministre») [25], «Валід Джумблат, реквієм по пройдисвітові» («Walid Joumblatt, Requiem pour un saltimbanque») [26], «Хасан Насралла, нескорений» («Hassan Nasrallah, l'indomptable») [27], «Харірі від батька до синів, підприємці і прем'єр-міністри» («Hariri de père en fils, hommes d'affaires et premiers ministres») [28], «Фуад Сіньора: тіньовий правитель саудівсько-американського клану у Лівані»

² Також про громадянську війну 1975-1990 у Лівані [див. наприклад: 2, р. 193–249; 7, с. 59–130; 6, с. 139–176; 3, с. 52–71; 8, с. 116–119].

(«Fouad Siniora: Le gouverneur de l'ombre du clan saoudo américain au Liban») [29], «Саад Харірі: безславний кінець проблемного спадкоємця недовговічної династії» («Saad Hariri: La fin sans gloire d'un héritier problématique d'une dynastie éphémère») [30] і т.п.

Проте, не зважаючи на значний інтерес, яким вищезгадана тема користується протягом останніх десятиліть, вона все ще потребує подальших досліджень й узагальнень. Такий стан речей обумовлюється двома чинниками. По-перше: усі вищенаведені роботи, тією чи іншою мірою, не позбавлені особистого суб'єктивізму або/та офіціозної тенденційності. По-друге: автори лише трьох зі згаданих мною текстів оперують подіями й реаліями, що припадають на 2015–2022 роки [21; 29; 30]. З огляду ж на винятковий динамізм ліванського політичного життя, протягом зазначеного часу накопичилося достатньо фактологічного матеріалу, здатного не лише суттєво скоригувати, але й докорінно змінити наші уявлення про певні місцеві політичні династії в цілому та сучасних їхніх лідерів зокрема.

Перш, ніж розпочати безпосереднє викладення фактологічного матеріалу, я вирішив присвятити кілька рядків обраному мною принципу подачі інформації. Як вже було зазначено вище, сенс цієї публікації полягає у сприянні розумінню сучасних ліванських реалій і створенні підґрунтя для подальшого політичного прогнозування. З огляду на це, головним критерієм послідовності висвітлення діяльності політичних династій країни кедрів виступає ступінь впливу того чи іншого з нинішніх «Заїмів» на нинішні реалії Ліванської республіки. Таким чином, перш за все мова підепро родинно-клановий контекст перших трьох осіб держави: Прем'єр-міністра, президента (спікера) національної асамблеї і президента Ліванської республіки³, а згодом –неохоплених вище лідерів впливових чи бодай знакових політичних сил⁴, представлених у парламенті, обраному у 2018 році⁵.

³ Зазначена послідовність трьох провідних владних функціонерів Лівану обумовлена перетворенням країни у 1989–1990 рр. з президентської республіки на парламентську [див. наприклад: с. 156–157].

⁴ З цього правила я буду змушений зробити два винятки. Перший з них стосуватиметься лідера радикальної ісламістської шіїтської організації Хезболла (Партія Аллаха), Х. Насралли [пор. 11, р. 246–248; 13; 27], не зважаючи на вагомість ролі, котру ця організація відіграє у сучасному Лівані [3, с. 91–117; 21; пор. 4, с. 158, 161–162]. Такий стан речей обумовлюється закритістю верхівки організації [пор. 3, с. 175] і низьким рівнем доступності до особистої інформації про її лідера, котрий належить до числа політиків-селфмейкерів, які не мають за собою авторитету політичної династії, й до того ж фактично перебуває на конспіративному положенні. Другий винятокстосуватиметься своєрідного двійника-антагоніста Х. Насралли з числа маронітів – голови правохристиянської партії «Ліванські сили», С. Джааджі [пор. 13; 5, с. 320–338; 15; 3, с. 79–80, 86, 119–121, 130–135]. У цьому випадку, причиною послужила банальна відсутність у нього будь-яких нащадків чи, бодай, економічно вагомих кровних родичів. Також я вирішив відмовитися від попереднього задуму долучити до цього дослідження матеріали про родини найбільш відомих міністрів нинішнього ліванського уряду, сформованого 10 вересня 2021 року

Родина Мікаті. Сунітський торгівельно-чиновницький клан Мікаті ще за часів турецького панування належав до найзаможніших і найвпливовіших родин північно-ліванського міста Тріполі. Вже у XVII ст. ця родина відігравала вагомий роль у торгівлі, що велася між Стамбулом, Тріполі, Бейрутом та Єрусалимом. Освіченість авторитет і заможність її представників дозволило їм регулярно займати посаду міських суддів, кадіїв. На початку минулого століття вихідці з сім'ї Мікаті поповнили собою число представників ліванської інтелігенції. Так, серед них відомо низку успішних інженерів, архітекторів й університетських викладачів. Поступово змінювався характер родинного бізнесу. На зміну купецькій справі прийшло виконання будівельних підрядів, згодом доповнене діяльністю у сфері енергетики і телекомунікації [19, р. 110; 19; 3, с. 145]. Протягом останніх років, до кола підприємницьких інтересів родини Мікаті також увійшла інвестиційна діяльність. Зокрема, сімейний капітал, котрий вже нараховує близько 5 млрд. дол. [31], активно вкладається у нерухомість, авіацію, виробництво цементу, індустрію моди, банківську справу і роздрібну торгівлю [32].

Першим представником цієї родини, котрий вийшов на загальнодержавний політичний рівень, став нинішній прем'єр-міністр Лівану⁶ Наджиб Мікаті. Він народився 24 листопада 1955 року. На відміну від своєї деполітизованої родини, зокрема старшого брата Тахи Мікаті, Наджиб вже з 13 років мріяв про політичну кар'єру [33]. Щоправда, це не завадило йому успішно реалізувати себе у сімейному бізнесі. Протягом тривалого часу він вивчав менеджмент у вищих навчальних закладах Лівану та США [12, р. 110; 19; 3, с. 145]. Озброєний сучасними знаннями і спадковим підприємницьким хистом Н. Мікаті вже у 1990-ті рр. став мільярдером [33]⁷. Протягом періоду свого економічного становлення, який збігається з часом громадянської війни у Лівані [34, р. 242–243], сформувалися основні погляди й переконання майбутнього політика, котрі залишилися актуальними й нині. До них належать: дотримання центристської позиції, направленість на створення у Лівані позаконфесійного світського суспільства⁸, схильність до компромісів, збереження рівних стосунків з усіма внутрішніми і зовнішніми політичними акторами і надзвичайна обережність у

(див. нижче). Причиною цієї відмови стала відсутність з-поміж членів правлячого кабінету фігурантів формально причетних до вагомий спадкової політичної еліти країни кедрів [пор. прим. 11], зумовлена масовими виступами проти корумпованого олігархічного ліванського політикуму (пор. вище), котрі протягом 2019–2021 років прокотилися Ліваном [див. наприклад: 8, с. 122–126; 21].

⁵ Наступні вибори до ліванського парламенту мають відбутися 15 травня цього року.

⁶ Слід мати на увазі, що згідно з ліванською політичною традицією, оформленою у вигляді усного Національного пакту, президентом країни може бути лише християнин-мароніт, прем'єр-міністром – мусульманин-суніт, а спікером парламенту – мусульманин-шіїт [див. наприклад: 4, с. 153]. Про численні ліванські релігійні конфесії та їхнє місце у сучасному політичному житті країни кедрів [див. наприклад: 4, с. 152–153, 156, прим. 17; 7, с. 12].

⁷ Нині капітал Н. Мікаті перевищує \$2 млрд. [див. наприклад: 31; 33].

⁸ Про ліванську систему політичного конфесіоналізму [див. наприклад: 7, с. 39–51; 4].

прийнятті рішень [33; пор. 6, с. 216, 226; 3, с. 146]. Схоже, що політичне світосприйняття Н. Мікаті значною мірою відображує купецько-судейські традиції його родини.

Цікаво, що у ліванській політичній істеблшмент він уперше потрапив саме як менеджер. Сталося це у 1998 р. завдяки сирійському сприянню [34, р. 243; 6, с. 216]. Тоді цього підприємця було призначено на посаду міністра громадських робіт і транспорту в уряді просирійського технократа С. аль-Хосса [12, р. 110; 33; 19; 3, с. 146]. Утвердившись у ліванських владних колах як поміркований, позаблоковий політик, незаплямований злочинами часів громадянської війни, Н. Мікаті у 2000 році був обраний до парламенту від власного міста [33; 35]. Згодом він ще двічі був обраний до національної асамблеї: у 2009 і 2018 роках [33; 36; 37; 38]. Слід зазначити, що на останніх виборах бізнесмен з Тріполі провів у парламент невелику фракцію, очолюваного ним Незалежного центристського блоку (руху Азм), до якої окрім самого лідера увійшли ще три його земляка, що належать до різних релігійних конфесій: мароніт, православний і алавіт [38].

Проте, цим досягненням політичні успіхи Н. Мікаті далеко не вичерпуються. Протягом початку ХХІ ст. він тричі очолював ліванський уряд. Вперше – у 2005 році, коли його кабінет став своєрідним буфером між просирійським урядом О. Караме і антисирійським урядом Ф. ас-Сіньори [6, с. 216; 33]; удруге – у 2011–2013 рр., коли він ризикуючи втратити популярність у сунітському середовищі, при формуванні кабінету пішов на поступки шийтським політичним силам: партіям Хезболла й Амаль [6, с. 226, 33; пор. 5, 359–360, 369]; нарешті, втретє – він очолив нинішній діючий уряд, значною мірою сформований завдяки його зусиллям 10 вересня 2021 року [див. наприклад: 39; 40; 41; 42; 4, с. 158, 161; 43]⁹.

З формальної точки зору, родину Мікаті не можна вважати політичною династією. Жоден її представник, окрім нинішнього прем'єр-міністра не лише не обирався, але навіть не балотувався до ліванського парламенту [35; 37; 38; 44]. Взагалі, схоже на те, що вони відверто й принципово уникали й продовжують уникати участі у політичній боротьбі у державних масштабах [33]. Разом з цим, політичні успіхи Н. Мікаті, здебільшого пов'язані з авторитетом у виборчому окрузі переважно сунітського Тріполі [5, с. 463; 19; 3, с. 141, 145], стали можливими завдяки вмілому конвертуванню місцевого впливу й адміністративного досвіду його родини у політичну площину. Нарешті, з великою часткою вірогідності припускаю, що рано чи пізно політичний капітал 66-річного Н. Мікаті все-таки буде використаний кимось із

⁹ Зокрема, Н. Мікаті зумів таким чином розподілити міністерські портфелі, щоб кожна політична коаліція чи велика релігійна конфесія, представлена в уряді [пор. 42; 43], мала потенційну, проте досить умовну можливість спричинити відставку правлячого кабінету [пор. наприклад: 4, с. 158].

його близьких молодших родичів: синами – Махером і Маліком та племінниками – Азмі й Фуадом [33]¹⁰. Зрештою, використання політичних можливостей задля примноження економічних статків стало у Лівані повсякденним явищем. Імовірно, вже найближчим часом можна буде пересвідчитися у слушності цього припущення. Як стало відомо, Н. Мікати публічно заявив про відмову балотуватися до нового парламенту, мотивуючи своє рішення бажанням поступитися дорогою молоді [45; 46]¹¹.

Родина Беррі. Шийтський клан Беррі являє собою дуже розгалужену переважно незаможну родину, що походить з Південного Лівану. До того ж, велика кількість представників цієї родини компактно мешкає в американському Детройті [47]. Зазначена сім'я, на відміну від родини Мікати ніколи не мала жодного впливу навіть у локальному масштабі. Проте, під час громадянської війни 1975–1990 років (пор. прим. 2) з цього клану вийшов харизматичний лідер (по суті – класичний заїм [47]), котрий з рештою міцно утвердився у ліванському політикумі. Йдеться про нинішнього спікера Ліванського парламенту, Набіха Беррі, котрий безперервно перебуває на цій посаді протягом майже 30-ти років (починаючи з листопада 1992 року) [48; 11, р. 246; 35; 44; 37; 3, с. 113; 38]. Він народився 28 січня 1938 року у Сьєрра-Леоне, де його батько займався порівняно незначною торгівельною діяльністю [48]. Майбутній шийтський лідер навчався у Лівані та Франції; працював юридичним консультантом у компанії «General Motors»; отримав американську «Зелену карту», від якої відмовився у 1991 р. з огляду на обрання до ліванського парламенту [11, р. 246; 16; 3, с. 100].

На політичній арені Лівану він з'явився у 1980 р., очоливши найпопулярнішу на той час шийтську організацію Амаль (Надія) [11, р. 246; 16; 3, с. 100–101; 21]. Протягом 25 років (1980–2005 рр.) Н. Беррі еволюціонував від, класичного для часів ліванської громадянської війни, харизматичного лідера радикальної позадержавної воєнізованої організації (якою у той період виступала Амаль) до загально визнаного (зокрема й на міжнародному рівні) офіційного репрезентанта інтересів шийтської общини країни кедрів [11, р. 246; 16; 3, с. 100–101, 113; 49; 21; пор. 47; 48]. Важливою проміжною ланкою на цьому шляху стало послідовне зайняття ним у 1984–1992 рр. низки міністерських посад в урядах Р. Караме, С аль-Хосса та Р. аль-Сольха (зокрема, він був міністром юстиції та міністром енергетики й водних ресурсів) [48; 49].

¹⁰ У цьому зв'язку, не можна не згадати приклад іншого успішного бізнесмена, Б. аль-Харірі, котрий не дивлячись на численні попередні заяви про політичну індиферентність, останнім часом активно реалізує політичний капітал свого батька, Р. аль-Харірі.

¹¹ Водночас, не виключаю можливості, що демонстративна відмова політика від участі у нинішніх виборах може бути пов'язана не з бажанням натомість передати політичний капітал комусь з родичів, а з наміром узяти свідому тактичну паузу за зразком більш ранньої відмови від участі у виборах 2005 року [пор. 33]. Зокрема, про цей епізод своєї політичної кар'єри Н. Мікати згадав під час анонсування відмови від участі у передвиборчих перегонах 2022 року [45].

Вищезгадана еволюція зумовлюється низкою вагомих чинників: наявністю перманентної всебічної підтримки Н. Беррі з боку керівництва Сирійської арабської республіки, здійснюваної з огляду на його відверту просирійську політичну орієнтацію, котра під час сирійської окупації Лівану (1990–2005 рр.) навіть набула форми відвертого колабораціонізму [48; 11, р. 245–246; 16; 6, с. 186; 3, с. 100–101; 49; пор. 4, с. 158]; вчасним заключенням керованою Н. Беррі Амаль взаємовигідного політичного альянсу з потужною ліванською шіїтською організацією Хезболла (пор. прим. 6), поєднаним з відмовою Амаль від воєнізованої складової [13; 16; 50; 3, с. 106, 112–113; 21; 4, с. 158; 51]; відмовою зазначеного політика від незрозумілої багатьом пересічним шіїтам ідеї позаконфесійної ліванської держави на користь легітимного захисту інтересів шіїтської общини у межах традиційної для Лівану системи політичного конфесіоналізму (пор. прим. 10) [34, р. 149, 246–248; 16]; фактичним підпорядкуванням своїй політичній силі майже всіх другорядних родин спадкових шіїтських заїмів, які мають парламентські амбіції [52, р. 316–323; пор. 44; 37; 38], поступовим формуванням Н. Беррі у межах ліванського державно-адміністративного апарату розгалуженої (по суті мафіозної) мережі відданих особисто йому функціонерів [48; 11, р. 246; 34, р. 138–139; 3, с. 113; 53]; наявністю у Н. Беррі якостей харизматичного лідера, помножених на юридичну освіту, дипломатичний хист і вміння приймати компромісні рішення [47; 3, с. 113; 49; 53]. Доказом міцності нинішніх позицій Н. Беррі як ліванського шіїтського політика № 1 безумовно може служити та упевненість, з якою він, не зважаючи на 84-річний вік, особисто повів Амаль на цьогорічні парламентські вибори [51].

Подібно до Н. Мікаті, Н. Беррі немає за собою родинної підтримки у ліванському політикумі. Проте, як і у політика з Тріполі, у нього існують усі можливості для створення нової політичної династії. Він має 9 дітей і низку близьких родичів [49; 54]; деякі з них, не без підтримки голови роду здобули досить міцні позиції у ліванському бізнесі [48; 16; 54]. Я вважаю, що зазначений політик, не афішуючи своїх намірів, готує одного з родичів на роль свого наступника начолі Амаль. На це непрямым чином вказують дві обставини. По-перше: Н. Беррі за більш, ніж 40-річний термін керівництва вищезгаданою партією досяг цілковитого особистого ототожнення з цією політичною силою [пор. наприклад: 49; 21; 51]. По-друге: він постійно змінює найближче коло свого політичного оточення, тим самим не даючи змоги непов'язаним з ним родинними зв'язками активістам вкоренитися у партійному керівництві [пор. 16; 21]. Нарешті, не варто забувати про особисто відданий Н. Беррі досить потужний адмінресурс (див. вище), котрий з високою часткою вірогідності після відходу від справ чи смерті свого принципала перейде у спадок його наступнику з числа найближчих родичів. Зокрема, у цьому контексті кілька разів неофіційно згадувалось ім'я одного з синів Н. Беррі, Абдаллаха [пор. 52, р. 322; 53].

Мішель Аун і нова маронітська політична династія. На користь прагнення ліванських заїмів нової генерації до створення власних політичних династій яскраво свідчить приклад нинішнього президента Лівану Генерала М. Ауна. Він народився 18 лютого 1935 р. у незаможній маронітській родині, що мешкала у бідному передмісті Бейрута Харет-Хрейк¹². М. Аун належав до значного числа незаможних і неродовитих, проте здібних ліванських юнаків, котрі обрали для самореалізації фахову військову службу. Маючи початкову креслярську підготовку, він поступово здобув блискучу артилерійську освіту у військових учбових закладах Лівану, Франції та США, що у свою чергу сприяло швидкому просуванню по службовій драбині. Зрештою, у 1984 році, він дослужився до генерала й був призначений головнокомандуючим ліванських збройних сил [55; 5, с. 339–340].

До вересня 1988 р. М. Аун уникав особистого втручання у перебіг громадянської війни, позиціонуючи себе як послідовний і переконаний прибічник сильної центральної державної влади та непримиренний противник будь-якої іноземної військової присутності на території країни кедрів. Зазначена позиція у сукупності з харизматичною вдачею, непричетністю до корумпованої ліванської політичної еліти та симпатіями генерала до ідеї скасування у країні кедрів системи політичного конфесіоналізму (пор. прим. 10), сприяла зростанню його популярності як серед християнського, так почасти й серед мусульманського населення Лівану [55; 2, р. 248–249; 5, с. 340]. Проте, ситуація докорінно змінилася після того, як 22 вересня 1988 р. президент країни А. Жмайель, з огляду на завершення терміну його владних повноважень і неможливості проведення виборів наступника призначив М. Ауна головою перехідного уряду. З огляду на несумісність призначення прем'єром Лівану мароніта з умовами Національного пакту 1943 року (див. прим. 8) і функціонування у країні паралельного просирійського уряду суніта С. аль-Хосса [55; 2, р. 246; 7, с. 111–112; 5, с. 340–341; 3, с. 79], М. Аун де-факто перетворився з безумовного репрезентанта інтересів державної влади на одного з багатьох позадержавних акторів громадянської війни [пор. 55; 2, р. 246, 248–249; 7, с. 109–130; 5, с. 340–343; 56, с. 93–114; 3, с. 79–81]¹³. До того ж, вже за часів прем'єрства (вересень 1989 – жовтень 1990 роки) генерал продемонстрував дві характерні риси, котрі згодом стануть невід'ємними складовими його політичного іміджу. Йдеться про відмову від досягнення будь-яких суттєвих компромісів і відсутність впливу конфесійного чиннику при заключенні політичних альянсів. Імовірно, політичну прямолінійність М. Ауна,

¹²Прізвище Аун є дуже популярним у ліванській маронітській громаді. Відповідно, М. Аун є не родичем, а лише однофамільцем відомого бейрутського архієпископа середини XIX століття Товії Ауна і нинішнього головнокомандуючого ліванської армії Жозефа Ауна.

¹³ До переліку наведених з цього приводу посилань я, задля цілісності картини, свідомо включив відверту апологію М. Ауна [55] і мемуари налаштованого проти нього радянського посла у Ліванській республіці В. Колотуші [56].

котра у різних ситуаціях може приносити як користь, так і шкоду, варто пояснити його належністю до числа кадрових військових. У свою чергу, легкість подолання ним конфесійних бар'єрів виводить своє коріння з дитинства майбутнього політика, проведеного у бідному бейрутському кварталі зі змішаним християнсько-мусульманським населенням [пор.55; 3, с. 113].

14 березня 1989 р. М. Аун розпочав запеклу боротьбу проти сирійської військової присутності у Лівані [7, с. 116]¹⁴, жертвами якої здебільшого виявились незгодні з ним земляки-єдиновірці. Зрештою, з огляду на низку об'єктивних і суб'єктивних причин, він опинився у внутрішній і зовнішній ізоляції, зазнав поразки й був змушений шукати притулок у Франції. Перебуваючи в еміграції, М. Аун заснував власну (переважно маронітську) політичну партію – Вільний патріотичний рух (ВІР) [55; 5, с. 343–345], фактичним лідером якої він є й до нині. Після виведення сирійської окупаційної армії з Лівану у контексті Кедрової революції [7, с. 173; 3, с. 90–91, 111, 117; 55 р. 263–265], М. Аун 7 травня 2005 р. повернувся до Лівану [5, с. 345; 3, с. 120]. На парламентських виборах 2005 р., очолювана ним політична сила отримала більше, ніж 10% депутатських мандатів [5, с. 345; 44]¹⁵. У результаті ж парламентських виборів 2009 р. і 2018 р. кількість депутатів від ВІР неухильно зростає [37; 38].

Одразу після повернення з еміграції, М. Аун вирішив використати свою популярність¹⁶ задля здобуття найвищої для ліванського мароніта посади президента республіки (пор. прим. 8). При цьому, якщо у 1988-1990 рр.оках він жертвував своїми єдиновірцями заради антисирійських переконань, то відтепер він почав жертвувати переконаннями заради особистих кар'єрних амбіцій. У лютому 2006 р. він заключив політичний альянс з найпотужнішою на той момент шийтською організацією – просирійськи й проіранськи налаштованою Хезболлою (пор. прим. 6), котрий зберігається й до сьогодні. При цьому, відповідним чином змінилася й риторика зазначеного політика. Відтоді у його публічних посилах авторитарний сирійський режим із загрози №1 для ліванської державності перетворився на єдину реальну запоруку стабільності у країні кедрів [13; 5, с. 348–360; 3, с. 112–113, 121–122, 126, 130; 8, с. 120; 58]. М. Аун наполегливо йшов до бажаної посади протягом десяти років. Зрештою, 31 жовтня 2016 р. його було обрано нині діючим президентом Ліванської республіки [3, с. 130–134, 176–177; 59; 57, р. 369; 58].

¹⁴ У цьому зв'язку, дуже символічно виглядає та обставина, що саме 14 березня 2005 р. у Бейруті відбулися масові антисирійські виступи, котрі поклали початок ліванській Кедровій революції [Див. наприклад: 4, с. 158].

¹⁵ У цьому та інших випадках, йдеться винятково про депутатів від ВІР, а не про більш широкі парламентські блоки «Зміна та прогрес» і «Сильний Ліван», безпосередньо пов'язані з цією політичною силою.

¹⁶ М. Ауна підтримують бл. 60% маронітів; окрім цього, він користується певною популярністю з-поміж інших християнських громад Лівану [3, с. 113, 121; 44; 37; 38; 21].

Приблизно за рік до набуття президентської посади, пристарілий М. Аун почав шукати собі потенційного політичного наступника. Готуючись до генеральної битви за президентське крісло, політик мав забезпечити ВПР новим формальним головою, котрий очолив би зазначену політичну силу у парламентському форматі. При цьому, він мав як можливість, так і бажання обрати продовжувача своїх політичних починань з-поміж членів власної родини. Хоча М. Аун не мав синів [58], на 2015 рік його родинана лічувала п'ятьох політичних діячів чоловічої статі¹⁷. Першим з них – його племінник А. Аун, котрий свого часу брав активну участь у антисирійській боротьбі та Кедровій революції, а з 2009 р. виступає незмінним депутатом ліванського парламенту від ВПР [37; 60; 38; 58]; другий – давній військовий соратник М. Ауна і чоловік його дочки Клодін, Генерал Ш. Рукоз, який у 2015 р. подав у відставку, а у 2018 р. був обраний до парламенту від ВПР [61; 58; 38]; третій – ще один Аунів зять, чоловік його дочки Шанталь, Дж. Бассіль, котрий у 2005–2008 рр. був правою рукою тестя у ВПР, протягом 2008–2020 рр. займав низку міністерських посад (зокрема, міністра закордонних справ), а з 2018 р. представляє інтереси ВПР у парламенті [58; 62; 63; 64]¹⁸. До цієї трійки треба додати ще двох далеких менш вагомих родичів засновника ВПР: Саліма й Марію Аунів [65], відповідно – депутата парламенту у 2005–2009 рр. і 2018–2022 рр. [44; 38; 63] та міністра соціальної політики у другому уряді Ф. ас-Сіньори (2008–2009 рр.) [65] і депутата парламенту 2018–2022 рр. [38; 63].

Зрештою, 27 серпня 2015 р. вибір М. Ауна доволі очікувано зупинився на найбільш токсичному з членів його сім'ї, Дж. Бассілі [66; 63; 64], котрий, як вже зазначалося, у 2005–2008 рр. вже виконував обов'язки фактичного керівника ВПР [64]. На вищезгадану токсичність цього політика вказує низка пов'язаних з ним промовистих епізодів. У 2005 та 2009 роках він не зміг пройти до парламенту, балотуючись у рідному місті Ель-Батруні [5, с. 467–468; 63; 64; пор. 44; 37]; свій депутатський мандат він отримав лише у 2018 р., імовірно не без сприяння тестевого президентського адмінресурсу. Не маючи впевненості у перемозі кандидатури Дж. Бассілі на партійних виборах, М. Аун був змушений призначити його на посаду голови ВПР власним вольовим рішенням [66; 53]; ця обставина викликала пасивне невдоволення А. Ауна, котрий також претендував на зазначену посаду [66; 53], а згодом стала непрямую причиною відмежування від ВПР Ш. Рукоза [67; 63; пор. 53; 38]. Нарешті, Дж. Бассіль став головним об'єктом загального невдоволення, виявленого під час масових народних виступів восени 2019 року [62; 63; 64; 68, с. 320–321].

¹⁷ Схоже на те, що М. Аун дотримується традиціоналістських поглядів на участь жінок у великій політиці. В усякому разі, жодна з трьох його дочок, не зважаючи на їхню активну діяльність у межах ВПР, не розглядалась і надалі не розглядається ним як потенційна депутатка парламенту [пор. 58, а також див. нижче].

¹⁸ Цікаво, що обидва вищезгадані зяті бейрутця М. Ауна походять з північно-ліванського округу Батрун [61; 63].

Незважаючи на більш, ніж сумнівну репутацію зятя, М. Аун протягом останніх років робить усе можливе щоб саме той став наступним президентом Лівану [63; 64; 21]¹⁹. Зокрема, саме ці зусилля діючого презедента стали одним з ключових чинників, котрі зумовили 13-місячну політичну кризу (серпень 2020 – вересень 2021 рр.), під час якої Ліван залишався без повноцінного уряду [69; 41; 39; 70].

З огляду на сказане вище, припускаю, що прагнення М. Ауна «передати» президентську посаду члену власної родині навряд чи справдяться²⁰. Разом з цим, можна беззастережно стверджувати, що йому вдалося створити міцну політичну династію, котра за умов заміни одіозного Дж. Бассіля іншим членом клану здатна відіграти важливу роль у подальшому політичному житті Ліванської республіки [пор. 53]. На завершення цього підрозділу варто додати, що усі вищезгадані родичі М. Ауна (як і раніше, винятково чоловіки – пор. прим. 19) візьмуть участь у парламентських виборах 2022 року [71].

Політична династія аль-Харірі. Родина аль-Харірі як політична династія налічує два покоління. Першим її представником, який залишив слід у ліванській політиці став син неможливого сунітського подружжя родом із Сайди, Рафік аль-Харірі (1944–2005 рр.). На початку 1960-х рр. він навчався у Арабському університеті Бейрута, де з огляду на важке матеріальне становище, здобув лише неповну вищу освіту у галузі менеджменту. Не зважаючи на це, протягом 70-х – 80-х рр. минулого століття, він спромігся стати мільярдером й отримати саудівське громадянство у наслідок успішного виконання низки будівельних проектів, здійснюваних під егідою королівської родини Саудівської Аравії²¹. Згодом він поширив свій бізнес на банківську, медійну та телекомунікаційну сфери. У 1980-ті рр. Р. аль-Харірі почав займатися політичною діяльністю. Зокрема, він виступав одним з представників саудівської делегації під час підписання Таїфських угод 1989 року. Під час фактичної сирійської окупації Лівану, він за підтримки Саудівської Аравії протягом 1992–1998 і 2000–2004 рр. очолював уряд Ліванської республіки. Здобуте політиком високе становище з одного боку сприяло збільшенню його статків, а з іншого – дозволило йому з допомогою регулярного підкупу вищих сирійських посадовців зберегти ліванську державність. Окрім цього, з іменем

¹⁹ Термін президентства М. Ауна закінчується 31 жовтня 2022 р. Щоправда, за часів сирійського домінування (див. вище) мали місце два випадки продовження президентського терміну на 3 роки [див. Наприклад: 6, с. 188–189, 194], котрі теоретично можуть бути використані як відповідний прецедент.

²⁰ На мій погляд, наступним президентом країни кедрів, скоріше за все, стане нинішній головнокомандуючий ліванськими збройними силами й однофамілець діючого президента, згадуваний вище Жозеф Аун (див. прим. 14).

²¹ Свого часу, навіть мав місце поголос, згідно з яким справжнім батьком Р. аль-Харірі був король Саудівської Аравії Абдель Азіз, у чиєму палаці деякий час працювала служницею мати майбутнього бізнесмена й політика [28, р. 26; пор. 18; 3, с. 84].

Р. аль-Харірі значна кількість ліванців пов'язує економічне відродження країни після громадянської війни (пор. прим. 2). Водночас, він фактично стояв у витоків переважно сунітської партії Мустакбаль (Майбутнє), котра протягом багатьох років залишалася одним з провідних гравців на ліванському політичному полі. Життя цього непересічного, хоча й безумовно неоднозначного політика обірвалося в наслідок замаху, здійсненого 14 лютого 2005 року [25; 11, р. 249–250; 28; 34; 18; 6, с. 183–184, 187–189, 191–195; 3, с. 84–85, 88–89, 110–112; 72]. Як довело міжнародне розслідування, вбивство Р. аль-Харірі було здійснене руками й понині непокараних бойовиків Хезболли [73; 74]. Проте, стосовно його замовників і досі тривають запеклі й небезпідставні дискусії [75; 23; 26; 18; 6, с. 195–197; 3, с. 110–112]²².

Подібно до М. Ауна, Р. аль-Харірі ще за життя заклав підвалини власної політичної династії [11, р. 250]. Політичну естафету загиблого лідера готові були підхопити два представники його родини: молодша сестра Бахія – багаторазова депутатка парламенту від Сайди [11, р. 250; 35; 76, р. 242; 6, с. 215–216; 3, с. 136; 72] і другий син від першої (іракської) дружини, Саад [76, р. 248, not. II], котрий одразу став символічним обличчям сунітського антисирійського сегменту під час Кедрової революції. [12, р. 94–100; 19]. При цьому, друга дружина й офіційна вдова Р. аль-Харірі, палестинка Назек, разом зі своїми чотирма дітьми [76, р. 248, not. II] відмовилася від претензій на чоловіків політичний спадок [76, р. 242; 3, с. 136; пор. 72]. Також рішення про відмову від претензій на політичну спадщину Р. аль-Харірі зрештою прийняв і його первісток Бахааддін (Бахаа) [76, р. 242–243; 3, с. 136; пор. 72]²³.

З огляду на загальну неготовність ліванських сунітів бачити своїм лідером жінку, Бахія аль-Харірі мусила поступитися своїми політичними амбіціями на користь Саада, чю кандидатуру, між іншим підтримав союзник Мустакбаль по коаліції – впливовий друзький заїм В. Джумблат, котрий зокрема не хотів мати справу з більш жорстким й енергійним Бахааддіном [76, р. 242–243; 6, с. 197–198; 3, с. 135–136]. Разом з цим, сестра Р. аль-Харірі залишилася у політичному пулі Лівану; вона не тільки продовжує до цього часу виступати незмінною депутаткою парламенту від Сайди [44; 37; 38], але й у 2008–2009 рр. займала посаду міністра освіти у другому уряді Ф. ас-Сіньори [76, р. 242; 65; 72]. Водночас, імовірною ціною відмови від першості у клані аль-Харірі стало

²²На мою думку, замовником ліквідації Р. аль-Харірі, скоріше за все, був Іран. З допомогою цієї акції, тегеранські стратеги створили ситуацію, котра призвела до реального проведення сирійської деокупації Ліванської республіки (пор. вище). У такий спосіб зрештою було досягнуто суттєвого посилення відданої справі ісламської революції воєнізованої Хезболли, чия популярність у країні кедрів відчутно зросла в наслідок виведення під її тиском ізраїльських військ з території південного Лівану у 2000 році [пор. 7, с. 131–168].

²³Б. аль-Харірі, з огляду на сирійський тиск, мусив відмовитися від висування своєї кандидатури на парламентських виборах 2000 р. у Тріполі, після чого батько імовірно розглядав його як кандидата на виборах 2005 р. від Сайди [11, р. 250].

перманентне перебування у найближчому оточенні небожа її синів: Надера й Ахмада аль-Харірі [76, р. 243–244; 3, с. 136]²⁴.

С. аль-Харірі народився 18 квітня 1970 р. у Саудівській Аравії. Згодом він отримав менеджерську освіту у США. Важливо відзначити, що до вбивства батька він майже не жив у Лівані і як наслідок – не мав чіткого уявлення про складнощі та нюанси політичного й релігійного характеру, притаманні цій країні. До того ж, новий лідер Мустакбаль суттєво поступався й надалі поступається батькові у плані обдарованості, досвідченості й харизматичності [76, р. 243; 19; 6, с. 197–198, 217; 77; 78; 30]. Натомість, до його активів, окрім батькового авторитету й безумовної на той час підтримки з боку сімейного клану, можна було віднести тісні зв'язки з королівською родиною Саудівської Аравії [28, р. 67; 76, р. 243; 19; 6, с. 198; 3, с. 140–143; 77; 21], котра на той момент виступала провідним донором ліванської економіки [див. наприклад: 4, с. 161–162], і вихід на сирійський істеблїшмент завдяки одруженню на представниці клану аль-Азм Ларі [76, р. 244; 19; 3, с. 140–141].

Завдяки вищезгаданим активам, С. аль-Харірі у 2005, 2009 і 2018 рр. незмінно обирався до парламенту від Бейрута [44; 37; 38; 72]; а у 2009–2011 і 2016–2019 рр. очолював низку ліванських урядів [76, р. 244–247; 19; 3, 140–141, 146; 72; 78]. Окрім цього, йому вдалося на деякий час звести нанівець політичну активність заїмів переважної більшості впливових сунітських кланів (хіба, що за винятком Н. Мікаті – див. вище і, почасти, голови конкуруючої з останнім за вплив у Тріполі, родини Караме, Фейсала²⁵) [19; 3, с. 140, 144–146; 79], й тим самим об'єднати своїх єдиновірців у доволі гомогенну спільноту.

Проте, зрештою, недоліки С. аль-Харірі спричинили до його політичного й економічного банкрутства. Нерозбірливість при заключенні політичних союзів (від екстремістських сунітських угруповань салафітського спрямування до не менш радикальної шіїтської Хезболли), непослідовність дій як наслідок відсутності сильної волі у стосунках з найближчим оточенням, некомпетентність у поточних урядових справах, невдалі спроби збереження популярності Мустакбаль шляхом фінансування руху за рахунок продажу основного капіталу своєї бізнес-імперії, тривалі терміни відсутності у неблагополучній країні і, нарешті, традиційна для Лівану участь у корупційних схемах поступово призвели до цілком очікуваної політичної дискредитації

²⁴ Бахія аль-Харірі одружена зі своїм двоюрідним братом Мустафою, котрий носить таке саме прізвище [76, р. 242].

²⁵ Ціною порятунку Ф. Караме від поглинення його клану з боку Мустакбаль став фактичний перехід очолюваної ним Арабської партії свободи до політичного табору Хезболли [19; 3, с. 144; 79]. Окрім нього, протягом тривалого часу (пор. прим. 28), долю своєї незначної спадкової політичної сили, Народної організації насеристів, безпосередньо пов'язував з Хезболлою суніт із Сайди У. Саад [21; 4, с. 158]. Водночас, відданість Хезболі беззастережно зберігає малопопулярний просирійськи налаштований суніт-насерист з долини Бекаа, пристарілий А.Р. Мурад [79].

С. аль-Харірі як у самому Лівані, так і за його межами (зокрема у Саудівській Аравії, котра не вибачила йому співпраці з Хезболлою) [28; 19; 3, с. 136–144; 59; 29; 77; 78; 30; 79; 80]. Безпосереднім наслідком такого стану речей стала скандальна відставка кабінету С. аль-Харірі на хвилі народних виступів, що відбулися восени 2019 року [68, с. 321–322; 8, с. 122–123; 77; 78]. У жовтні 2020 р. экс-прем'єр не без сприяння Хезболли отримав ще один шанс для реалізації своїх владних амбіцій. Йому було запропоновано сформувати новий кабінет міністрів. Проте, й з цією задачею він не зміг справитися й зрештою, у липні 2021 р. склав з себе відповідні повноваження [77; 69; 70; 21]. Паралельно все чіткіше визначалися проблеми, пов'язані з особистим бізнесом С. аль-Харірі [пор. 53; 78; 79]. Так, протягом 2019–2021 рр. зазнала краху медіа-імперія, заснована ще його батьком. У 2019 р. припинила повноцінну діяльність газета «Аль-Мустакбаль» і закrywся телевізійний канал «FutureTV» [77; 81], а восени 2021 р. остаточно збанкрутувала газета «DailyStar» [81]. Імовірно останньою крапкою у політичній кар'єрі С. аль-Харірі стала оголошена ним 24 січня цього року відмова від участі у наступних парламентських виборах, зроблена не лише від власного імені, але й від імені Мустакбаль як політичного об'єднання [79; 82; 83; 30]. При цьому, особливий інтерес викликає та обставина, що слідом за лідером Мустакбаль від майбутніх виборів самоусунулися такі традиційні фігуранти сучасного ліванського сунітського істеблїшменту як діючий прем'єр Н. Мікати (див. вище), Бахія Харірі [71; 84], а також два экс-прем'єра від Мустакбаль: Т. Салам і Ф. ас-Сінбора (при чому, останній – менш, ніж за добу до закінчення терміну подачі заявок на участь у балотуванні) [85]. Водночас, про участь у боротьбі за депутатські мандати заявили сунітські прибічники Хезболли: Ф. Караме й А.Р. Мурад [71], котрі ймовірно спробують посилити власний вплив за рахунок політичного вакууму, спричиненого громаді єдиновірців наслідками останнього кроку С. аль-Харірі [пор. 79; 85; 86; 87; 88]²⁶.

Однак схоже, що не зважаючи на тимчасовий (?) відхід Мустакбаль від політичної боротьби лідерство у сунітському сегменті ліванського суспільства скоріше за все зрештою залишиться у родині аль-Харірі. Неодноразово згадувані виступи 2019 р. стали своєрідним каталізатором для активізації первістка Р. аль-Харірі, Бахааддіна [77; 78] (народився 26 квітня 1967 р.). Цей успішний бізнесмен [пор. 72; 78], котрий свого часу закінчив факультет менеджменту Бостонського університету, на відміну від свого молодшого брата відзначається твердим і рішучим характером [76, р. 242–243; 86]. Завдяки цим якостям, помноженим на фінансову спроможність і батьків авторитет, на якому бізнесмен останнім часом все частіше акцентує увагу [див. наприклад: 86; 89; 90], Б. аль-Харірі протягом двох років перетворився з суспільного діяча на

²⁶ Свою заявку на участь у майбутніх виборах подав й У. Саад [71], проте слід зазначити, що на хвилі народних виступів 2019 р. між ним і політичним табором Хезболли намітилися суттєві розбіжності [87].

повноцінного політика [77; 78; 4, с. 160; 86; 80]. Заснована ним громадсько-політична організація, Сава лі Лубнан («Разом заради Лівану», з мого погляду, має цілком реальні шанси реалізувати свої щорічні парламентські амбіції і, можливо поступово, стати наступницею Мустакбаль у ліванському політичному просторі. Разом з цим, позаконфесіоналістське й антикорупційне спрямування політичної програми Б. аль-Харірі у сукупності з послідовним засудженням дій Хезболи [86; 80; 89; 90] дозволяють йому знайти прибічників як у позасунітському електораті Лівану, так і у владних колах Саудівської Аравії. При цьому, акцентуючи увагу на своїй незацікавленості у владних привілеях, політик, подібно до таких впливових сучасних ліванських заїмів як шіїт Х. Насралла, мароніт С. Джааджаа (див. прим. 6) або друз В. Джумблат (див. нижче) відмовився особисто претендувати на депутатський мандат [86; 80; 71]²⁷. Більше того, на відміну від вищеназваних політиків, він нині навіть не планує стати офіційним лідером заснованого руху [89], залишаючи за собою лише монополію на його фінансування [90]. Імовірно, подібну «скромність» варто пов'язати з єдиним по справжньому слабким місцем Б. аль-Харірі. Йдеться про його перманентну відсутність у Лівані, яку він пояснює міркуваннями особистої безпеки [89]. Судячи за усе, Б. аль-Харірі дуже добре усвідомлює цей недолік, оскільки усіляко намагається компенсувати його шляхом суттєвих фінансових інвестицій до ліванської економіки [90] та гіперактивного заповнення інформаційного простору за допомогою власної медійної платформи «Саут Бейрут» («Голос Бейрута») [91; пор. 77; 80] й інших ЗМІ [пор. 4, с. 160; 86; 90].

Таким чином, не зважаючи на (можливо узгоджений зі старшим братом) січневий демарш С. аль-Харірі, припущення щодо краху політичної династії [пор. 30], історія якої вже нараховує три десятиліття, навряд чи відповідатиме дійсності.

Політична династія Джумблатів. На відміну від усіх вищенаведених родин, друзький рід Джумблатів являє собою класичний зразок спадкової династії ліванських заїмів, чий родовід сягає як мінімум XVII ст., а діяльність нерідко набувала мафіозного забарвлення. Самі Джумблати, спираючись на дуже контраверсійну літописну традицію, пов'язують своє коріння з бунтівним османським правителем Алеппо, курдом Алі Джанбуладом [пор. 92; 93; 94; 20; 3, с. 258]²⁸. Протягом трьох століть, клан Джумблатів регулярно брав участь у війні всіх проти всіх за здобуття гегемонії над друзькою общиною гірського

²⁷ Стосовно Х. Насралли і [див. 35; 44; 37; 38; 71]. Щодо С. Джааджи [див. 37; 38; 71]. З приводу відходу від парламентської діяльності В. Джумблата [див. 38; 53; 71].

²⁸ У цьому контексті, я схильний погодитися із запереченнями щодо вірогідності зазначеного родоводу, наведеними А.Р. Абу-Хусейном. Йдеться про вказівки дослідника на фактично нульову імовірність долучення сунітів Джанбуладів до друзької релігійної общини у XVII столітті та на низький ступінь вірогідності їхньої згоди на пониження «княжого» статусу бегів (близького до арабських емірів) до рівня арабських шейхів [92].

Лівану. У середині XIX ст. він вийшов у своєрідний фінал цієї боротьби разом з потужною й впливовою родиною Арсланів. Протягом першої половини XX ст. складалося враження, що Джумблати потерпіли політичну й навіть фізичну поразку, значною мірою спричинену діяльністю яскравого харизматичного лідера – Ш. Арслана (1869–1946 рр.) [93; 20; 6, с. 42–44; 95, с. 89–90, 92, 108; 3, с. 258; 95, с. 37–58]. Проте, тривала відсутність у країні й нерозбірливість у політичних симпатіях (від В. Леніна та Й. Сталіна до Б. Муссоліні й А. Гітлера) зрештою відштовхнули від нього переважну більшість дружньої громади, чим не забарилися скористатися Джумблати [6, 42–44]²⁹.

Політичний розквіт родини останніх справедливо пов'язується з постаттю Камаля Джумблата (1917–1977 рр.). У 1921 р. за не до кінця з'ясованих обставин загинув його батько Фуад. Майбутній визначний політик, колоритний філософ і блискучий інтелектуал, К. Джумблат, здобув вищу юридичну освіту, навчаючись у Лівані та Франції. У 1943 р. він став реальним лідером клану, збереженого у відносній недоторканності завдяки зусиллям його матері Назіри. Протягом своєї політичної кар'єри, К. Джумблат майже безперервно виступав депутатом парламенту й займав значну кількість міністерських посад (зокрема, двічі був міністром внутрішніх справ). Проте, ще з молодих років він мріяв про крісло президента Ліванської республіки. Оскільки на заваді до виконання цієї мети стояв ліванський державний устрій, базований на Національному пакті (див. прим. 8), К. Джумблат вже наприкінці 1940-х рр. почав активно шукати шляхи для реформування чи навіть повалення існуючого державного ладу, а також – зовнішню силу, котра була б готова підтримати його амбіції. Проте, як і у випадку президентської посади, на заваді до пошуку зовнішніх партнерів стояла належність політика до дружньої релігійної общини. Ліванські християни, суніти й навіть шіїти могли розраховувати на підтримку єдиновірних держав чи бодай потужних діаспор [пор. 94; 20; 4, с. 160–162], тоді як друзі були позбавлені такої можливості³⁰. Проте, на той момент у світі існував незадіяний в Лівані потужний зовнішній гравець, до якого теоретично міг апелювати К. Джумблат. Цим гравцем був СРСР. Зокрема, цій атеїстичній за своєю сутністю державі могло імпонувати прагматичне бажання К. Джумблата у межах боротьби за скасування Національного пакту перетворити Ліванську республіку на світську позаконфесійну структуру. Разом

²⁹ Дуже незначний вплив Арсланів й очолюваної ними Демократичної партії, котра протягом останніх десятиліть в піку Джумблатам неухильно перебуває у політичному таборі Хезболли, зберігається лише на території району Алей, пов'язаного з приватними володіннями зазначеного клану [20; 3, с. 112, 118, 163; 8, с. 120; пор. 44; 37; 38]. При цьому, між обома спорідненими сім'ями (матір'ю нинішнього фактичного лідера Джумблатів, Валіда, була дочка Ш. Арслана мей, котра померла у 2013 році [94; 3, с. 165–166]) існує своєрідна джентльменська угода, котра передбачає відмову від остаточного політичного знищення конкурентів [20; 87].

³⁰ Спорадичні контакти ліванських друзів з британськими емісарами відійшли у минуле із завершенням II Світової війни [пор. 94; 2, р. 13–14, 24, 37–38; 5, с. 6, 147; 6, с. 12, 63; 3, с. 14; 96, р. 71].

з цим, ідеологічна специфіка нової наддержави вимагала б від друзького лідера певного коригування й адаптування традиційного світосприйняття своїх предків і єдиновірців [пор. 94; 97, с. 184–187; 98; 99]. Вдалим кроком у цьому напрямі стало створення ним у 1949 р. Прогресивно-соціалістичної партії (ПСП). У такий спосіб, він перетворився на одного з т. зв. «прогресивних» політиків лівого спрямування, котрі у другій половині ХХ ст. користувалися симпатією й підтримкою Радянського Союзу. Водночас, судячи за усе, соціалістичний *modus vivendi* з точки зору К. Джумבלата мало чим відрізнявся від результатів діяльності справедливого й дбайливого заїма, котрий сумлінно виконує дистрибутивні, соціальні й амортизаційні обов'язки по відношенню до підопічної спільноти. У наслідок поєднання лівої риторики, радянської підтримки, спадкового авторитету і психології заїма, партія К. Джумבלата опинилася на чолі лівих сил Лівану (з іммігрантськими палестинськими військовими формуваннями включно [94; 7, с. 22–23]), проте за своїм складом залишилася майже винятково друзькою [100; 22; 94; 101; 20; 3, с. 34–35, 50–51]. Перша проба сил друзького лідера припадає на період заворушень 1958 р., котрі завершилися певним компромісом між сторонами конфлікту [100, р. 180–181; 94; 3, с. 38–41; 96, р. 116–119; 8, с. 115]. Згодом же, намагаючись повною мірою використати сформований ним лівий (переважно сунітсько-друзький) блок задля скасування існуючої форми правління, К. Джумблат узяв активну участь у громадянській війні в Лівані (пор. прим. 2), починаючи з перших днів конфлікту; однак, з огляду на особисті й концептуальні розбіжності з президентом Сирії Х. аль-Асадом, був вбитий за наказом останнього 16 березня 1977 р.³¹ [100, р. 181–183; 94; 26; 93; 56, с. 82–83; 20; 3, с. 51–57; 96, р. 130–132].

Політичним наступником загиблого заїма автоматично став його 27-річний син Валід (народився 7 серпня 1949 р.) [3, с. 158; 98, с. 257, прим. 29]. Отримавши у Лівані та Франції політологічну освіту, В. Джумблат за батькового життя не виявляв особливого інтересу ні до справ ПСП, ні до проблем друзької общини [93; 94; 20; 3, с. 158]³². Лише двічі він поза власним бажанням опинявся в епіцентрі подій, пов'язаних з діяльністю ПСП. Уперше це сталося коли під час виступів 1958 р. хлопчика переховували у певній християнській родині; у друге – коли напочатку громадянської війни його, тоді репортера ліванської газети «Ан-Нахар» викрали й мало не стратили бойовики Національно-ліберальної партії (НЛП) колишнього президента країни

³¹ Про інші припущення, щодо замовників вбивства К. Джумבלата [див. наприклад: 6, с. 145–146].

³² Яскравим виразом тодішньої індиферентності В. Джумבלата щодо друзьких традицій стали його перші два шлюби з представницями інших релігійних конфесій, заключені у 1970-ті рр. [94; 3, с. 158–159]. Лише згодом, по закінченні громадянської війни, він одружився з представницею шанованої родини сирійських друзів, Нурую аш-Шарабаті [94; 3, с. 159], що на той момент відповідало змінам його політичного світогляду.

К. Шамуна [22, с. 280; 94; 3, с. 54–55, 159]³³. Проте, ставши лідером ПСП і спадковим дружьким заїмом, В. Джумблат поступово перетворився на незмінного учасника політичного життя Ліванської республіки. Перший крок до великої ліванської політики він зробив у 1984 р., зайнявши посаду міністра громадських робіт, транспорту та туризму в уряді Р. Караме [102]. Починаючи з 1992 р., він протягом 12 років так чи інакше контролював міністерство у справах переміщених осіб [26; 34, р. 65, 116–117; 20; 6, с. 186; 3, с. 88, 161]. А у 1992–2018 рр. був незмінним депутатом ліванського парламенту [93; 34, р. 189; 35; 44; 37].

В цілому ж, період активної діяльності В. Джумблата можна поділити на два етапи: 1977–2000 рр. – дотримання просирійської орієнтації, 2000–2022 рр. – здійснення перманентного політичного маневрування з переважною антисирійською домінантою. При цьому, просирійський етап діяльності лідера ПСП визначався неодноразовою практикою підтримання через голову Х. аль-Асада контактів з іншими зовнішніми акторами: СРСР, Лівією, Саудівською Аравією і навіть Ізраїлем, а також – швидкими темпами його особистого збагачення. Водночас, саме під час громадянської війни серед ворогів В. Джумблата опинились як антисирійськи налаштований С. Джааджаа (пор. прим. 6), так й один з найпослідовніших союзників САР Н. Беррі [93; 94; 34, р. 86, 142, 155; 26; 56, с. 33, 115; 20; 3, с. 88–89, 159–161]. Другий етап визначається ситуативністю й непередбачуваністю політичних союзів і вподобань ПСП (у внутрішньополітичному сенсі – від християнських Ліванських сил С. Джааджі та сунітської Мустакбаль до просирійської християнської партії Марата і шийтської Хезболли, у зовнішньополітичному – від США, Франції та Саудівської Аравії до РФ і Сирії). При цьому, лідер партії неодноразово використовував свою парламентську фракцію для реалізації т. зв. «золотої акції», що навіть дозволило низці політичних експертів йменувати його «кінгмейкером». Безпосереднім поштовхом до докорінної зміни політичної концепції В. Джумблата стала його неспроможність знайти спільну мову зі спадковим сирійським диктатором Б. аль-Асадом після приходу останнього до влади у 2000 році [93; 103, р. 92; 94; 101; 26; 34, р. 217; 20; 3, с. 89, 161–166; 59; пор. 104].

Низка дослідників і політологічних експертів висловлює цілком слушну думку, згідно з якою В. Джумблат майже одразу після загибелі батька відмовився від успадкування президентських амбіцій останнього (а отже й від лівих цінностей) на користь традиційної політики, спрямованої на виживання дружької общини. При цьому, якщо на першому етапі діяльності лідера ПСП йшлося винятково про друзів Лівану, то зараз його амбіції поширюються на

³³ Нині, колись дуже впливова політична династія Шамунів і пов'язана з нею НЛП опинилися за бортом ліванської політики; при цьому клан Шамунів далеко не завжди має представництво у парламенті [5, с. 371–377; 3, с. 175; пор. 44; 37; 38], хоча й не полишає намірів надалі боротися за депутатські мандати [див. 71].

друзькі меншини країн усього близького сходу [94; 101; 20; 3, с. 160–166; пор. 26]. Зрозуміло, що неостанню роль у поверненні В. Джумבלата від декларацій лівого спрямування до локальних друзьких цінностей зіграв розпад СРСР. Водночас, залишилася незмінною назва політичної сили друзького заїма, що дає йому можливість зберігати членство у Соцінтерні, користуючись усіма перевагами зазначеного становища [20; 105; 3, с. 162]. На мою думку, повернення В. Джумבלата до друзьких цінностей з одного боку дозволяє, так би мовити «заднім числом», пояснити усі його політичні піруети, проте з іншого – робить цілковито непередбачуваними ані тривалість існуючого політичного альянсу за участю ПСП, ані сутність наступного. Однією з фундаментальних підвалин друзького релігійного, а по суті й політичного, світосприйняття виступає така; тобто положення, котре не лише дозволяє, але й зобов'язує до введення в оману «чужих» задля виживання «своїх» [пор. 100, р. 183, 201; 99, р. 192–193]. З огляду на це, вся політична риторика В. Джумבלата слугує лише димовою завісою для приховування його реальних дій і намірів. Однак слід мати на увазі, що усі переваги такої позиції друзького лідера можуть обернутися на свою протилежність як тільки тактична користь від союзу з ПСП в очах контрагентів В. Джумבלата почне поступатися сукупності можливих негативних наслідків його потенційної зради.

Імовірно, подібну загрозу добре розуміє офіційний спадкоємець В. Джумבלата – його старший син Таймур (народився у 1982 році)³⁴. Цей 40-річний політик, подібно до батька отримав вищу політологічну освіту у Лівані та Франції. З 2009 р. батько почав поступово долучати його до політичних справ. Початком цього процесу стала зустріч обох Джумблатів з лідером Хезболли Х. Насраллою (пор. прим. 6). У березні 2017 р. В. Джумблат офіційно передав первістковій символічне лідерство над друзькою общиною Лівану та головування у ПСП. А у 2018 р той вже на постійних засадах очолив замість батька партійну фракцію у парламенті [101; 94; 26; 106; 107; 53; 38; 108; 71]. При цьому, з мого погляду, виступи Т. Джумבלата, у яких чітко лунають заклики до побудови світської позаконфесійної держави і до втілення у життя принципів соціальної справедливості [див. наприклад: 109]³⁵ нагадують скоріше не батьків друзоцентризм, а погляди К. Джумבלата, у 40-ву річницю загибелі якого у ПСП з'явився новий лідер зі старої друзької династії³⁶.

³⁴ Схоже на те, що В. Джумблат назвав свого первістка на честь відомого завойовника, Тимура/Тамерлана, котрий у 1400 році вщент знищив Дамаск. У такий спосіб, друзький заїм завуальовано висловив своє справжнє ставлення до батькового вбивці, Х. аль-Асада, й усього його роду [94; 3, с. 160].

³⁵ Нині, якравим доказом позаконфесійних переконань Т. Джумבלата може служити його шлюб з шийткою Діаною Зайтар, яка народила йому двох дітей [106].

³⁶ До речі, окрім Т. Джумבלата до керівництва ПСП також причетна його сестра Далія [108]. Також не можу не зазначити приязний тон, у якому діяльність Т. Джумבלата висвітлює медіа-платформа «Саут Бейрут» (див. наприклад: 108; 109), котра належить Б. аль-Харірі (див. вище).

Політична династія Франж'є. Маронітський емірський рід Франж'є, котрий імовірно походить від французьких хрестоносців, що у XII ст. осіли на півночі Лівану [110; 14; 3, с. 25], можна вважати своєрідним еталонним зразком політичної династії територіальних заїмів мафіозного гатунку³⁷. Місницький вузькоклановий характер їхніх поглядів з одного боку прирікає їх на другорядні ролі у сучасній політиці країни кедрів (пор. вище), проте з іншого – дозволяє залишатися на плаву з огляду на наявність стабільної територіально-електоральної бази. Зокрема, династія Франж'є, котра з діда-прадіда незмінно утримує гірський округ Згорту [111; 5, с. 360], забезпечує собі перманентну симпатію 10% ліванських маронітів, поступаючись популярністю ВПР (див вище) і Ліванським силам (пор. прим. 6) [3, с. 121], проте суттєво випереджаючи позбавлені колишнього впливу роди Шамунів (пор. прим. 35) і Жмайєлів [3, с. 121, 130–131]³⁸.

Перетворення традиціоналістського клану Франж'є на політичну династію, функціонуючу в умовах незалежного Лівану, відбулося за часів діяльності двоюрідного діда нинішнього заїма (див. нижче) Хаміда (1907–1981 рр.) [111]. Його як старшого сина у родині заздалегідь готували до участі у політичному житті. Зокрема, він отримав вищу юридичну освіту і ще за часів французького мандату заступив батька у місцевому квазі-парламенті. Депутатський мандат він продовжував неухильно утримувати за собою до виборів 1960 р., водночас займаючи важливі міністерські посади і навіть, щоправда безуспішно, претендуючи на президентське крісло у 1952 р. Х. Франж'є здобув репутацію поміркованого виваженого політика. Проте, важкий інсульт, перенесений у 1957 р. змусив його відмовитися не лише від участі у наступних президентських виборах, але й від подальшої політичної діяльності у цілому [112, р. 121, 181, 185, 188, 265, 273; 110; 2, р. 120, 128, 132; 35; 5, с. 360–361; 113, р. 76, 94–95, 112; пор. 96, р. 152–153]. Його синові Саймиру (1945–2017 рр.), котрий мав усі задатки конструктивного сучасного політика, не вдалося забезпечити фізичне й політичне продовження цієї гілки династії Франж'є. Єдиним його політичним успіхом стало обрання до парламенту у 2005 р. від антисирійської коаліції начолі з Мустакбаль (пор. вище) [111; 44; 5, с. 369; пор. 96, р. 152].

Справжнім політичним наступником Х. Франж'є став його молодший брат Сулейман (1910–1992 рр.) – депутат парламенту й член низки правлячих кабінетів у 1960-х рр. і президент Ліванської республіки у 1970–1976 рр. На

З огляду на це, не виключаю можливості появи у майбутньому тривалого союзу чи бодай ситуативного парламентського блокування між обома вищезгаданими політиками.

³⁷ Б. Сейранян помилково відносить цей клан до місцевої буржуазії [95, с. 327]; імовірно до цього хибного висновку він прийшов з огляду на життєвий шлях С. Франж'є, котрий будучи молодшим сином у родині, дійсно за молодих років мусив займатися комерцією [пор. 110].

³⁸ Представники заснованої П. Жмайєлем старшим партії Катаїб (Фаланга), що має профашистське минуле [див. наприклад: 5, с. 299–320; 3, с. 25–26], починаючи з 2016 р. не входили до жодного правлячого кабінету.

відміну від брата, його готували не до політичної кар'єри, а до забезпечення економічної й силової бази клану, здійснюваного усіма законними й позазаконними (мафіозними) методами. «Піком» зазначеної діяльності стало організоване й можливо особисто очолене ним знищення 23-х представників ворожого клану Дувайхі, розстріляних у церкві під час заупокійної служби. Зрештою, саме ця акція визначила подальшу історію політичної династії Франж'є. Переховуючись від правосуддя у Сирії майбутній політик звів дружбу з молодим офіцером місцевих ВПС Х. аль-Асадом, з яким він успішно займався контрабандними операціями. Цей епізод ліг в основу визначальних для північно-ліванського клану (див. нижче) тісних родинних зв'язків із династією сирійських диктаторів. Водночас, звістка про святотатственный злочин, здійснений братом стала причиною вищезгаданого інсульту Хаміда, що й дозволило С. Франж'є стати політичним обличчям клану. У політиці він почав використовувати ті ж методи, що й за часів мафіозної молодості. Наприкінці 1960-х рр. він заснував воєнізовану організацію під назвою Армія визволення Згорти, котра у 1970 р. суттєво допомогла йому виграти президентські вибори, а у 1975 р. (на початку громадянської війни – пор. прим. 2) стала основою нинішньої політичної сили клану – партії Марада. З президентством С. Франж'є пов'язано мляві спроби здійснення парламентської реформи, яка могла б запобігти громадянській війні й дуже енергійні дії по закликанню до країни сирійського військового контингенту Х. аль-Асада, котрі призвели до 30-річної окупації Лівану. Після закінчення президентського терміну, Заїм зі Згорти продовжував брати активну участь у громадянській війні, що зокрема призвело до загибелі його улюбленого сина Тоні (1941–1978 рр.). С. Франж'є помер у 1992 р., недочекавшись можливості отримати повторне презедентство з рук Х. аль-Асада, проте забезпечивши успішну політичну кар'єру та чільну позицію у клані синові Тоні й власному тезці, Сулейманові (див. нижче). [110; 2, р. 156, 171, 173, 185, 187–188, 194–201, 209, 213, 215; 34, р. 139, 204; 35; 7, с. 59–87; 5, с. 295, 360–365; 14; 15; 114; 3, с. 25, 50, 62; 8, с. 117].

С. Франж'є-молодший народився 18 жовтня 1965 р. Після загибелі батьків (див. вище) він виховується у родині Х. аль-Асада, де заприятелював з обома синами останнього: Басилем і нинішнім сирійським диктатором Башаром. Повернувшись до Лівану напочатку 1980-х рр., він почав відігравати помітну роль у родинній партії Марада, реальне керівництво якою на той час здійснював його рідний стрий Робер (1949–2018 рр.) [пор. 115]. Імовірно пам'ятаючи власне перетворення на голову клану в обхід небожа, Саміра (див. вище), дід зробив усе, щоб улюблений онук зміг відсунути Р. Франж'є на другий план. Вже у 1990 р. С. Франж'є-молодший отримав свою першу міністерську посаду, а у 1992 – депутатський мандат від Згорти. Така ситуація тривала протягом 1990-2005 рр., коли новий лідер Маради виступав відвертим колаборантом окупаційного сирійського режиму. Після Кедрової революції (пор. вище) він цілком очікувано долучився до просирійського політичного

табору на чолі з Хезболлою. Цей крок дозволив йому у 2009 р. поновити присутність у парламенті, витіснивши звідти двоюрідного стрія Саміра (див. вище), а також забезпечити за Марадою 1-2 міністерські портфелі в усіх наступних урядах. Хоча Марада за часів С. Франж'є-молодшого остаточно перетворилася на легітимну політичну силу, що постулює прихильність до усіх можливих демократичних й соціальних цінностей [5, с. 364–365], справжні її пріоритети залишилися такими ж як за часів його одіозного діда. Йдеться про ключову роль християнської спільноти у ліванській політиці та підтримка принципів арабізму, за якою криється послідовна симпатія до родини аль-Асадів. [110; 2, р. 230; 5, с. 365–369; 114; 35; 37; 3, с. 120–121, 130–134; 53; 8, с. 120]. Заради об'єктивності слід зазначити, що саме останній чинник, обумовлений вдалим вибором приятеля й подільника С. Франж'є-старшим (див. вище), вигідно вирізняє нинішнє становище політичної династії зі Згорти з-поміж численних подібних до неї локальних родин спадкових заїмів. Так, підтримка з боку навіть суттєво послабленого громадянською війною режиму Б. аль-Асада дозволила С. Франж'є-молодшому стати серйозним хоча й безуспішним учасником президентських перегонів, що розтягнулися на 2014–2016 рр. (пор. вище) [3, с. 230–234; 59]. Своєю чергою, зміцнення нинішніх позицій сирійського диктатора надає заїмові зі Згорти дещо гіпертрофованої впевненості у власних силах напередодні цьогорічних президентських виборів [53; 116; 117]. При цьому, належну увагу він приділяє й політичному майбутньому своєї родини. Починаючи з 2018 р., цей політик свідомо поступився власним депутатським мандатом і лідерством у парламентській фракції Маради на користь свого первістка – Тоні Франж'є-молодшого (народився у 1987 р.), котрий, між іншим, свого часу здобув вищу освіту у Великій Британії [53; 38; 71].

Окрім вищенаведених спостережень, коментарів і припущень щодо історії, сучасного стану і майбутніх перспектив шести найвпливовіших реальних й потенційних ліванських політичних династій я можу запропонувати декілька загальних висновків. Як мінімум, у найближчій перспективі, не зважаючи на послаблення позицій більшості спадкових заїмів, у ліванському політикумі надалі зберігатиметься принцип сімейності. Доказом цьому може служити не лише формування протягом останніх 30 років нових життєздатних політичних династій (клани аль-Харірі й Аунів), але й існування потенційних можливостей для створення нових спадкових владних структур заїмами-селфмейкерами: Н. Мікаті та Н. Беррі. Також слід звернути увагу на провідні чи бодай вагомні позиції, котрі вищенаведені політичні династії продовжують займати в усіх сегментах ліванського суспільства. У шіїтській спільноті це – Н. Беррі з його потенційним політичним кланом; у сунітській – Н. Мікаті з його компромісним рухом АЗМ, який за будь-якого моменту може стати спадковою партією родини з Тріполі; у християнському конгломераті – династії Аунів і Франж'є; у друзькій громаді – рід Джумблатів; і нарешті серед прибічників

позаконфесійного громадянського суспільства – клан аль-Харірі в особі старшого сина засновника династії, Бахааддіна. Водночас, у разі подальшої відмови останнього від повернення до сунітського політичного сегменту, найбільший ступінь клановості зберігатиметься з-поміж ліванських маронітів, що імовірно варто пов'язати з тривалістю й консервативністю політичних традицій зазначеної громади. Нарешті, важливими умовами успішності сучасних провідних ліванських «заїмів» виступає їхня причетність до позаконфесійного (світського) тренду (Б. аль-Харірі, Т. Джумблат і почасти його батько Валід), підтримка з боку режиму Б. аль-Асада (Н. Беррі, С. Франж'є) або поєднання обох цих чинників (Н. Мікаті, М. Аун).

Список використаних джерел та літератури

1. Lebanon country profile. *BBC News*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-14647308>
2. Traboulsi F. *A History of Modern Lebanon*. 2nd ed. London: Pluto Press, 2012. 308 p.
3. Кузнецов А.А. Политический процесс в Ливане на рубеже XX-XXI веков. М.: Институт Ближнего Востока, 2017. 224 с.
4. Зелінський А.Л. Ліванська республіка: між політичним конфесіоналізмом і політичним прагматизмом. *Проблеми всесвітньої історії*. 2021. № 3 (15). С. 151–171.
5. Родионов М.А., Сарабьев А.В. Марониты: традиции, история, политика. М.: Институт востоковедения РАН, 2013. 500 с.
6. Ланда Р.Г. История Ливана. XX век. М.: Институт востоковедения РАН, 2016. 276 с.
7. Скороход Ю.С. Діяльність міжнародних міждержавних організацій із врегулювання ліванського конфлікту: навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 207 с.
8. Воробьев С.А. Кризисы в Ливане: история и современность. *Международная жизнь*. 2020. № 6. С. 112–127.
9. Ender D. Lebanon gets IMF funding injection. How much will it help? *Business and Economy News / AlJazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/economy/2021/9/16/lebanon-gets-imf-funding-injection-how-much-will-it-help>
10. Mackey S. *Lebanon. A House divided*. 2nd ed. New York: Norton and Company, 2006. 295 p.
11. el-Husseini R. *Lebanon: Building Political Dynasties. Arab Elites. Negotiating the Politics of Change* / ed. V. Perthes. Boulder: Lynne Rienner Publishers, Inc., 2004. P. 239–266.
12. el-Husseini R. *Pax Syria: Elite Politics in Postwar Lebanon*. 2nded. New York: Syracuse University Press, 2012. 346 p.
13. Who's who in Lebanese politics. *News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2010/5/25/whos-who-in-lebanese-politics-2>
14. Александров А.И. К вопросу о политической элите Ливана. Часть 1. *Институт Ближнего Востока*. URL: <http://www.iimes.ru/?p=20306>
15. Александров А.И. О политической элите Ливана. Часть 2. *Институт Ближнего Востока*. URL: <http://www.iimes.ru/?p=20312>
16. Александров А.И. О политической элите Ливана. Часть 3. *Институт Ближнего Востока*. URL: <http://www.iimes.ru/?p=20499>
17. Александров А.И. Политическая элита Ливана. Часть 4. *Институт Ближнего Востока*. URL: <http://www.iimes.ru/?p=20622>
18. Александров А.И. О политической элите Ливана. Часть 5. *Институт Ближнего Востока*. URL: <http://www.iimes.ru/?p=20767>

19. Александров А.И. О политической элите Ливана. Часть 6. *Институт Ближнего Востока*. URL: <http://www.iimes.ru/?p=21018>
20. Александров А.И. О политической элите Ливана. Часть 7. *Институт Ближнего Востока*. URL: <http://www.iimes.ru/?p=21047>
21. Воробьев С.А. Долгое эхо бейрутского взрыва. *Международная жизнь*. 2021. № 9. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2557>
22. Тимофеев И.В. Камаль Джумблат. М.: Прогресс, 2003. 496 с.
23. Blanford N. Killing Mr Lebanon. The Assassination of Rafik Hariri and its impact on the Middle East. London: Tauris, 2006. 236 p.
24. Pakradouni K. Years of Resistance: The Mandate of Émile Lahood, the former President of Lebanon. Reading: Garnet Publishing, 2012. 390 p.
25. Naba R. Rafic Hariri, Un homme d'affaires premier minister. Paris: L'Harmattan, 1999. 176 p.
26. Naba R. Walid Joumblatt, Requiem pour un saltimbanque. *En point de mire*. URL: <https://www.renenaba.com/liban-walid-joumblatt-requiem-pour-un-saltimbanque/>
27. Naba R. Hassan Nasrallah, l'indomptable. *En point de mire*. URL: <https://www.renenaba.com/hassan-nasrallah-lindomptable/>
28. Naba R. Hariri de père en fils, hommes d'affaires et premiers ministres. Paris: L'Harmattan, 2011. 258 p.
29. Naba R. Fouad Siniora: Le gouverneur de l'ombre du clan saoudo-américain au Liban. *Enpointdemire*. URL: <https://www.renenaba.com/fouad-siniora-le-gouverneur-de-lombre-du-clan-saoudo-americaain-au-liban/>
30. Naba R. Saad Hariri: La fin sans gloire d'un héritier problématique d'une dynastie éphémère. *Enpointdemire*. URL: <https://www.renenaba.com/liban-saad-hariri-la-fin-sans-gloire-dun-heritier-problematique-dune-dynastie-ephemere/>
31. Mikati Family. *Media Ownership Monitor*. URL: https://lebanon.mom-rsf.org/?L=0&cHash=245f051e7261571005598c0cebd6c584&id=1448&tx_ifrogmom_ownerdetail%5Baction%5D=show&tx_ifrogmom_ownerdetail%5Bcontroller%5D=Owner&tx_ifrogmom_ownerdetail%5Bowner%5D=2617
32. Azmi Mikati. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Azmi_Mikati
33. Najib Mikati – Biography. [In Arabic]. URL: <http://www.najib-mikati.net/najibmikati>
34. Baumann H. Citizen Hariri and neoliberal politics in postwar Lebanon: Dis... PhD. London: University of London, 2012. 320 p.
35. *Elections Archive*. URL: <https://web.archive.org/web/20050403120624/http://www.libanvote.com/lebanese9296/>
36. Najib Mikati. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Najib_Mikati
37. List of members of the 2009–2017 Lebanese Parliament. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2009%E2%80%932017_Lebanese_Parliament
38. List of members of the twenty-third Parliament of Lebanon. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_twenty-third_Parliament_of_Lebanon
39. Young M. Najib Mikati Has Formed a New Lebanese Government. *Carnegie Middle East Center – Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/85316>
40. Houssari N. Lebanon forms government after 13 months. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/1926266/middle-east>
41. Chehayeb K. Lebanon's presidency announces government formation. *Politics. News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2021/9/10/lebanons-presidency-announces-cabinet-formation>
42. Who is in the new Lebanese Cabinet? *MENA*. URL: <https://www.thenationalnews.com/mena/lebanon/2021/09/10/who-is-in-the-new-lebanese-cabinet/>
43. Third Cabinet of Najib Mikati. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Third_Cabinet_of_Najib_Mikati

44. List of members of the 2005–2009 Lebanese Parliament. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2005%E2%80%932009_Lebanese_Parliament
45. Mikati from Tripoli says won't run for parliamentary elections. *Sawt Beirut International*. URL: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/mikati-from-tripoli-says-wont-run-for-parliamentary-elections/>
46. Lebanon's PM Najib Mikati says not running for re-election. *Elections News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/3/14/lebanons-pm-najib-mikati-says-not-running-for-general-election>
47. Ogintz E. Berri a Local Boy in Detroit Suburb. *Chicago Tribune*. URL: <https://www.chicagotribune.com/news/ct-xpm-1985-06-19-8502090070-story.htmlz>
48. Nassif D. Dossier: Nabih Berri. *Middle East Intelligence Bulletin*. 2000. No. 11 (2). URL: https://www.meforum.org/meib/articles/0012_ld1.htm
49. Speaker Nabih Berri, great survivor of Lebanese politics. *France 24*. URL: <https://www.france24.com/en/20180523-speaker-nabih-berri-great-survivor-lebanese-politics>
50. Беренкова Н.А. Шиитские партии Ливана: общие и специфические черты. *Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС*. 2014. № 1 (10). С. 44–51.
51. Houssari N. Lebanon's ruling parties announce candidates for parliamentary elections. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/2035646/middle-east>
52. Charev H. Power, Tradition and Challenge: The Resilience of the Elite Shi'ite Families of Lebanon. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 2013. No. 3. P. 305–323.
53. Haines-Young J. The future of Lebanon's political dynasties. *The National*. URL: <https://www.thenationalnews.com/world/mena/the-future-of-lebanon-s-political-dynasties-1.760691>
54. Berri Family. *Media Ownership Monitor*. URL: <https://lebanon.mom-rsf.org/en/owners/individual-owners/detail/owner//berri-family/>
55. Gambill G.C. Dossier: Michel Aoun. *Middle East Intelligence Bulletin*. 2001. No. 1. URL: https://www.meforum.org/meib/articles/0101_ld1.htm
56. Колотуша В.И. Сколько стоит жизнь посла в тротиловом эквиваленте? Бейрутские зарисовки, 1986–1990 гг. М.: Институт востоковедения РАН, 2013. 140 с.
57. Axon A., Hewitt S. *Syria 1975/76-2018*. Leiden; Boston: Brill, 2018. 504 p.
58. Aoun Family. *Media Ownership Monitor*. URL: <https://egypt.mom-rsf.org/en/owners/individual-owners/detail/owner/owner/show/aoun-family/>
59. Беренкова Н.А. Президентский вакуум в Ливане в 2014-2016 гг.: кризис или следствие политической системы? *Азия и Африка сегодня*. 2018. № 1. С. 34–40.
60. Alain Aoun. *Rome MED*. 2017. URL: <https://2017.med.ispionline.it/speakers/alain-aoun/>
61. General Chamel Roukoz. *Seulement Pour VIP*. URL: <http://www.seulementpourvip.com/Summer2019/24interviewgenealchamelroukoz.php>
62. Is Gebran Bassil Lebanon's most hated politician? *Mena / Gulf News*. URL: <https://gulfnews.com/world/mena/is-gebran-bassil-lebanons-most-hated-politician-1.67335177>
63. Azhari T. Why is Lebanon's Gebran Bassil so controversial? *News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2020/1/25/why-is-lebanons-gebran-bassil-so-controversial>
64. Perry T. Who is Lebanon's Gebran Bassil? *Reuters*. URL: <https://www.reuters.com/article/idUSKBN27M279?mod=related&channelName=credit-rss>
65. Second Cabinet of Fouad Siniora. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Second_Cabinet_of_Fouad_Siniora
66. Bassil Heads FPM as Alain Aoun Expresses Dismay in Electoral Process. *Naharnet*. URL: <https://www.naharnet.com/stories/en/187926>
67. Chamel Roukoz et Neemat Frem quittent le bloc parlementaire du CPL. *LBCI*. URL: <https://libnanews.com/chamel-roukoz-et-neemat-frem-quittent-le-bloc-parlementaire-du-cpl-lbci/>

68. Труевцев К.М. Глобализация и арабский мир: до и после двух волн турбулентности. М.: Институт востоковедения РАН, 2020. 370 с.
69. Azar G. No end in sight: Lebanon's government crisis rages on as country on its knees. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/%D1%83%D0%B7%D0%B5%D0%BB/1917181/%D0%91%D0%BB%D0%B8%D0%B6%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%92%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BA>
70. Young M. An Unlikely Savior. *Carnegie Middle East Center – Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/85383>
71. Salame R. et al. Who's running in May 2022? Here's the full list of candidates. *L'Orient Today*. URL: <https://today.lorientlejour.com/article/1293892/whos-running-in-may-2022-heres-the-full-list-of-candidates.html>
72. Hariri Family. *Media Ownership Monitor*. URL: <http://lebanon.mom-rsf.org/en/owners/individual-owners/detail/owner/owner/show/hariri-family/>
73. Azhari T. Hezbollah operative sentenced to life over Hariri killing. *Middle East News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2020/12/11/hezbollah-operative-sentenced-to-life-over-hariri-killing>
74. Two Hezbollah members guilty of 2005 Hariri slaying on appeal: UN tribunal. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/2040061/middle-east>
75. Seale P. Who killed Rafik Hariri? *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/world/2005/feb/23/syria.comment>
76. Vloeberghs W. The Hariri political dynasty after the Arab Spring. *Mediterranean Policies*. 2012. No. 2. P. 241–248.
77. Moubayed S. The Hariri Brothers & the Future of Lebanese Politics. *New Lines Institute*. URL: <https://newlinesinstitute.org/lebanon/the-hariri-brothers-the-future-of-lebanese-politics/>
78. Chehayeb K. The other Hariri: Saad's brother Bahaa makes play for Lebanese prominence. *Middle East Eye*. URL: <https://www.middleeasteye.net/news/lebanon-bahaa-hariri-saad-brother-politics-return>
79. Is Saad Hariri staying away from Lebanon's March election. *Sawt Beirut International*. URL: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/102200/>
80. Harb Kh., Karam Z. Lebanon elections: Bahaa Hariri asks "Where has the money gone?". *Sydney Morning Herald*. URL: <https://www.smh.com.au/world/middle-east/where-has-the-money-gone-hariri-brother-steps-up-promising-change-20220222-p59ypf.html>
81. Daily Star: Lebanon's crisis forces oldest English newspaper to close. *BBC News*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-59134361>
82. Chehayeb K. Lebanon's former PM Saad Hariri suspends political career. *Politics News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/1/24/lebanons-former-pm-saad-hariri-suspends-political-activities>
83. Young M. Saad al-Hariri Has Announced His Withdrawal From Politics. *Carnegie Middle East Center – Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/86243>
84. Tabbara R., Salame R. Beyond barriers: Who and where are the women running in Lebanon's May elections, and what are their prospects? *L'Orient Today*. URL: <https://today.lorientlejour.com/article/1294714/beyond-barriers-who-are-the-women-candidates-in-lebanons-2022-parliamentary-elections-and-what-are-their-prospects.html>
85. Houssari N. Ex-PM Siniora won't run in Lebanese elections. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/2043141/middle-east>
86. Chehayeb K. Lebanon: Politicians mobilise in Sunni districts after Hariri. *Politics News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/2/13/what-next-for-hariri-and-lebanons-sunni-parties>
87. Faayad É. Confessional seat distributions, political balance of power, what's at stake in the May 15 elections: Everything you need to know about Lebanon's 15 electoral districts. *L'Orient*

- Today. URL: <https://today.lorientlejour.com/article/1294306/confessional-seat-distributions-political-balance-of-power-whats-at-stake-in-the-may-15-elections-everything-you-need-to-know-about-lebanons-15-electo.html>
88. Hijazi S. As deadline for electoral alliances looms, ambiguity prevails over the formation of lists. *L'Orient Today*. URL: <https://today.lorientlejour.com/article/1294826/as-deadline-for-electoral-alliances-looms-ambiguity-prevails-over-the-formation-of-lists.html>
89. Bahaa Hariri. “Will support people and lists in Parliamentary elections”. *Sawt Beirut International*. URL: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/bahaa-hariri-will-support-people-and-lists-in-parliamentary-elections/>
90. “Sawa Li Lubnan will defy conventions, its leader will be a Christian”, says Bahaa Hariri. *Sawt Beirut International*. URL: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/sawa-li-lubnan-will-defy-conventions-its-leader-will-be-a-christian-says-bahaa-hariri/>
91. Sawt Beirut International. URL: <https://english.sawtbeirut.com/>
92. Abu-Husayn A.R. The Junblats and the Janbulads: A Case of Mistaken identity. *Acta Viennensia Ottomanica: Proceedings of the 13th CIEPO-Symposiums, from 21 to 25 September 1998/ eds. M. Köhbach et al. Wien: Selbstverlag des Instituts für Orientalistik, 1999. P. 1–6.*
93. Gambill G., Nassif D. Dossier: Walid Jumblat. *Middle East Intelligence Bulletin*. 2001. No. 5 (3). URL: https://www.meforum.org/meib/articles/0105_id1.htm
94. Glass Ch. The lord of no man’s land: A guided tour through Lebanon’s ceaseless war. *Harper’s Magazine*. 2007. No. 1. URL: https://web.archive.org/web/20130208085020/http://www.charlesglass.net/archives/2007/03/the_lord_of_no.html
95. Сейранян Б.Г. Эволюция социальной структуры стран Арабского Востока. Земельная аристократия в XIX в. – 60-е годы XX в. Изд. 2-е. М.: Институт востоковедения РАН, 2018. 408 с.
96. Rabah M.G. Conflict ON Mount Lebanon: Collective Memory and the War of the Mountain: Diss... PhD. Washington: Georgetown University, 2016. 297 p.
97. Малерб М. Религии человечества. М. – СПб.: Рудомино – «Университетская книга», 1997. 600 с.
98. Кириченко В.П. «Расаиль аль-Хикма» – священная книга друзов. *Труды Института востоковедения РАН*. 2017. Вып. 4. С. 249–257.
99. Armanet E. “Allah has spoken to us: we must keep silent”. In the folds of secrecy, the Holy Book of the Druze. *Religion*. 2018. No. 2. P. 183–197.
100. al-Khazen F. Kamal Jumblatt, the Uncrowned Druze Prince of the Left. *Middle Eastern Studies*. 1988. No. 2. P. 178–205.
101. Andoni L. Walid Jumblatt: Kingmaker. *Opinions / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/opinions/2011/1/22/walid-jumblatt-kingmaker>
102. Tenth Cabinet of Rashid Karami. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Tenth_Cabinet_of_Rashid_Karami
103. Thompson E.V. Will Syria Have to Withdraw from Lebanon? *Middle East Journal*. 2002. No. 1. P. 72–93.
104. Houssari N. Pace of electoral list announcements accelerates in Lebanon as deadline approaches. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/2055661/middle-east>
105. Young M. Walid Jumblatt hunkers down in survival mode. *The National*. URL: <https://www.thenationalnews.com/opinion/walid-jumblatt-hunkers-down-in-survival-mode-1.213911>
106. Berman L. ‘Resist Israel’, father tells new leader of Lebanon’s Druze. *The Times of Israel*. URL: [http ps://www.timesofisrael.com/resist-israel-father-tells-new-leader-of-lebanons-druze/](http://ps://www.timesofisrael.com/resist-israel-father-tells-new-leader-of-lebanons-druze/)
107. Taymour Jumblatt. *World Economic Forum*. URL: <https://www.weforum.org/people/taymour-jumblatt/>

108. Taymour Jumblatt: Upcoming elections an essential juncture along the struggle path towards sovereignty. *Sawt Beirut International*. URL: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/taymour-jumblatt-upcoming-elections-an-essential-juncture-along-the-struggle-path-towards-sovereignty/>
109. Taymour Jumblatt: Weneed a government that implements reforms, elections under a nonsectarian law. *Sawt Beirut International*. URL: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/taymour-jumblatt-we-need-a-government-that-implements-reforms-elections-under-a-non-sectarian-law/>
110. Fisk R. Obituary: Suleiman Franjeh. *The Independent*. URL: <https://www.independent.co.uk/news/people/obituary-suleiman-franjeh-1535126.html>
111. Frangieh family. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Frangieh_family
112. Hudson M. Political Changes in Lebanon, 1943-1963: Dis... PhD. New Haven: Yale University, 1965. 328 p.
113. Bordenkircher E.J. Kings, Queens, Rooks and Pawns: Deciphering Lebanon's Political Chessboard: Dis: PhD. Los Angeles: University of California, 2015. 327 p.
114. Khoury G. Is Assad's "Brother" About to be President of Lebanon? *Medium*. URL: <https://medium.com/the-eastern-project/is-assad-s-brother-about-to-be-president-of-lebanon-eeec735bb45b>
115. Robert Frangieh, son of late President Sleiman Frangieh, passes away. *Lebanon News*. URL: <https://www.lbcgroup.tv/news/d/breaking-news/398017/robert-frangieh-son-of-late-president-sleiman-fran/en>
116. Young M. The End of Hegemony? *Carnegie Middle East Center – Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/86685>
117. Azar Ch. Hezbollah fails in uniting "allies enemies"... And Bassil's dream of presidency obstructs negotiations. *Sawt Beirut International*. URL: <https://english.sawtbeirut.com/opinions/hezbollah-fails-in-uniting-allies-enemies-and-bassils-dream-of-presidency-obstructs-negotiations/>

References

1. Lebanon country profile. *BBC News*. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-14647308> [In English].
2. Traboulsi, F. (2012). *A History of Modern Lebanon*. 2nd ed. London: Pluto Press. [In English].
3. Kuznetsov, A.A. (2017). *Politicheskij protsess v Livane na rubezhe XX-XXI vekov* [The political process in Lebanon at the Turn of XX-XXI centuries]. Moskva: Institut Blizhnego Vostoka. [In Russian].
4. Zelinskyi, A.L. (2021). Livans'ka respublika: mizh politychnym konfesionalizmom i politychnym prahmatyzmom [Lebanese Republic: between Political Confessionalism and Political Pragmatism]. *Problemy vsesvtn'oyi istoriyi* [Problems of World History], 3, pp. 151–171. [In Ukrainian].
5. Rodionov, M.A., Sarab'yev, A.V. (2013). *Maronity: traditsii, istoriya, politika* [Maronites: traditions, history, a policy]. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN. [In Russian].
6. Landa, R.G. (2016). *Istoriya Livana. XX vek* [History of Lebanon. XX century]. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN. [In Russian].
7. Skorokhod, Yu.S. (2012). *Diyal'nist' mizhnarodnykh mizhderzhavnykh orhanizatsiy iz vrehulyuvannya livans'koho konfliktu : navchal'nyy posibnyk* [The activity of the international intergovernmental organizations for the settlement of the Lebanese conflict: the textbook]. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr „Kyyivs'kyy universytet”. [In Ukrainian].
8. Vorob'yev, S.A. (2020). Krizisy v Livane: istoriya i sovremennost' [Crises in Lebanon: history and the present]. *Mezhdunarodnaya zhizn'* [International Affairs], 6, pp. 112–127. [In Russian].
9. Ender D. Lebanon gets IMF funding injection. How much will it help? *Business and Economy News / AlJazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/economy/2021/9/16/lebanon-gets-imf-funding-injection-how-much-will-it-help> [In English].

10. Mackey, S. (2006). *Lebanon. A House divided*. 2nd ed. New York: Norton and Company. [In English].
11. el-Husseini, R. (2004). Lebanon: Building Political Dynasties. *Arab Elites. Negotiating the Politics of Change*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, Inc., pp. 239–266. [In English].
12. el-Husseini, R. (2012). *Pax Syriana: Elite Politics in Postwar Lebanon*. 2nded. New York: Syracuse University Press. [In English].
13. Who's who in Lebanese politics. *News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2010/5/25/whos-who-in-lebanese-politics-2> [In English].
14. Aleksandrov, A.I. K voprosu o politicheskoy elite Livana. Chast' 1 [To a question on the political elite of Lebanon. Part 1]. *Institut Blizhnego Vostoka* [The Institute of the Near East]. [Online]. Available from: <http://www.iimes.ru/?p=20306> [In Russian].
15. Aleksandrov, A.I. O politicheskoy elite Livana. Chast' 2 [On the political elite of Lebanon. Part 2]. *Institut Blizhnego Vostoka* [The Institute of the Near East]. [Online]. Available from: <http://www.iimes.ru/?p=20312> [In Russian].
16. Aleksandrov, A.I. O politicheskoy elite Livana. Chast' 3 [On the political elite of Lebanon. Part 3]. *Institut Blizhnego Vostoka* [The Institute of the Near East]. [Online]. Available from: <http://www.iimes.ru/?p=20499> [In Russian].
17. Aleksandrov, A.I. Politicheskaya elita Livana. Chast' 4 [The political elite of Lebanon. Part 4]. *Institut Blizhnego Vostoka* [The Institute of the Near East]. [Online]. Available from: <http://www.iimes.ru/?p=20622> [In Russian].
18. Aleksandrov, A.I. O politicheskoy elite Livana. Chast' 5 [On the political elite of Lebanon. Part 5]. *Institut Blizhnego Vostoka* [The Institute of the Near East]. [Online]. Available from: <http://www.iimes.ru/?p=20767> [In Russian].
19. Aleksandrov, A.I. O politicheskoy elite Livana. Chast' 6 [On the political elite of Lebanon. Part 6]. *Institut Blizhnego Vostoka* [The Institute of the Near East]. [Online]. Available from: <http://www.iimes.ru/?p=21018> [In Russian].
20. Aleksandrov, A.I. O politicheskoy elite Livana. Chast' 7 [On the political elite of Lebanon. Part 7]. *Institut Blizhnego Vostoka* [The Institute of the Near East]. [Online]. Available from: <http://www.iimes.ru/?p=21047> [In Russian].
21. Vorob'yev, S.A. (2021). Dolgoye ekho beyrutskogo vzryva [The long echo of the Beirut explosion]. *Mezhdunarodnaya zhizn'* [International Affairs], 9. [Online]. Available from: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2557> [In Russian].
22. Timofeyev, I.V. (2003). *Kamal' Dzhumblatt* [Kamal Jumblatt]. Moskva: Progress. [In Russian].
23. Blanford, N. (2006). *Killing Mr Lebanon. The Assassination of Rafik Hariri and its impact on the Middle East*. London: Tauris. [In English].
24. Pakradouni, K. (2012). *Years of Resistance: The Mandate of Émile Lahood, the former President of Lebanon*. Reading: Garnet Publishing. [In English].
25. Naba, R. (1999). *Rafic Hariri, Un homme d'affaires premier ministre*. Paris: L'Harmattan. [In French].
26. Naba, R. Walid Joumblatt, Requiem pour un saltimbanque. *En point de mire*. [Online]. Available from: <https://www.renenaba.com/liban-walid-joumblatt-requiem-pour-un-saltimbanque/> [In French].
27. Naba, R. Hassan Nasrallah, l'indomptable. *En point de mire*. [Online]. Available from: <https://www.renenaba.com/hassan-nasrallah-lindomptable/> [In French].
28. Naba, R. (2011). *Hariri de père en fils, hommes d'affaires et premiers ministres*. Paris: L'Harmattan. [In French].
29. Naba, R. Fouad Siniora: Le gouverneur de l'ombre du clan saoudo-américain au Liban. *Enpointdemire*. [Online]. Available from: <https://www.renenaba.com/fouad-siniora-le-gouverneur-de-lombre-du-clan-saoudo-america-in-au-liban/> [In French].

30. Naba, R. Saad Hariri: La fin sans gloire d'un héritier problématique d'une dynastie éphémère. *Enpointdemire*. [Online]. Available from: <https://www.renenaba.com/liban-saad-hariri-la-fin-sans-gloire-dun-heritier-problematique-dune-dynastie-ephemere/> [In French].
31. Mikati Family. *Media Ownership Monitor*. [Online]. Available from: https://lebanon.mom-rsf.org/?L=0&cHash=245f051e7261571005598c0cebd6c584&id=1448&tx_lfrogmom_ownerdetail%5Baction%5D=show&tx_lfrogmom_ownerdetail%5Bcontroller%5D=Owner&tx_lfrogmom_ownerdetail%5Bowner%5D=2617 [In English].
32. Azmi Mikati. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Azmi_Mikati [In English].
33. Najib Mikati – *Biography*. [Online]. Available from: <http://www.najib-mikati.net/najibmikati> [In Arabic].
34. Baumann, H. (2012). *Citizen Hariri and neoliberal politics in postwar Lebanon*: Dis... PhD. London: University of London. [In English].
35. *Elections Archive*. [Online]. Available from: <https://web.archive.org/web/20050403120624/http://www.libanvote.com/lebanese9296/> [In English].
36. Najib Mikati. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Najib_Mikati [In English].
37. List of members of the 2009–2017 Lebanese Parliament. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2009%E2%80%932017_Lebanese_Parliament [In English].
38. List of members of the twenty-third Parliament of Lebanon. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_twenty-third_Parliament_of_Lebanon [In English].
39. Young, M. Najib Mikati Has Formed a New Lebanese Government. *Carnegie Middle East Center – Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/85316> [In English].
40. Houssari, N. Lebanon forms government after 13 months. *Arab News*. [Online]. Available from: <https://www.arabnews.com/node/1926266/middle-east> [In English].
41. Chehayeb, K. Lebanon's presidency announces government formation. *Politics, News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2021/9/10/lebanons-presidency-announces-cabinet-formation> [In English].
42. Who is in the new Lebanese Cabinet? *MENA*. [Online]. Available from: <https://www.thenationalnews.com/mena/lebanon/2021/09/10/who-is-in-the-new-lebanese-cabinet/> [In English].
43. Third Cabinet of Najib Mikati. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Third_Cabinet_of_Najib_Mikati [In English].
44. List of members of the 2005–2009 Lebanese Parliament. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2005%E2%80%932009_Lebanese_Parliament [In English].
45. Mikati from Tripoli says won't run for parliamentary elections. *Sawt Beirut International*. [Online]. Available from: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/mikati-from-tripoli-says-wont-run-for-parliamentary-elections/> [In English].
46. Lebanon's PM Najib Mikati says not running for re-election. *Elections News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2022/3/14/lebanons-pm-najib-mikati-says-not-running-for-general-election> [In English].
47. Ogintz, E. Berri a Local Boy in Detroit Suburb. *Chicago Tribune*. [Online]. Available from: <https://www.chicagotribune.com/news/ct-xpm-1985-06-19-8502090070-story.htmlz> [In English].
48. Nassif, D. (2000). Dossier: Nabih Berri. *Middle East Intelligence Bulletin*, 11. [Online]. Available from: https://www.meforum.org/meib/articles/0012_ld1.htm [In English].

49. Speaker Nabih Berri, great survivor of Lebanese politics. *France 24*. [Online]. Available from: <https://www.france24.com/en/20180523-speaker-nabih-berri-great-survivor-lebanese-politics> [In English].
50. Berenkova, N.A. (2016). ShiitskiyepartiiLivana: obshchiyeispetsificheskiyecherty [Shiite parties in Lebanon: general and specific features]. *Politicheskaya ekspertiza: POLIT-EKS* [Political Expertise: POLIT-EX], 1, pp. 44–51. [In Russian].
51. Houssari, N. Lebanon's ruling parties announce candidates for parliamentary elections. *Arab News*. [Online]. Available from: <https://www.arabnews.com/node/2035646/middle-east> [In English].
52. Charev, H. (2013). Power, Tradition and Challenge: The Resilience of the Elite Shi'ite Families of Lebanon. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 3, pp. 305–323. [In English].
53. Haines-Young, J. The future of Lebanon's political dynasties. *The National*. [Online]. Available from: <https://www.thenationalnews.com/world/mena/the-future-of-lebanon-s-political-dynasties-1.760691> [In English].
54. Berri Family. *Media Ownership Monitor*. [Online]. Available from: <https://lebanon.mom-rsf.org/en/owners/individual-owners/detail/owner//berri-family/> [In English].
55. Gambill, G.C. (2001). Dossier: Michel Aoun. *Middle East Intelligence Bulletin*, 1. [Online]. Available from: https://www.meforum.org/meib/articles/0101_ld1htm [In English].
56. Kolotusha, V.I. (2013). *Skol'kostoizhizn' poslavtrotilovomekvivalente? Beyrutiyskiye zarisovki, 1986–1990 gg.* [How many there is a life of the ambassador in a troyl equivalent? The Beirut sketches, 1986-1990]. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN. [In Russian].
57. Axon, A., Hewitt, S. (2018). *Syria 1975/76-2018*. Leiden; Boston: Brill. [In English].
58. Aoun Family. *Media Ownership Monitor*. [Online]. Available from: <https://egypt.mom-rsf.org/en/owners/individual-owners/detail/owner/owner/show/aoun-family/> [In English].
59. Berenkova, N.A. (2018). Prezidentskiy vakuum v Livane v 2014–2016 gg.: krizis ili sledstviye politicheskoy sistemy? [Presidential void in Lebanon 2014-2016: Crisis or effect of political sistem?]. *Aziya I Afrika segodnya* [Asia and Africa today], 1, pp. 34–40. [In Russian].
60. Alain Aoun. *Rome MED 2017*. [Online]. Available from: <https://2017.med.ispionline.it/speakers/alain-aoun/> [In English].
61. General Chamel Roukoz. Seuleent Pour VIP. [Online]. Available from: <http://www.seulementpourvip.com/Summer2019/24interviewgeneralchamelroukoz.php> [In English].
62. Is Gebran Bassil Lebanon's most hated politician? *Mena / Gulf News*. [Online]. Available from: <https://gulfnews.com/world/mena/is-gebran-bassil-lebanons-most-hated-politician-1.67335177> [In English].
63. Azhari, T. Why is Lebanon's Gebran Bassil so controversial? *News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2020/1/25/why-is-lebanons-gebran-bassil-so-controversial> [In English].
64. Perry, T. Who is Lebanon's Gebran Bassil? *Reuters*. [Online]. Available from: <https://www.reuters.com/article/idUSKBN27M279?mod=related&channelName=credit-rss> [In English].
65. Second Cabinet of Fouad Siniora. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Second_Cabinet_of_Fouad_Siniora [In English].
66. Bassil Heads FPM as Alain Aoun Expresses Dismay in Electoral Process. *Naharnet*. [Online]. Available from: <https://www.naharnet.com/stories/en/187926> [In English].
67. C hamel Roukoz et Neemat Frem quittent le bloc parlementaire du CPL. *LBCI*. [Online]. Available from: <https://libnanews.com/chamel-roukoz-et-neemat-frem-quittent-le-bloc-parlementaire-du-cpl-lbci/> [In French].

68. Truyevtsev, K.M. (2020). *Globalizatsiya I arabskiy mir: do I posle dvukh volnt urbulentnosti* [Globalization and the Arabian world: before and after two waves of turbulence]. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN. [In Russian].
69. Azar, G. No end in sight: Lebanon's government crisis rages on as country on its knees. *Arab News*. [Online]. Available from: <https://www.arabnews.com/%D1%83%D0%B7%D0%B5%D0%BB/1917181/%D0%91%D0%B%D0%B8%D0%B6%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%92%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BA> [In English].
70. Young, M. An Unlikely Savior. *Carnegie Middle East Center – Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/85383> [In English].
71. Salame, R. et al. Who's running in May 2022? Here's the full list of candidates. *L'Orient Today*. [Online]. Available from: <https://today.lorientlejour.com/article/1293892/whos-running-in-may-2022-heres-the-full-list-of-candidates.html> [In English].
72. Hariri Family. *Media Ownership Monitor*. [Online]. Available from: <http://lebanon.mom-rsf.org/en/owners/individual-owners/detail/owner/owner/show/hariri-family/> [In English].
73. Azhari, T. Hezbollah operative sentenced to life over Hariri killing. *Middle East News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2020/12/11/hezbollah-operative-sentenced-to-life-over-hariri-killing> [In English].
74. Two Hezbollah members guilty of 2005 Hariri slaying on appeal: UN tribunal. *Arab News*. [Online]. Available from: <https://www.arabnews.com/node/2040061/middle-east> [In English].
75. Seale, P. Who killed Rafik Hariri? *The Guardian*. [Online]. Available from: <https://www.theguardian.com/world/2005/feb/23/syria.comment> [In English].
76. Vloeberghs, W. (2012). The Hariri political dynasty after the Arab Spring. *Mediterranean Policies*, 2, pp. 241–248. [In English].
77. Moubayed, S. The Hariri Brothers & the Future of Lebanese Politics. *New Lines Institute*. [Online]. Available from: <https://newlinesinstitute.org/lebanon/the-hariri-brothers-the-future-of-lebanese-politics/> [In English].
78. Chehayeb, K. The other Hariri: Saad's brother Bahaa makes play for Lebanese prominence. *Middle East Eye*. [Online]. Available from: <https://www.middleeasteye.net/news/lebanon-bahaa-hariri-saad-brother-politics-return> [In English].
79. Is Saad Hariri staying away from Lebanon's March election. *Sawt Beirut International*. [Online]. Available from: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/102200/> [In English].
80. Harb, Kh., Karam, Z. Lebanon elections: Bahaa Hariri asks "Where has the money gone?". *Sydney Morning Herald*. [Online]. Available from: <https://www.smh.com.au/world/middle-east/where-has-the-money-gone-hariri-brother-steps-up-promising-change-20220222-p59ypf.html> [In English].
81. Daily Star: Lebanon's crisis forces oldest English newspaper to close. *BBC News*. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-59134361> [In English].
82. Chehayeb, K. Lebanon's former PM Saad Hariri suspends political career. *Politics News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2022/1/24/lebanons-former-pm-saad-hariri-suspends-political-activities> [In English].
83. Young, M. Saad al-Hariri Has Announced His Withdrawal From Politics. *Carnegie Middle East Center – Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/86243> [In English].
84. Tabbara, R., Salame, R. Beyond barriers: Who and where are the women running in Lebanon's May elections, and what are their prospects? *L'Orient Today*. [Online]. Available from: <https://today.lorientlejour.com/article/1294714/beyond-barriers-who-are-the-women-candidates-in-lebanons-2022-parliamentary-elections-and-what-are-their-prospects.html> [In English].
85. Houssari, N. Ex-PM Siniora won't run in Lebanese elections. *Arab News*. [Online]. Available from: <https://www.arabnews.com/node/2043141/middle-east> [In English].

86. Chehayeb, K. Lebanon: Politicians mobilise in Sunni districts after Hariri. *Politics News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2022/2/13/what-next-for-hariri-and-lebanons-sunni-parties> [In English].
87. Faayad, É. Confessional seat distributions, political balance of power, what's at stake in the May 15 elections: Everything you need to know about Lebanon's 15 electoral districts. *L'Orient Today*. [Online]. Available from: <https://today.orientlejour.com/article/1294306/confessional-seat-distributions-political-balance-of-power-whats-at-stake-in-the-may-15-elections-everything-you-need-to-know-about-lebanons-15-electo.html> [In English].
88. Hijazi, S. As deadline for electoral alliances looms, ambiguity prevails over the formation of lists. *L'Orient Today*. [Online]. Available from: <https://today.orientlejour.com/article/1294826/as-deadline-for-electoral-alliances-looms-ambiguity-prevails-over-the-formation-of-lists.html> [In English].
89. Bahaa Hariri: "Will support people and lists in Parliamentary elections". *Sawt Beirut International*. [Online]. Available from: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/bahaa-hariri-will-support-people-and-lists-in-parliamentary-elections/> [In English].
90. "Sawa Li Lubnan will defy conventions, its leader will be a Christian", says Bahaa Hariri. *Sawt Beirut International*. [Online]. Available from: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/sawa-li-lubnan-will-defy-conventions-its-leader-will-be-a-christian-says-bahaa-hariri/> [In English].
91. *Sawt Beirut International*. [Online]. Available from: <https://english.sawtbeirut.com/> [In English].
92. Abu-Husayn, A.R. (1999). The Junblats and the Janbulads: A Case of Mistaken identity. *Acta Viennensia Ottomanica: Proceedings of the 13th CIEPO-Symposiums, from 21 to 25 September 1998*. Wien: Selbstverlag des Instituts für Orientalistik, pp. 1–6. [In English].
93. Gambill, G., Nassif, D. (2001). Dossier: Walid Jumblat. *Middle East Intelligence Bulletin*, 5. [Online]. Available from: https://www.meforum.org/meib/articles/0105_ld1.htm [In English].
94. Glass, Ch. (2007). The lord of no man's land: A guided tour through Lebanon's ceaseless war. *Harper's Magazine*, 1. [Online]. Available from: https://web.archive.org/web/20130208085020/http://www.charlesglass.net/archives/2007/03/the_lord_of_no.html [In English].
95. Seyranyan, B.G. (2018). *Evoljutsiya sotsial'noj struktury stran Arabskogo Vostoka. Zemel'naya aristokratiya v XIX v. – 60-e gody XX v.* [The evolution of the social structure of the countries of the Arab East. The landed aristocracy in the 19th century – 60s of XX century]. Izd. 2-e. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN. [In Russian].
96. Rabah, M.G. (2016). *Conflict ON Mount Lebanon: Collective Memory and the War of the Mountain*: Diss... PhD. Washington: Georgetown University. [In English].
97. Malerb, M. (1996). *Religiichelovechestva* [The Religions of the mankind]. Moskva; Sankt-Peterburg: Rudomino "Universitetskaya kniga". [In Russian].
98. Kirichenko, V.P. (2017). "Rasail' al'-Khikma" – svyashchennaya kniga druzov ["Rasail al Hikma" – the sacred book of the druzes]. *Trudy Instituta vostokovedeniya RAN* [Papers of the Institute of Oriental Studies of RAS], 4, pp. 249–257. [In Russian].
99. Armanet, E. (2018). "Allah has spoken to us: we must keep silent". In the folds of secrecy, the Holy Book of the Druze. *Religion*, 2, pp. 183–197. [In English].
100. al-Khazen, F. (1988). Kamal Jumblatt, the Uncrowned Druze Prince of the Left. *Middle Eastern Studies*, 2, pp. 178–205. [In English].
101. Andoni, L. Walid Jumblatt: Kingmaker. *Opinions / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/opinions/2011/1/22/walid-jumblatt-kingmaker> [In English].
102. Tenth Cabinet of Rashid Karami. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Tenth_Cabinet_of_Rashid_Karami [In English].
103. Thompson, E.V. (2002). Will Syria Have to Withdraw from Lebanon? *Middle East Journal*, 1, pp. 72–93. [In English].

104. Houssari, N. Pace of electoral list announcements accelerates in Lebanon as deadline approaches. *Arab News*. [Online]. Available from: <https://www.arabnews.com/node/2055661/middle-east> [In English].
105. Young, M. Walid Jumblatt hunkers down in survival mode. *The National*. [Online]. Available from: <https://www.thenationalnews.com/opinion/walid-jumblatt-hunkers-down-in-survival-mode-1.213911> [In English].
106. Berman, L. 'Resist Israel', father tells new leader of Lebanon's Druze. *The Times of Israel*. [Online]. Available from: <https://www.timesofisrael.com/resist-israel-father-tells-new-leader-of-lebanons-druze/> [In English].
107. Taymour Jumblatt. *World Economic Forum*. [Online]. Available from: <https://www.weforum.org/people/taymour-jumblatt/> [In English].
108. Taymour Jumblatt: Upcoming elections an essential juncture along the struggle path towards sovereignty. *Sawt Beirut International*. [Online]. Available from: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/taymour-jumblatt-upcoming-elections-an-essential-juncture-along-the-struggle-path-towards-sovereignty/> [In English].
109. Taymour Jumblatt: We need a government that implements reforms, elections under a nonsectarian law. *Sawt Beirut International*. [Online]. Available from: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/taymour-jumblatt-we-need-a-government-that-implements-reforms-elections-under-a-non-sectarian-law/> [In English].
110. Fisk, R. Obituary: Suleiman Franjieh. *The Independent*. [Online]. Available from: <https://www.independent.co.uk/news/people/obituary-suleiman-franjieh-1535126.html> [In English].
111. Frangieh family. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Frangieh_family [In English].
112. Hudson, M. (1965). *Political Changes in Lebanon, 1943-1963*: Dis... PhD. New Haven: Yale University. [In English].
113. Bordenkircher, E.J. (2015). *Kings, Queens, Rooks and Pawns: Deciphering Lebanon's Political Chessboard*: Dis: PhD. Los Angeles: University of California. [In English].
114. Khoury, G. Is Assad's "Brother" About to be President of Lebanon? *Medium*. [Online]. Available from: <https://medium.com/the-eastern-project/is-assad-s-brother-about-to-be-president-of-lebanon-eeec735bb45b> [In English].
115. Robert Frangieh, son of late President Sleiman Frangieh, passes away. *Lebanon News*. [Online]. Available from: <https://www.lbcgroup.tv/news/d/breaking-news/398017/robert-frangieh-son-of-late-president-sleiman-fran/en> [In English].
116. Young, M. The End of Hegemony? *Carnegie Middle East Center – Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/86685> [In English].
117. Azar, Ch. Hezbollah fails in uniting "allies enemies"... And Bassil's dream of presidency obstructs negotiations. *Sawt Beirut International*. [Online]. Available from: <https://english.sawtbeirut.com/opinions/hezbollah-fails-in-uniting-allies-enemies-and-bassils-dream-of-presidency-obstructs-negotiations/> [In English].

Zelinskyi A. The Lebanese Political Dynasties: "the fine-tuning".

A small in size, Lebanese Republic is known for it's a confessional segmentation, a clan orientation and a predominant heredity of the local political elite. A oligarchic nature of a political regime of the country of cedars is due to a traditional clan structure of a lebanese society. For centuries, a leading role in Lebanon was played by the territorial-confessional clans, that wereheaded by the sheikhs–zaims (zuama). This system has migrated to a modern lebanese politics. At the same time, it has the support among both a old one and a new one elite. Therefore, a clear understanding of the involvement of the leaders of the power structures of the Lebanese Republic in a certain political

dynasty is necessary for understanding a current state of affairs in the country, as well as to predict the nature of its further political development.

So, the primary criterion, which determines the sequence of the coverage of the activity of the political dynasties of the country of cedars is the degree of the influence on a today's Lebanese realities of one or another of the current "zaims". Based on this principle, we will talk about a family-clan context of the first three persons of the state: the Prime Minister, the President (Speaker) of the National Assembly and the President of Lebanese Republic, as well as a few of the other leaders of the influential or at least the appreciable political forces, that are represented in parliament, which was elected in 2018 (except of H. Nasrallah and S. Geagea). In particular, the article contains an analysis of the possibilities of the creating the political dynasties by the current Prime Minister N. Mikati and Speaker of Parliament N. Berri, the prospects for a further existence of the newly founded political dynasties of the families of Aoun and al-Hariri, as well as the reasons for a political survival of the hereditary Lebanese zaim families Jumblatt and Frangieh. The main conclusion of this publication is the statement about a prospect of a total preservation of the principle of the nepotism in a Lebanese politics for at least the coming decades.

Keywords: *Lebanese Republic, a clan structure, the political dynasties, zaims (zuama), a new elite, "a mafia democracy".*

УДК 327.8:616-036.21]”2020”(470+510:100)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-17-7>

Oleksandr Shevchuk

<https://orcid.org/0000-0003-0335-6873>

Iryna Tykhonenko

<https://orcid.org/0000-0002-7716-085X>

COUNTERING COVID-19 AS A TOOL FOR HYBRID INFLUENCE OF RUSSIA AND CHINA ON REGIONAL SUBSYSTEMS OF INTERNATIONAL RELATIONS: EUROPEAN AND ASIAN DIMENSIONS

In the XXI century the system of international relations has undergone transformations, including non-traditional determinants. This research drew attention to the impact of the COVID-19 pandemic on modernization of the policies of great powers, which began to use pandemic countermeasures as a tool of their influence on future post-COVID international order. The authors analyze the peculiarities of using “hard power” (economic pressure) and “soft power” (economic aid, cultural interaction), and sometimes a combination of these tools on the example of Russia and China in order to lobby their own position under the pandemic of COVID-19 in the relevant geopolitically close regions – Europe and Southeast Asia. This research analyses all above mentioned peculiarities based on chronological period – at the beginning of pandemic situation in 2020.

It was found that Russia most actively used the effects of the beginning of global pandemic on the European direction of foreign policy, under the impact of energy factor and the formation of the image of “peacemaker” and the role of “messiah” in the region. In the study, Italy is an example of the use of hybrid influence from Russia, the spread of fakes and the presentation of the “weakness” of the EU at the beginning of the pandemic in a rapid political response to the threat. Southeast Asia became the region of Chinese foreign policy in counteracting COVID-19, where China’s “mask diplomacy” acts as a countermeasure to overcome conflict in the South China Sea, form a system of “subordination” and realization the idea of “community of common destiny”.

The findings reveal that Russia and China can be characterized as states that have political regimes with special tools and mechanisms for policy implementation. Beijing and Moscow not only aim to strengthen their influence in neighboring regions, but also to oppose the United States. Analyzing political actions and mechanism that Russia and China used at the beginning of pandemic, the authors confirmed that both countries aim to use “vaccine diplomacy” as an effective tool for influencing the coronavirus international order.

Keywords: Russian Federation, People’s Republic of China, Europe, Southeast Asia, COVID-19.

Introduction

At the present stage, the phenomena that influenced on the rethinking of the concept of “security” in the context of global transformation processes associated with globalization, the emergence of global interdependence, new contradictions of political and socio-economic development have formed. Such situation is reflected the fact that the security sphere began to include not only traditional, military-strategic issues, but also “non-traditional” security threats, mainly non-military threats related to globalization and the growing interdependence of countries in the

world system. In turn, the problem of “non-traditional” threats, as evidenced by the spread of COVID-19, can destabilize all dimensions of multi-level security systems. At the same time, despite the transnational nature, “non-traditional” threats, challenges and security risks, going beyond nation-states and perceived as a global phenomenon, are most appeared at the regional level, which indicates the dynamic of the regionalization process.

Such tendencies are the subject of foreign policy initiatives of the great powers, which are trying to maintain their positions or achieve leadership. As of 2022, Russia and China are actively using the global pandemic situation to spread their regional influence. It should be noted that these countries have several aims: to destabilize the environment in the region and maintain the status quo; to establish its economic dominance and confirm the “dependence” of the countries in the region. The Russian Federation and the People’s Republic of China demonstrate this influence in their regional foreign policy initiatives.

The purpose of research. Therefore, the authors aim to analyze the peculiarities of using “hard power” (economic pressure) and “soft power” (economic aid, cultural interaction), and sometimes a combination of these tools on the example of Russia and China in order to lobby their own position under the pandemic of COVID-19 in the relevant geopolitically close regions – Europe and Southeast Asia. It should be noted that the chronological aspect of the research is the first half of 2020 – the beginning of pandemic and global order in coronavirus era – implementation of so called “mask diplomacy” of Russia and China that made the background of the influence of great powers on new global order and preparing for using “vaccine diplomacy”.

Recent literature review. Analyzing the scientific background of the problem, it should be noted that a number of scientists pay attention to the study of the international system in the days of COVID-19 especially in the focus is investigation of the foreign policy of great powers. Among Ukrainian researchers, A. Honcharuk [1] analyzes China’s efforts to combat coronavirus infection in the country and all over the world. The Western researchers is represented by RAND Corporation [2], particularly, in terms of information pressure and the use of COVID-19 spreading fake information in foreign policy initiatives of Russia and China. Bobo Lo, representative of Lowy Institute Analysis, Australia [3], examines the world order of the pandemic era and the competition between China, Russia and the West. Among Russian scientists, E. Maslov [4] focuses on the Italian scenario of the beginning of the coronavirus era and the EU’s policy to overcome the pandemic. L. Gamza and E. Zakljaz’minskaja [5] emphasize on the use of COVID-19 in China’s foreign policy, including Asia-Pacific region. Southeast Asian scholars [6; 7] are examining China’s “soft power” in the region and its assistance in combating coronavirus infection in the Southeast Asian region.

It should be noted that the spread of coronavirus infection contributes to the evolutionary changes in the world order and encourages the discovery of new causes

and preconditions for using pandemic by world powers as an instrument in their foreign policy.

Theoretical background

The term “foreign policy” has been defined differently by scholars, but most believe that this is a behavior of the state in relation to other states. For example, J. Modelski defines foreign policy as “a system of activities developed by communities to change the behavior of other states and to adapt their activities to the international environment.” J. Modelski, noted only those aspects of policy that aim to change the existing behavior of states as the primary goals of foreign policy. According to J. Frankel’s definition: “foreign policy consists of decisions and actions that relate to the relationship between one state and another” [8].

The external environment, in particular, external threats that form the basis of the positioning of the state at both the regional and global levels of the international system are the determinants of the foreign policy of the state [9, p. 104].

The protection of the state and its national interests, security from external threats, as well as the implementation of foreign policy strategy can be provided by two main tools – military methods and diplomacy. In turn, concepts such as “hard power” and “soft power” should be used to analyze a country’s foreign policy strategy. Consider the theoretical justification of these concepts.

“Hard power” is defined as the ability to achieve one’s goals through coercion or threats. Historically, “hard power” has been measured by criteria such as population, territory, geography, natural resources, military force, and economic power.

According to J. Nye, a country’s “soft power” bases on three resources: its culture (where it is attractive to others), its political values, and also its foreign policy (when countries are considered as authoritative and trustful). “Soft power” is based on the ability to shape the preferences of others without the use of force, coercion or violence, but through intangible features - culture, political values, institutions and policies that are considered legitimate or have authority. Legitimacy is a key to “soft power” [10].

As the Ukrainian scientist M. Kapitonenko emphasizes: “the concept of “soft power”, its implementation faces a number of problematic aspects, which are embodied not only in the spread of cultural values, but also mass culture, and there must exist a determinism of domestic and foreign policy of the state, which is traced in the “imposition” of certain standards, practices of coexistence” [11, c. 24-25].

Examining the components of soft power, J. McClory assessed the “soft power” of countries in five categories: “...1) Political values of the country; 2) Culture; 3) Diplomacy (foreign policy), 4) Education; 5) Business / Innovation (reflecting the attractiveness of the country’s economic model in terms of its openness and ability to innovate)” [12].

The concept of soft power implies complete subordination of the object, but not out of fear, but out of the belief that the subject is completely right and his attitude is either a good alternative or the only true one. It is worth noting that the use of “soft

power” in friendly states is easier than the use of its instruments in countries with other values (political, spiritual) [13, c. 67].

It should be noted that these tools for implementing the foreign policy strategy of the state are closely related to the regional level of the system of international relations. The region is a universal category for considering a new world order based on the emergence of regional systems. In addition, the regional security system is the interdependence of the national security of one state on the security of another state belonging to a particular region [14, c. 40].

Security interdependence at the regional level of international relations, as well as relations between states should be considered through the prism of the theory of constructivism in international relations. First of all, in the format “friend / enemy”. The phenomenon of identity considered without primary role of material values as the main aspect of determining the actions of the state in the international arena. States shape their interests, perceptions of the world, “social behavior”, which is manifested through “identity”, an attribute of which is the region. Therefore, regionalism arises as a common identity of a group of states with a common social, historical and political experience [15, c. 186]. It can be argued that both in Europe and in Southeast Asia there is a realization of the phenomenon of regional identity. In particular, the functioning of the European Union (EU) and the Association of Southeast Asian Nation (ASEAN), although they cannot be unambiguously compared. It should be noted that the EU does not include all European states as opposed to ASEAN, which is an institutional form of a geographically defined region of Southeast Asia. In this aspect, the manifestation of Russian influence in the European direction, as well as Chinese one in Southeast Asia are somewhat different.

Note that the use of pressure or influence on other states by states in order to realize national interests by means of both “soft power” and “hard power” is determined by the regional environment and the situation in it. Threats have an impact on stability / instability in the region. As of XXI century “non-traditional” threats are becoming more widespread. Chinese researcher Xiong Guangkai names such “non-traditional” threats as: “terrorism, drug smuggling, serious infectious diseases, piracy, illegal migration, as well as factors that threaten environmental security, economic, financial and information security” [16, c. 94].

According to the problem of the study, such a subgroup of “non-traditional” threats as infectious diseases, namely the COVID-19 epidemic, is becoming a destabilizing factor in the regional and global environment of the international system. Thus, such threat becomes a tool for great powers, including Russia and China, to spread their own influence on all levels of international system.

Geopolitical component and conceptual background of the foreign policy strategy of Russia and China at the regional level

Russian dimension. Nowadays Europe and the world are facing the problem of spreading the COVID-19 pandemic, but Russia is using the process of quarantining European countries. European countries are securing national borders by closing the

political and geographical space, at the same time, Russia is trying to shake European unity from within and achieve its own foreign policy goals.

This problem also has a purely domestic political dimension in the context of falling ratings of Russian President Vladimir Putin (according to a poll by the “Levada Center”, a new rule that allows Vladimir Putin after 2024 to be elected for two more terms, approve 48% of respondents, but 47% do not approve. 46% of respondents would like to see V. Putin as a President after 2024 (against 54% in July 2019), and 40% would not like) [17]. The Russian leading elite, in this situation, needs to show Russia as “island of stability” in contrast to Europe, where countries were left alone in the face of the dangers of the spread of the COVID-19. This thesis is constantly being broadcasted by both Russian officials and the Russian media. This may explain the rather long silence, if not concealment, by the Russian leadership of the coronavirus spreading in Russia.

Russian social networks are speculating about the special genes of Russians and their strong immunity, as a result of which many, including the elite, are convinced that COVID-19 will not affect them. At the same time, an outbreak of pneumonia continues in Russia. Despite the fact that Russian President Vladimir Putin on March 25 introduced a long vacation until April 30 due to the coronavirus (including indefinitely postponed the vote on changes to the constitution and gave everyone a week of paid leave) [18] it is clear that the defining setting The Kremlin, as usual, is to use the crisis to gain diplomatic advantage in the fight against the West. It should also be noted that the responsibility for making unpopular decisions was transferred by the President of the Russian Federation to the Mayor of Moscow S. Sobyenin and Prime Minister M. Mishustin. The Prime Minister headed the Coronavirus Coordination Council, and S. Sobyenin became the head of the State Duma working group in the same direction. The president himself does not want his name to be associated with making unpopular decisions in the face of falling ratings. This was reflected in the second address of the President of the Russian Federation on April 2 in which the responsibility to a greater extent in counteraction to distribution of COVID-19 was assigned to heads of regions of the Russia [19].

In a practical sense, the pandemic created new powers for governors, however, some Russian experts believed that “decentralization or devolution in the realm of fighting Covid-19 in Russia is anything but federalization or regional empowerment. This is mostly the part of ‘the blame game’ where costs of painful measures are shifted to the regions and ‘good news’ are [sic] delivered by the president” [20, p. 37].

According to A. Makarichev’s research, the COVID pandemic coincided with the decentralization reform in Russia: “the transfer of a significant amount of government functions from the Kremlin to regions, being a major element of the crisis management framework, became an important contribution to gradual decentralization of the Russian political system, and created a stronger demand for self-rule in many of the peripheral regions” [20, p. 44]. At the same time, there was a

reaction / opposition in some autonomous regions of the Russian Federation to the Kremlin's actions.

The policy of counteracting COVID-19 by the Russian Federation and the use of new tools in its implementation took place at both internal and external levels. For example, Europe is a geopolitically important region for Russia, both in spreading political influence and in defending / "imposing" its own interests and worldviews.

Chinese dimension. China has quite ambitious goals for its growth which is based on theoretical and conceptual ideas. It should be emphasized on the entry of the Chinese nation and statehood in a new era of its existence the "era of Xi Jinping" – "the era of becoming a powerful state" This official rhetoric was confirmed at the sessions of the National People's Congress and the Chinese People's Political Consultative Conference in March 2018 [21].

China under the power of Xi Jinping begun the realization of the idea of building a "community of common destiny", in particular through the "Belt and Road Initiative" (BRI), which was included in the Constitution [22].

In fact, BRI is not subject to a precisely regulated definition. Geographically, it is being implemented in the development of the Silk Road Economic Belt, and the land route that should connect East Asia and Europe through Central Asia. "Sea Silk Road" is designed to connect East Asia with Southeast Asia, South Asia, the Middle East and East Africa [23, p. 21].

One of the components of the Chinese "Belt and Road Initiative" is the implementation of the concept of the "Health Silk Road". Chinese policy was first publicly mentioned by Chinese President Xi Jinping during a speech in Uzbekistan in 2016. The "Health Silk Road" was launched in 2017 by China and the World Health Organization. Both have made ambitious commitments to overall health support through global collaboration on health development in research and national health systems, especially among the Silk Road countries [24].

China undoubtedly claims the role of regional leader in Southeast Asia. Therefore, official Beijing is interested in the formation of a single regional economic and political space. The main objectives of this policy such as: the creation of a closed economic community of Southeast Asian countries dominated by China in order to eliminate major regional competitors – the United States and Japan; the expansion on ASEAN countries' markets; conversion of the yuan into a regional currency, due to the growth of foreign exchange reserves and the activity of Chinese banks; establishing a system of transit traffic from the West Coast of the United States to the Persian Gulf and East Africa along the Indochina route in order to establish control over them; weakening the economic opportunities of Taiwan by taking advantage of the above-mentioned economic community in order to accelerate its potential accession to China, etc. Not the least role in this context is played the fact that many people from China live in Southeast Asia. In addition, ethnic Chinese are the most active participants in economic processes in most ASEAN countries [25, c. 78].

The United States is considered to be the main competitor of the China in the whole Asia-Pacific region and in Southeast Asia as well. China, emphasizing the maintenance of a stable and peaceful external environment, demonstrates a reluctance to add foreign policy conflicts, especially with the United States to its domestic challenges. However, this does not mean that China is not taking and will not take steps to criticize United States actions in the region. The South China Sea dispute is a good example, which is becoming a destabilizing factor in China's relations with ASEAN member states, whose position is supported by the United States, as well as the scope of China-US opposition at the regional and global levels.

Features of the use of fight COVID-19 by Russia and China at the regional level

European vector of Russian foreign policy strategy. The decisive factor that prompted Russia to increase its hybrid influence on the system of relations in Europe was the deployment of a “fuel war” between Russia and Saudi Arabia. The development of such war in the context of the spread of the pandemic was a determining factor in the additional pressure on the Russian budget, that burdened by the system of sanctions imposed on Russia by countries in Europe and the world. The positions of the two leading countries in the oil market were explained by several ways. On the one hand, it was Saudi Arabia's desire to reduce production to compensate for declining demand due to coronavirus, and on the other hand, Russia opposed the reduction, because its budget was more resistant to low oil prices and Russia wanted to use such situation with the purpose to eliminate competitors. In addition, such positioning of the Russian Federation on this issue can be seen as a kind of revenge of the United States for its tough stance on the “Nord Stream-2” project.

It is worth pointing out the state-owned company “Saudi Aramco”, has offered Europe discounts (\$ 25 per barrel), which is a traditional market for Russian oil, as well as other regions of the world, where the positions of Russian oil companies are quite strong [26].

The United States intervened in the political and energy confrontation between Russia and Saudi Arabia, expressing its critical attitude and calling for dialogue.

Under pressure from the economic situation and the tough stance of the Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC) members, as well as the United States, OPEC's members and its partners on April 9, reached a compromise on reducing oil production to prevent further falls of prices in world market [27]. Former Minister of Foreign Affairs of Ukraine P. Klimkin, commenting on the results of the agreements, stressed: “The new agreement on reducing oil production is the worst, in fact, triple energy defeat of Russia in 20 years. Formally, everyone has reduced production by 23%, but Saudi Arabia has deliberately increased it over the past month, along with an aggressive reduction in prices...” [28].

Although according to the press secretary of the President of the Russian Federation D. Peskov: “The concessions made by Moscow are not a loss: the world economy has won” [29].

As a result, on the one hand, due to the need to take unpopular quarantine measures, and on the other hand, due to a sharp drop in oil prices and pressure from the United States, Russia is trying to use the COVID-19 pandemic to destroy EU unity with the purpose to achieve political dividends in the form of lifting sanctions on its national economy burdened by oil crisis.

The means of implementing this foreign policy course can be explained as a continuation of Russia’s hybrid actions in the international arena. Actually, the Russian media are actively spreading theses about the EU crisis in quarantine.

The publication “Coronavirus: the time of death of the European Union” by K. Denisenko published on the website of the Russian International Affairs Council (RIAC) is illustrative in this context. Describing the state of affairs in the EU in the conditions of the quarantine measures, the author emphasizes: “Fear of the coronavirus and general panic have made us [European Union] forget about the Schengen Code – the basis of European cooperation. One by one, supporters of European integration closed their borders under the deafening silence of the EU’s supranational institutions” [30]. Although the RIAC positions itself as a non-profit organization in the field of foreign policy and international relation, however, the founders of the organization are the Russian Foreign Ministry, the Russian Ministry of Education and Science, the Russian Academy of Sciences, and the Interfax news agency.

The Russian information and analytical portal RuBaltic.Ru, headquartered in Kaliningrad, which focuses primarily on the Baltic countries, noted: “Europe has become the world’s leading distributor of coronavirus. While China has largely coped with an outbreak of the new disease, and Russia and other post-Soviet countries are successfully battling the spread of the coronavirus, Europeans are increasingly seen as plagued. The coronavirus epidemic raises the question of the future of the European Union: will this project continue to exist, if it is so obviously unable to meet the challenges of the times?” [31].

The classic technique in this dimension is to “withdraw” ideas of foreign experts in the mass media and consciousness of Russian society. For instance, the information portal “Eurasia. The Expert” published an interview with the Italian Expert F. Giubilei, who is a lecturer at the University of Fortunato in Benevento. In an interview with the Russian newspaper, F. Giubilei, stressed: “In Italy, very disappointed with the behavior of the European Union, which leaves us alone in the face of an emergency with the coronavirus. What is the point of the EU, when it does not help a country like Italy, which is one of the founding countries and the third most populous country, even in difficult times?” [32].

Thus, by bringing up the issue of countering the spread of coronavirus by EU countries, Russia has used this situation to mobilize the population around a “strong leader” and, by helping Italy, seeks to achieve reducing, if not lifting, sanctions.

Russia’s “help” to Italy in the fight against the coronavirus turned out to be another propaganda campaign. Note that, the epicenter of the spread of coronavirus infection COVID-19 is the industrial Padua Valley, which unites Lombardy, Veneto and Liguria and the politicians elected from these regions consistently express an openly pro-Russian position. In particular, the “League” party, which was in power during 2018-2019, as well as the regional councils of Lombardy and Veneto have repeatedly criticized the EU sanctions regime against Russia (and had financial support from the Russian authorities). The leader of the political party “League”, former Deputy Prime Minister M. Salvini, noted about the possibility of the country’s withdrawal from the EU due to delays in providing assistance in overcoming the coronavirus epidemic [33].

However, according to one of the most influential an Italian daily newspaper “La Stampa”, 80% of Russia’s aid to Italy was unfit to fight with COVID-19. Russia has sent equipment for disinfection of territories and other similar special equipment to the country, while China, for example, has sent medical masks and ventilators, the publication noted. The Italian experts was concerned about the composition of the Russian delegation – the military, and the operation was coordinated by the Russian Ministry of Defense, not the Ministry of Health [34].

However, while an article about the doubts about the Russian aid to Italy and the real purpose of this aid was published in late March, in early April, the newspaper “La Stampa” expressed outrage at the pressure on the editorial board after the publication of these materials. The relevant statement was posted on the newspaper’s website [35].

At the same time, disseminating information in this way, Russia seeks to improve its image in the eyes of Europeans as a friendly country, and in the eyes of Russian society to articulate a position on Russia’s “peacekeeping” activities in contrast to Western countries. Another background in the informational special operation of Russia was the spread of the thesis of gratitude of the Italians of the Russian Federation in the media. In particular, the thesis of the desire of members of the independent cultural association named after L. Tolstoy from the Mulazzano city in the province of Lombardy in northern Italy to erect a monument to Russian military experts who came to the country to help control the spread of coronavirus was published firstly by Russian and later some European media [36].

Thus, the “humanitarian mission” of fourteen aircraft became perhaps the most effective international special operation conducted by the Russian Defense Ministry, taking advantage of the problems and confusion of the EU institutions in the face of a pandemic. “Der Spiegel”, a leading German newspaper, noted: “Russia and China are taking advantage of Europe’s mistakes in the context of the coronavirus crisis” [37].

It should be noted that the object of Russia's hybrid influence was not only Italy. In particular, on April 3, Polish Foreign Minister J. Chaputowicz accused Moscow of using the coronavirus crisis to spread misinformation, recalling the Kremlin's fake that Poland had blocked the flight of a Russian plane carrying aid to Italy, over its territory [38].

A report by East Stratcom, a special unit of the European External Action Service which mandate includes debunking fake news from Russia, noted that between January 22 and March 27, more than 150 cases of pro-Kremlin misinformation about COVID-19 were recorded [39].

Thus, preparing the ground for the advancement of its foreign policy guidelines, Russia went on the offensive in the field of multilateral diplomacy.

At the same time, on March 26 at the G20 summit, which took place in the format of a video conference, Russian President Vladimir Putin stressed the issue of lifting sanctions from Russia, which hinder the delivery of food and medical care to various countries. Russian President stressed: "...it is a matter of life and death, a purely humanitarian issue "without any political color or background" [40].

At the same time, the Russian side proposed a draft resolution which called for the lifting of international sanctions under the idea of a "declaration of solidarity" against COVID-19, at a video conference meeting of the UN General Assembly, on April 3, 2020. The Permanent Representative of Ukraine to the UN S. Kyslytsia reacted to the following actions of Russia: "The use of coronavirus pandemic situation is part of namely "coronavirus" plan of the Russian Federation to intensify the contradictions within the European Union, and thus destroy it, at least politically" [41].

Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Ukraine to Turkey in 2008-2016 S. Korsunsky supported the idea of S. Kyslytsia, stressed on such fact of Russia model of behavior in international arena: "The Kremlin will use the coronavirus pandemic to promote recognition of Crimea as part of Russia" [42].

The draft resolution of the Russian Federation, which under the aim of a "declaration of solidarity" in combating COVID-19, demanded the lifting of international sanctions, was blocked by Ukraine at the meeting of the UN General Assembly [43].

The Ministry of Foreign Affairs of Ukraine published a statement approving the adoption of the UN General Assembly resolution "Global solidarity to fight COVID-19" [44] (General Assembly of the United Nations 2020) on compliance with the principles of international cooperation and the central role of the UN in the global response to the pandemic. At the same time, Ministry of Foreign Affairs of Ukraine has made it clear: "Russia is defiantly ignoring the UN Secretary-General's call for a global ceasefire, continuing armed provocations and blocking international organizations' access to Ukraine's occupied territories amid the spread of COVID-19." Describing the "coronavirus" policy of the Russian Federation, the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine noted: "Ukraine opposes the attempts of the Russian Federation to take advantage of the difficult humanitarian situation to avoid

international legal responsibility. These manipulations only harm the important work of the UN Secretary-General and the United Nations in strengthening cooperation between states in the fight against COVID-19 and minimizing its consequences” [45].

Whereas in the first half of 2020 Russia was guided more by energy interests and tried to promote a positive image of aid to Europe, which was covered in the media, in the second half of 2020 Russia uses “vaccine diplomacy”. Note that Russia has registered a vaccine against COVID-19 “Sputnik-V”, and in November 2020 Hungary became the first EU country to decide to purchase this vaccine. The EU representative noted that Hungary’s permission to use the Russian coronavirus vaccine did not apply to the entire EU: “The EU prefers that all vaccines offered to European citizens be approved by the European Medicines Agency.” At the same time, the European Commission representative added that states decide for themselves which vaccine to recommend to their citizens [46].

Therefore, Russia has the opportunity to actively use “vaccine diplomacy” in Europe, until the COVID-19 vaccine is officially registered by other countries, including the United States and China.

Southeast Asia as a recipient of Chinese aid in the fight against COVID-19

China began providing assistance to fight COVID-19 in Southeast Asia region in early February 2020, while it was still active in overcoming the virus domestically. However, Beijing’s aid to the Southeast Asia as well as other world, has begun since March 2020, after President Xi Jinping’s visit to Wuhan on March 10 [47].

It should be noted that China’s policy in Southeast Asia is being implemented both at the ASEAN level and through the existing cooperation mechanisms: 1) the Lancang-Mekong (LMC) mechanism, which was launched in 2016 and covers China, Myanmar, Cambodia, Vietnam, Laos, Thailand; 2) the sub-regional group of China, Brunei, Indonesia, Malaysia, Philippines, namely East ASEAN Growth Area (BIMP-EAGA) [48].

According to the Center for Strategic and International Studies (USA, Washington), Chinese aid to the region of Southeast Asia is quite significant, which confirms the priority of the region for China (information of the such part of website as Southeast Asia Covid-19 Tracker) [49].

Researcher Li Liang Fuk, Coordinator of the Regional Strategic and Political Studies Program and the Vietnam Studies Program, at ISEAS – Yusof Ishak Institute (Singapore), has published a series of analytical papers on China’s implementation of COVID-19 assistance to Southeast Asian countries. China’s assistance to Southeast Asia divided into two groups according to the reports.

1. Material assistance in the form of medical materials and equipment (masks, test kits, thermometers, infusion pumps, personal protective equipment such as gloves, masks, goggles, insulating gowns, protective suits and medical boot covers).

2. Other forms of care – sharing their experience in the fight against the pandemic in such aspects as prevention and control, testing, diagnosis, treatment and even training of their medical colleagues in Southeast Asia [50, p. 2-3].

Lye Liang Fook noted that: “China, although providing significant assistance to the ASEAN member states, demonstrates some inequality of this assistance. It is necessary to say about sending of medical teams. As of the first half of 2020, such teams have been sent to Cambodia (March 23), Laos (March 29), the Philippines (April 5), Myanmar (April 8), and Malaysia (April 18). Among the five ASEAN countries mentioned above, Myanmar and Laos are distinguished by the fact that on April 24, 2020 they received additional military medical teams from China” [50, p. 2-3].

Military medical teams are rated higher than civilian medical ones and are considered to be better prepared and means higher political importance. They emphasize the additional importance that China attaches to these two mainland countries of Southeast Asia, with which it shares a border. In addition, Laos, Myanmar and Cambodia announced the support China in building a “community of common destiny” [51].

Such an alignment of Chinese priorities can be justified by the implementation of the concept of “community of common destiny”, but also by the US impact on the countries of Southeast Asia and the situation in the South China Sea, which sharp China’s relations with the regional countries.

China is not limited to bilateral levels and the provision of financial and logistical assistance in cooperation with the countries of Southeast Asia. Official Beijing, while not a member of ASEAN, cooperates with this organization at the institutional level and actively engages it in the orbit of its foreign policy in the format of “soft power” in the post-coronavirus era.

Note that China-ASEAN cooperation in the fight against the coronavirus pandemic is not something new in the field of health. China has been building health cooperation with the Southeast Asian community for a long time. The institutionalized mechanism has already existed in the form of the China-ASEAN Health Cooperation Forum, organized in the framework of the China-ASEAN Dialogue Relations [52, p. 12].

On February 20, 2020, China called on ASEAN countries to show solidarity in preventing the spread of the coronavirus outbreak. It should be noted that in early 2020, Beijing was severely criticized by both world powers and Southeast Asian countries for the ineffectiveness of overcoming coronavirus infection in the country. COVID-19 has caused some problems to China in its realization of the BRI. While ASEAN, as an institutional mechanism, supported China’s position, not all member states of the community at the bilateral level immediately did the same actions to China. In particular, Cambodia and Laos continued the practice of “open doors” and allied relations with China. However, in early 2020, Singapore, the Philippines and Thailand imposed a ban on the movement of citizens and tourist travel to China and the entry of Chinese citizens into their territory [53].

However, such unilaterally measures did not affect the collective institutional mechanism of China’s cooperation with ASEAN. The ASEAN Summit on

Coronavirus Disease (April 14, 2020) agreed to create a reserve of necessary medicines for rapid response to emergencies, as well as not to close their markets, continue trade and investment with China [54]. China and Singapore in early June 2020 agreed on working of high-speed lanes to facilitate important business travel between the two countries during the global pandemic [55].

It can be argued that China's actions in the format of "mask diplomacy" have results and became more effective. However, China does not stop at modernizing the mechanisms and tools for implementing its foreign policy in the post-coronavirus era.

Xi Jinping's speech at the World Health Organization meeting on May 18, 2020 is a good example. Chinese leader promised that: "China would make the coronavirus vaccine a "global public good" that would be available, especially to developing countries, after its development and testing in China" [56].

In this aspect, the so-called "vaccine diplomacy" is gaining weight. China and some of its leading pharmaceutical manufacturers have begun talking about providing the region with access to the Chinese vaccine against COVID-19. In particular, on August 24, 2020, Chinese Premier Li Keqiang promised the lower Mekong countries (Vietnam, Cambodia, Laos, Thailand and Myanmar) the priority access to vaccines produced by Chinese companies. Cooperation between the Chinese state campaign "Sinovac" and the Indonesian company "PT Bio Farma" on the development and of the vaccine, which is currently being tested in the country, has already begun. Such activity of China is explained not only by the strategic nature of the Southeast Asia region, but also by the actions of the United States as a competitor in it. For instance, Duke University and the American pharmaceutical company Arcturus have announced a partnership with Singapore to develop another vaccine (known as Lunar-Cov19). Note that on April 22, 2020, the US State Department launched the "US-ASEAN Future Health Initiative" [57].

So, states are increasingly beginning to use "vaccine diplomacy" as a tool to influence international relations, the foundations of which were laid in early 2020 in the so-called mask diplomacy

The results of opinion polls also motivate the expansion of China's influence in the region under the aim of combating coronavirus infection. According to the Russian Scientist O. Korolev, the results of a poll conducted in 2020 by one of the leading think tanks in Southeast Asia – ISEAS (Singapore) are interesting. It was mentioned that: "85.4% of respondents said they were concerned about China's political and strategic influence in Southeast Asia. Finally, when were asked about choose between the United States and China – 53.6% of respondents preferred Washington" [58]. Such results clearly demonstrate the growing level of distrust of ASEAN countries over Beijing, and the issue of security (South China Sea dispute) in this case plays an important, if not decisive, role.

Such data from opinion polls for the first half of 2020 have already marked changes in China's reaction. At the online meeting of ASEAN foreign ministers in September 2020, Chinese Foreign Minister Wang Yi said: "We have shared our

experience, helped each other and put the epidemic in our countries under control”. Chinese Foreign Minister Wang Yi stressed China’s readiness to renegotiate Declaration on the Conduct of Parties in the South China Sea [59].

Chinese actions are not accidental under the dynamics of the regional environment. In 2020, the Trump administration accused China of using the pandemic to advance its demands, and in April called on Beijing to stop its “provocative actions.” It is worth noting that the United States has taken a clearer position on the legal basis for China’s claims in the South China Sea. On July 13, 2020, US Secretary of State M. Pompeo issued an important statement in support of the 2016 Arbitration Court ruling. M. Pompeo announced: “The world will not allow Beijing to treat the South China Sea as its maritime empire. America supports our allies and partners in Southeast Asia” [60].

On August 26, 2020, the US Department of Commerce blacklisted 24 Chinese state-owned companies involved in the construction of seven artificial Chinese islands in the Spratly Islands. Note that, since December 2019, Malaysia, Vietnam, Indonesia and the Philippines have submitted verbal notes to the UN rejecting China’s position on the “nine lines” and China’s claims to “historic rights” in the South China Sea are incompatible with the UN Convention on International Maritime Law 1982 (UNCLOS). ASEAN’s stronger position on countering China in the South China Sea in 2020 is due to the intensification of US policy in this area. In particular, on June 1, 2020, the United States sent a letter to the UN rejecting China’s claims for shipping in the South China Sea as inconsistent with UNCLOS [61, p. 4-5].

As a result, in a telephone conversation between Xi Jinping and Vietnamese President Nguyen Phu Trong on September 2020, the talks on the settlement of the South China Sea issue and a new round of talks were emphasized [62].

However, despite the pandemic and China’s efforts to help them counter COVID-19, ASEAN countries have become more assertive. In particular, on October 16, 2020, the President of the Philippines R. Duterte approved the request of the Energy Agency to lift the ban on oil and gas production in the South China Sea. In recent years, the Duterte administration has been negotiating with China on possible joint explorations involving Filipino and Chinese energy companies. However, no agreement was reached, largely due to territorial issues [63].

In addition, the aggravation of relations between China and the United States in the South China Sea in 2020 will have an impact on the situation in the region of Southeast Asia in 2021, which will most likely be determined at the regulatory level after the presidential election in the United States.

Therefore, the foundations of China’s policy in Southeast Asia to counter COVID-19 can already be seen as a background for more active involvement. According to Ngeow Chow-Bing, Director of the Institute for Chinese Studies (University of Malaya, Malaysia), sub-regionally, after COVID-19, China is likely to reorganize the Lancang-Mekong Cooperation Mechanism (LMC) in such way: “...China will include health care in the cooperation agenda. In addition, another sub-regional group

is Brunei-Indonesia-Malaysia-Philippines / East ASEAN-Growth Zone (BIMP-EAGA), where China is a development partner will be modernizing too". In turn, according to the scientist, China's investment in pharmaceutical and medical production facilities in Southeast Asia will take an important role as an instrument of Chinese policy in the region [64, p. 17-19].

Conclusions and parallels in the implementation of the hybrid influence of Russia and China

Thus, Russian practical implementation of the coronavirus pandemic for its narrow foreign policy purposes confirm the preservation of the imperial component in Russia's foreign policy strategy as decisive. It should be noted that the country-leader of the democratic world seeks to unite its allies on the basis of common values: observance of human and civil rights and freedoms, free market economy, compliance with the law of actions of both government and citizens, political pluralism, freedom of religion, etc. In contrast, the Russian Federation in its "unifying" efforts combine economic aid (and clearly not for the benefit of its own citizens) with a force scenario, which could be either a hybrid war or a threat of using force. As a result, Russia professes an appropriate model of behavior in the international arena as "placating" its actions by aggressive information propaganda. Moscow is striving by all means to camouflage its true goals and positioning itself as a "peacemaker" and a "benefactor" or guarantor of peace agreements. There is a strong interconnection of the foreign policy course with the domestic political narratives of the Putin regime.

It is worth pointing out that the use of COVID-19 in China's foreign policy in Southeast Asia seems to be quite effective given Beijing's ambitious plans to achieve world leadership, which can be regulated by the following characteristics. Firstly, consistent implementation of the concept of "community of common destiny" in the Southeast Asia region and theoretical justification for achieving political goals through the prism of the "Belt and Road Initiative" by China. In particular, the implementation of the "Silk Road of Health". Secondly, involvement of the Southeast Asia region as an object of "mask diplomacy" in the format of bilateral cooperation – providing financial and logistical assistance to the countries of the region, which is implemented by both the Chinese government and non-governmental organizations. In addition, there is a privileged approach to the distribution of such assistance on bilateral base – countries of Lancang-Mekong sub-region and the countries of the growth zone. China-ASEAN cooperation at the institutional level allows Beijing to lobby its own national interests in the economic sphere and build dialogue with organization. Thirdly, the conflict in the South China Sea can be described as a "hard power" of China, but economic cooperation with ASEAN, the socio-humanitarian sphere of bilateral and multilateral cooperation with the countries of Southeast Asia as a "soft power".

As a result of the study, certain parallels can be drawn in the use of the global pandemic as a tool of foreign policy of Russia and China in the regional dimension (Russia-Europe and China-Southeast Asia).

Note that Russia and China use quite different tactics in the implementation of foreign policy strategy in regions that are close to their geopolitical location, but the purpose of such assistance is common. Both Russia and China can be characterized as states that have political regimes with special worldviews, tools and mechanisms for policy implementation. Both states have leaders who are quite charismatic and pursue a purposeful policy internally and externally as well. The existing political regimes in the states can be defined as hybrid.

Both Russia and China use pandemic influence to lobby their own national interests – to reduce tensions or “distract” from conflict situations. In particular, the issue of energy transportation (development of “Nord Stream-2”) is acute for Russia in the relations with Europe. This issue becomes urgent in the context of the sanctions regime against Russia by European states and the EU as a result of Russia’s aggression against Ukraine and the illegal annexation of Crimea in 2014. China also has contradictions with the Southeast Asian countries in the format of the South China Sea dispute.

In the second half of 2020, both Russia and China begin to use “vaccine diplomacy”, which is a tool for spreading their influence and affirming a positive image. Such interaction can be investigated as the spread of its influence on a bilateral and multilateral basis. It is necessary to say, Europe and Southeast Asia have reached a high level of regionalization. In Europe – the functioning of the European Union, and in Southeast Asia - the Association of Southeast Asian Nations. It should be noted that neither Russia nor China are member states of these integration groups. However, China has close cooperation with ASEAN in the ASEAN + 3 format. The Russian Federation cooperates to some extent with the EU, but the dynamics of such cooperation has slowed down due to Russia’s aggression against Ukraine in 2014.

Prospects to make a deal and agreements on the sale of domestically produced vaccines in the respective regions can be seen as the use of “soft power” and the possibility of raising image by Russia and China.

Note that the use of hybrid influence (“hard power” and “soft power”) on neighboring regions by both Russia and China may be justified as a means of “detering” US action in these regions, which are strategically important for Washington and in which the United States has allies, and, in turn, is an additional destabilizing factor in the regional system of international relations.

Список використаних джерел та літератури

1. Гончарук А. Соціалізм із китайською специфікою в боротьбі з коронавірусом. *Україна-Китай*. 2020. № 1(19). С. 8-13.
2. Matthews M., Migacheva K., Brown R. A. Superspreaders of Malign and Subversive Information on COVID-19: Russian and Chinese Efforts Targeting the United States. Santa Monica: RAND Corporation, 2021. 68 p.

3. Bobo Lo Global Order in the Shadow of the Coronavirus: China, Russia, and the West. Sydney: Lowy Institute, 2020. 38 p.
4. Маслова Е. А. Итальянский коронакризис и его последствия: национальное, общеевропейское и глобальное измерения. *Международная аналитика*. 2020. № 11(1). С. 58-70.
5. Гамза Л., Заклязьминская Е. Пандемия COVID-19 как фактор внешней и внутренней политики Китая. *Пути к миру и безопасности*. 2020. № 2(59). С. 63-80. URL: https://www.imemo.ru/files/File/magazines/puty_miru/2020/02/04_Gamza_Zaklyazminskaya.pdf
6. Ngeow Chow-Bing COVID-19, Belt and Road Initiative and the Health Silk Road: Implications for Southeast Asia. Friedrich-Ebert-Stiftung Indonesia Office, 2020. 22 p.
7. Lye Liang Fook China's COVID-19 Assistance to Southeast Asia: Uninterrupted Aid amid Global Uncertainties. *Perspective*. 2020. No. 58. P. 1-12.
8. Bojang A. S. The Study of Foreign Policy in International Relations. *Journal of Political Sciences & Public Affairs*. 2018. Vol 6, No 4, P. 1-9.
9. Gvalia G., Siroky D., Lebanidze B., Iashvili Z. Thinking Outside the Bloc: Explaining the Foreign Policies of Small States. *Security Studies*. 2013. Vol. 22, P. 98-131.
10. Най Дж. «Мягкая сила» и американо-европейские отношения. *Smart Power Journal*. 2013. 7 апреля. URL: <http://smartpowerjournal.ru/soft-power/>
11. Капітоненко М. Г. «М'яка сила» у сучасній світовій політиці: теоретичні аспекти // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2010. Випуск 94 (Частина II). С. 20-29.
12. Raimzhanova A. Power in International relations: hard, soft, and smart / Institute for cultural diplomacy. URL: http://www.culturaldiplomacy.org/academy/content/pdf/participant-papers/2015-12_annual/Power-In-Ir-By-Raimzhanova,-A.pdf
13. Куприн Д. С., Тулюлюк Е. А. Элементы мягкой и жесткой силы в формировании имиджа государства // Коммуникология: электронный научный журнал. 2017. № 1. С. 61-72. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/elementy-myagkoy-i-zhyostkoy-sily-v-sisteme-formirovaniya-imidzha-gosudarstva>
14. Тихоненко І. В. *Ісламська Республіка Пакистан у системі регіональної безпеки (1998-2016)*: дис. канд.політ.н.23.00.04. Миколаїв, 2017. 246 с.
15. Мансуров Т. З. Теоретико-методологические подходы к проблеме региональной идентичности в политической науке. *Ученые записки Казанского университета*. 2011. Т. 153, кн. 1. С. 181-190.
16. Сюн Гюанкай Всеобъемлющая концепция национальной безопасности Китая: шанхайский дух и пути его укрепления. *Россия в глобальной политике*. 2009. № 3. С. 92-98.
17. Конституционная поправка об обнулении сроков Путина расколола россиян. *Ведомости*. 2020. 2 марта. URL: <https://www.vedomosti.ru/society/articles/2020/03/26/826370-konstitutsionnaya-popravka>
18. Указ о мерах по обеспечению санитарно-эпидемиологического благополучия населения в связи с распространением коронавирусной инфекции. *Президент Российской Федерации*. 2020. 2 апреля. URL: <http://kremlin.ru/acts/news/63134>
19. Срочное обращение Путина к россиянам из-за ситуации с коронавирусом от 25.03.2020. *Russia 24. Youtube*. 2020. 25 марта. URL: https://www.youtube.com/watch?v=EkpP1gsQo_w
20. Makarychev A., Goes M., Kuznetsova A. The COVID Biopolitics in Russia: Putin's Sovereignty versus Regional Governmentality. *Mezinárodní vztahy*. 2020. Vol. 55, No 4, P. 31-47.
21. Мокрецкий А. Китайская дипломатия в эпоху Си Цзиньпина. *Международная жизнь*. 2019. № 3. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2163>
22. Amendment to the Constitution of the People's Republic of China. *The National People's Congress of the People's Republic of China*. 2019. URL: <http://www.npc.gov.cn/englishnpc/constitution2019/201911/36a2566d029c4b39966bd942f82a4305.shtml>

23. Boisseau de Roche S. The Belt and Road: “China’s community of destiny” for Southeast Asia. *Asie. Vision*. 2020 June. 113. 48 p.
24. Lancaster K., Rubin M., Rapp-Hooper M. Mapping China’s Health Silk Road. *Council on Foreign Relations*. 2020. April 10. URL: <https://www.cfr.org/blog/mapping-chinas-health-silk-road>
25. Мосяков Д. В. ЮВА и американо-китайское соперничество. *ЮВА: актуальные проблемы развития*. 2007. № 10. С. 78-89.
26. Su S. Blas J. Flood of \$25-a-Barrel Saudi Arabian Oil Is Headed for Europe. *Bloomberg*. 2020. March 11. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-03-11/a-tsunami-of-25-a-barrel-saudi-arabian-oil-is-headed-for-europe>
27. Smith G., Bla J. ОПЕК+ agrees on deep oil-output cuts to fight market slump. *Bloomberg*, 2020. April 9. URL: <https://www.bnnbloomberg.ca/opec-agrees-on-deep-oil-output-cuts-to-fight-market-slump-1.1419740>
28. Климкин: Договоренность о сокращении добычи нефти – худшее поражение России за 20 лет. *GORDON*. 2020. URL: <https://gordonua.com/news/politics/klimkin-dogovorennost-о-sokrashchenii-dobychi-nefti-hudshee-porazhenie-rossii-za-20-let-1495043.html>
29. Россия отказалась признавать поражение в сделке ОПЕК+. *LENTA.RU*. 2020. 4 апреля. URL: <https://lenta.ru/news/2020/04/10/ustupki/>
30. Денисенко К. Коронавирус: время смерти Евросоюза. Российский совет по международным делам. 2020. 23 марта. URL: <https://russiancouncil.ru/blogs/dkristiana/vremya-smerti-evrosoyuza/>
31. Носович А. Коронавирус поставил под вопрос существование Евросоюза. *Аналитический портал RuBaltic.Ru*. 2020. 13 марта. URL: <https://www.rubaltic.ru/article/politika-i-obshchestvo/13032020-koronavirus-postavil-pod-vopros-sushchestvovanie-evrosoyuza/>
32. Джубили Ф. Италия разочарована реакцией Евросоюза на коронавирус. *Евразия Эксперт*. 2020. 16 марта. URL: <http://eurasia.expert/italiya-razocharovana-reaktsiey-es-na-koronavirus/>
33. В Италии пригрозили выходом из Евросоюза из-за промедления в помощи по борьбе с коронавирусом *112.ua*. 2020. 28 марта. URL: <https://112.ua/mir/v-italii-prigrozili-vyhomom-iz-evrosoyuza-iz-za-promedleniya-v-pomoshhi-po-borbe-s-koronavirusom-530835.html>
34. Militari di Mosca acquistati nella foresta dell’esercito italiano, i timori di un’ “occupazione” russa in Italia. *La Stampa*. 2020. URL: https://www.lastampa.it/topnews/primopiano/2020/03/25/news/militari-di-mosca-acquistati-nella-foresta-dell-esercito-italiano-i-timori-di-un-occupazione-russa-in-italia-1.38635908?fbclid=IwAR3hMvFXMXPpKA0110tdkAje19tQV-HDQScDrf0EDriSw2hllhamw16OKV_I
35. Le accuse di Mosca e la nostra risposta. *La Stampa*. 2020. URL: <https://www.lastampa.it/lettere/2020/04/03/news/le-accuse-di-mosca-e-la-nostra-risposta-1.38672825?fbclid=IwAR3nuZxugKxilppRJ898JIENXhhXIRo2rk9ONK7kmv0LkaGpuvBEKINhik>
36. В Италии задумались о памятнике российским военным. *LENTA.RU*. 2020. 6 апреля. URL: <https://lenta.ru/news/2020/04/06/monument/>
37. Сарович А. Европа проигрывает битву образов. *SPIEGEL Politic*. 2020. 23 марта. URL: <https://www.spiegel.de/politik/ausland/corona-krise-europa-verliert-den-kampf-der-bilder-a-d2264aee-41aa-4c82-9fa6-9f6837b04079>
38. Глава МЗС Польщі звинуватив РФ у використанні пандемії для поширення дезінформації. *Європейська правда*. 2020. 3 квітня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/04/3/7108315/>
39. «ЄС скоро розвалиться»: РФ продовжує ширити фейки довкола пандемії – звіт. *Європейська правда*. 2020. 1 квітня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/04/1/7108223/>

40. Владимир Путин принял участие в экстренном саммите «Группы двадцати». *Putin-today.ru. YouTube*. 2020. 26 марта. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=s-ahqb2es7U>
41. Росія прагне використати COVID-19 щоб розвалити Європейський Союз – посол України в ООН. *Голос Америки*. 2020. 4 квітня. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/oon-ukraina-koronavirus/5359463.html>
42. РФ хоче не лише зняти з себе санкції, а й добитись узаконення анексії Криму, - дипломат. *ESPRESO.TV*. 2020. 1 квітня. URL: https://espreso.tv/news/2020/04/01/rf_khoche_ne_lyshe_znyaty_z_sebe_sankciyi_a_y_dobytys_uzakonennya_aneksiyi_krymu_dypломат
43. Україна заблокувала в ООН маніпулятивну резолюцію Росії щодо COVID-19 – Кислиця. *UKRINFORM*. 2020. 3 квітня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2911141-ukraina-zablokuvala-v-oon-manipulativnu-rezoluciu-rosii-sodo-covid19-kislica.html>
44. Global solidarity to fight COVID-19. Resolution A/74/L.52, 36. *General Assembly of the United Nations*. 2020. URL: <https://www.un.org/pga/74/2020/03/30/global-solidarity-to-fight-covid-19/>
45. Коментар МЗС України щодо ухвалення проекту резолюції ГА ООН «Глобальна солідарність для боротьби з COVID-19». *Міністерство закордонних справ України*. 2020 3 квітня. URL: <https://mfa.gov.ua/news/komentar-mzs-ukrayini-shchodo-uhvalennya-proyektu-rezolyuciyi-ga-oon-globalna-solidarnist-dlya-borotbi-z-covid-19>
46. Венгрия первой в ЕС получила вакцину «Спутник V» из России. *Известия*. 2020. 19 ноября. URL: <https://iz.ru/1089660/2020-11-19/vengriia-pervoi-v-es-poluchila-vaktcinu-sputnik-v-iz-rossii>
47. Сі Цзінпін приїхав в Ухань вперше з початку спалаху коронавірусу. *Укрінформ*. 2020. 10 березня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2892878-si-czinpin-priihav-v-uhan-vperse-z-pocatku-spalahu-koronavirusu.html>
48. The Fifth Lancang-Mekong Cooperation Foreign Ministers' Meeting was Held in Vientiane. *Ministry of Foreign Affairs of People's Republic of China*. 2020. February 21. URL: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1748375.shtml
49. International assistance to Southeast Asia. July 8. *Center for Strategic and International Studies*. 2020. URL: https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/200708_Covid_Tracker.pdf
50. Lye Liang Fook China's COVID-19 Assistance to Southeast Asia: Uninterrupted Aid amid Global Uncertainties. *ISEAS Perspective*. 2020. No. 58, June. 13 p.
51. Cambodian PM's special Beijing visit reflects nations' profound friendship, solidarity. *The Cambodia Daily*. 2020. February 7. URL: <https://english.cambodiadaily.com/politics/spotlight-cambodian-pms-special-beijing-visit-reflects-nations-profound-friendship-solidarity-159699/>
52. Ngeow Chow-Bing *COVID-19, Belt and Road Initiative and the Health Silk Road: Implications for Southeast Asia*. Jakarta: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2020. 22 p.
53. Tanakasempipat P., Zhai K. China tests its soft power with neighbors over coronavirus outbreak. *Reuters*. 2020. February 20. URL: <https://www.reuters.com/article/us-china-health-asean-idUSKBN20E0TM>
54. Declaration of the Special ASEAN Summit on Coronavirus Disease 2019 (COVID-19). *ASEAN*. 2020. URL: <https://asean.org/storage/2020/04/FINAL-Declaration-of-the-Special-ASEAN-Summit-on-COVID-19.pdf>
55. Xi says anti-epidemic cooperation becomes new highlight of China-Singapore ties. *Xinhua*. 2020. July 15. URL: https://www.vtibet.cn/en/news_1746/world/20200715_1011685.html
56. Speech by President Xi Jinping at opening of 73rd World Health Assembly. *Xinhua*. 2020. May 18. URL: http://www.xinhuanet.com/english/2020-05/18/c_139067018.htm
57. Strangio S. Southeast Asia's Coming COVID-19 Vaccine Windfall. *The Diplomat*. 2020. URL: <https://thediplomat.com/2020/09/southeast-asias-coming-covid-19-vaccine-windfall/>
58. Королев А. С. Деньгами горю не поможешь: КНР, АСЕАН и проблема Южно-китайского моря. *Россия в глобальной политике*. 2020. 23 июля. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/dengi-gore-more/>

59. China-ASEAN Ties: Foreign ministers tackle COVID-19, economic recovery, South China Sea issue. China Global Television Network. 2020. September 10. URL: <https://news.cgtn.com/news/7867444f32514464776c6d636a4e6e62684a4856/index.html>
60. China's claims in South China Sea 'completely unlawful', says US. *Deutsche Welle*. 2020. July 14. URL: <https://www.dw.com/en/china-south-sea-dispute/a-54165620>
61. Storey I. The South China Sea Dispute in 2020-2021. *ISEAS Perspective*. 2020. No. 97, September. 13 p.
62. Elmer K. South China Sea: Vietnam seeks talks on Paracel Islands dispute. *China Morning Post*. 2020. August 30. URL: <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3103704/south-china-sea-vietnam-seeks-talks-paracel-islands-dispute>
63. Philippines to resume South China Sea oil exploration after Duterte lifts moratorium". *China Morning Post*. 2020. October 16. URL: <https://www.scmp.com/news/asia/southeast-asia/article/3105807/philippines-resume-south-china-sea-oil-exploration-after>
64. Ngeow Chow-Bing COVID-19, Belt and Road Initiative and the Health Silk Road: Implications for Southeast Asia. Jakarta: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2020. 22 p.

References

1. Honcharuk, A. (2020). Socializm iz kytajs'koyu specyfikoyu v borot'bi z koronavirusom [Socialism with Chinese specifics in the fight against coronavirus]. *Ukrayina-Kytaj* [Ukraine-China]. №1(19), pp. 8-13. [In Ukrainian].
2. Matthews, M., Migacheva, K., Brown, R. A. (2021). *Superspreaders of Malign and Subversive Information on COVID-19: Russian and Chinese Efforts Targeting the United States*. Santa Monica. [In English].
3. Bobo Lo (2020). *Global Order in the Shadow of the Coronavirus: China, Russia, and the West*. Sydney. [In English].
4. Maslova, E. A. (2020). Ital'janskij koronakrizis i ego posledstvija: nacional'noe, obshheevropejskoe i global'noe izmerenija [The Italian coronacrisis and its consequences: national, pan-European and global dimensions]. *Mezhdunarodnaja analitika* [International Analytics]. No. 11(1), pp. 58-70. [In Russian].
5. Gamza L., Zakljaz'minskaja E. (2020). Pandemija COVID-19 kak faktor vneshnej i vnutrennej politiki Kitaja [The COVID-19 pandemic as a factor in China's foreign and domestic policy]. *Puti k miru i bezopasnosti* [Paths to peace and security.]. 2020. No. 2(59), pp. 63-80. [In Russian].
6. Ngeow Chow-Bing (2020). *COVID-19, Belt and Road Initiative and the Health Silk Road: Implications for Southeast Asia*. Jakarta. [In English].
7. Lye Liang Fook (2020). China's COVID-19 Assistance to Southeast Asia: Uninterrupted Aid amid Global Uncertainties. *ISEAS Perspective*, No. 58, June. 13 p. [In English].
8. Bojang, A. S. (2018). The Study of Foreign Policy in International Relations. *Journal of Political Sciences & Public Affairs*, Vol. 6, No. 4, pp. 1-9. [In English].
9. Gvalia, G., Siroky, D., Lebanidze, B., Iashvili, Z. (2013). Thinking Outside the Bloc: Explaining the Foreign Policies of Small States. *Security Studies*, Vol. 22, pp. 98-131. [In English].
10. Nye, J. (2013). Miagkaia sila i amerikano-evropeiskie otnosheniia [Soft Power and American-European Relations]. *Smart Power Journal*, 07.04.2013. [Online]. Available from: <http://smartpowerjournal.ru/soft-power/> [In Russian].
11. Kapitonenko, M. (2010). "M'yaka syl'a" u suchasnyy svitoviy politytsi: teoretychni aspekty ["Soft power" in modern world politics: theoretical aspects]. *Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn* [Actual problems of international relations], 94 (Part II), pp. 20-29. [In Ukrainian].
12. Raimzhanova, A. (2015). Power in International relations: hard, soft, and smart. *Institute for cultural diplomacy*, [Online]. Available from: <http://www.culturaldiplomacy.org/academy/>

- content/pdf/participant-papers/2015-12_annual/Power-In-Ir-By-Raimzhanova,-A.pdf. [In English].
13. Kuprin, D., Tuliuliuk, E. (2017). Elementy miagkoi i zhestkoi sily v formirovanii imidzha gosudarstva [Elements of soft and hard power in the formation of the state's image]. *Kommunikologiya: elektronnyi nauchnyi zhurnal* [Communicology: electronic scientific journal], No. 1(2), pp. 61-72. [In Russian].
 14. Tykhonenko, I. (2017). *Islamska Respublika Pakistan u sistemi regionalnoi bezpeky (1998-2016)* [Islamic Republic of Pakistan in the regional security system (1998-2016)] Ph.D. Petro Mohyla Black Sea National University. [In Ukrainian].
 15. Mansurov, T. (2011). Teoretiko-metodologicheskie podkhody k probleme regionalnoi identichnosti v politicheskoi nauke [Theoretical and methodological approaches to the problem of regional identity in political science]. *Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta*, T. 153(1), pp. 181-190. [In Russian].
 16. Xiong Guangkai (2009). Vseobyemlyushchaya kontseptsiya natsionalnoy bezopasnosti Kitaya: shankhayskiy dukh i puti yego ukrepleniya [China's Comprehensive National Security Concept: The Shanghai Spirit and Ways to Strengthen It]. *Rossiya v globalnoy politike* [Russia in Global Affairs], No. 3, pp. 92-98. [In Russian].
 17. Konstitucionnaja popravka ob obnulenii srokov Putina raskolola rossijan [Constitutional amendment to nullify Putin's terms split the Russians], *Vedomosti*. 02.03.2020. [Online]. Available from: <https://www.vedomosti.ru/society/articles/2020/03/26/826370-konstitutsionnaya-popravka> [In Russian].
 18. Ukaz o merah po obespecheniju sanitarno-jepidemiologicheskogo blagopoluchija naselenija v svyazi s rasprostraneniem koronavirusnoj infekcii [Decree on measures to ensure the sanitary and epidemiological welfare of the population in connection with the spread of coronavirus infection]. *President of the Russia Federation*. 02.04.2020. [Online]. Available from: <http://kremlin.ru/acts/news/63134> [In Russian].
 19. Srochnoe obrashhenie Putina k rossijanam iz-za situacii s koronavirusom ot 25.03.2020 [Putin's urgent appeal to the Russians because of the situation with the coronavirus of 03.25.2020]. *Russia 24*, 25.03.2020. [Online]. Available from: https://www.youtube.com/watch?v=EkgP1gsQo_w [In Russian].
 20. Makarychev, A., Goes, M., Kuznetsova, A. (2020). The COVID Biopolitics in Russia: Putin's Sovereignty versus Regional Governmentality. *Mezinárodní vztahy* [Czech Journal of International Relations]. Vol. 55, No 4, pp. 31-47. [In English].
 21. Mokretskii, A. (2019). Kitaiskaia diplomatia v epokhu Si Tszinpinga [Chinese diplomacy in the era of Xi Jinping]. *Mezhdunarodnaia zhizn* [The International affairs], No. 3. [Online]. Available from: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2163> [In Russian].
 22. Amendment to the Constitution of the People's Republic of China. *The National People's Congress of the People's Republic of China*, 21.11.2019. [Online]. Available from: <http://www.npc.gov.cn/englishnpc/constitution2019/201911/36a2566d029c4b39966bd942f82a4305.shtml> [In English].
 23. Boisseau de Roche, S. (2020). The Belt and Road: "China's community of destiny" for Southeast Asia. *Asie. Visions*. No. 113, June. [In English].
 24. Lancaster, K., Rubin, M., Rapp-Hooper, M. (2020). Mapping China's Health Silk Road. *Council on Foreign Relations*. 10.4.2020. [Online]. Available from: <https://www.cfr.org/blog/mapping-chinas-health-silk-road> [In English].
 25. Mosiakov, D. (2007). IUVA i amerikano-kitaiskoe sopernichestvo [Southeast Asia and the US-China rivalry]. *IUVA: aktualnye problemy razvitiia* [SEA: topical development problems], No. 10, pp. 78-89. [In Russian].
 26. Su, S. Blas, J. (2020). Flood of \$25-a-Barrel Saudi Arabian Oil Is Headed for Europe. *Bloomberg*. 11.03.2020. [Online]. Available from: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-03-11/a-tsunami-of-25-a-barrel-saudi-arabian-oil-is-headed-for-europe> [In English].

27. Smith, G., Bla, J. (2020). OPEC+ agrees on deep oil-output cuts to fight market slump. *BNN Bloomberg*, 09.04.2020. [Online]. Available from: <https://www.bnnbloomberg.ca/opec-agrees-on-deep-oil-output-cuts-to-fight-market-slump-1.1419740> [In English].
28. Klimkin: Dogovorennost' o sokrashhenii dobychi nefi – hudshee porazhenie Rossii za 20 let [Klimkin: The agreement to reduce oil production is Russia's worst defeat in 20 years]. *GORDON*, 10.04.2020. [Online]. Available from: <https://gordonua.com/news/politics/klimkin-dogovorennost-o-sokrashchenii-dobychi-nefti-hudshee-porazhenie-rossii-za-20-let-1495043.html> [In Russian].
29. Rossiya otkazalas' priznavat' porazhenie v sdelke OPEK+ [Russia refused to admit defeat in the OPEC + deal]. *LENTA.RU*. 10.04.2020. [Online]. Available from: <https://lenta.ru/news/2020/04/10/ustupki/> [In Russian].
30. Denisenko, K. (2020). Koronavirus: vremja smerti Evrosojuza [Coronavirus: the time of the European Union death]. *Rossiiskii sovet po mezhdunarodnym delam* [Russian International Affairs Council]. 23.03.2020. [Online]. Available from: <https://russiancouncil.ru/blogs/dkristiana/vremya-smerti-evrosoyuza/> [In Russian].
31. Nosovich, A. (2020). Koronavirus postavil pod vopros sushhestvovanie Evrosojuza [Coronavirus called into question the existence of the European Union]. *Analiticheskii portal RuBalticRu* [Analytical portal RuBalticRu]. 13.03.2020. [Online]. Available from: <https://www.rubaltic.ru/article/politika-i-obshchestvo/13032020-koronavirus-postavil-pod-vopros-sushchestvovanie-evrosoyuza/> [In Russian].
32. Dzhubili, F. (2020). Italija razocharovana reakciej Evrosojuza na koronavirus [Italy is disappointed with the EU's response to coronavirus]. *Evraziia Ekspert* [Eurasia Expert]. 16.03.2020. [Online]. Available from: <http://eurasia.expert/italiya-razocharovana-reaktsiey-es-na-koronavirus/> [In Russian].
33. V Italii prigrozili vyhodom iz Evrosojuza iz-za promedlenija v pomoshhi po bor'be s koronavirusom [Italy threatened to leave the European Union because of the delay in helping to combat the coronavirus]. *112.ua*. 28.03.2020. [Online]. Available from: <https://112.ua/mir/v-italii-prigrozili-vyhodom-iz-evrosoyuza-iz-za-promedleniya-v-pomoshhi-po-borbe-s-koronavirusom-530835.html> [In Russian].
34. Militari di Mosca acquartierati nella foresteria dell'esercito italiano, i timori di un' "occupazione" russa in Italia [Moscow soldiers headquartered in the guesthouse of the Italian army, fears of a Russian "occupation" in Italy]. *La Stampa*. 25.03. 2020. [Online]. Available from: https://www.lastampa.it/topnews/primo-piano/2020/03/25/news/militari-di-mosca-acquartierati-nella-foresteria-dell-esercito-italiano-i-timori-di-un-occupazione-russa-in-italia-1.38635908?fbclid=IwAR3hMvFXMXPPKA0110tdkAje19tQV-HDQScDrf0EDriSw2hIhamw16OKV_I [In Italian].
35. Le accuse di Mosca e la nostra risposta [Moscow's accusations and our response]. *La Stampa*. 03.04.2020. [Online]. Available from: <https://www.lastampa.it/lettere/2020/04/03/news/le-accuse-di-mosca-e-la-nostra-risposta-1.38672825?fbclid=IwAR3nuZxugKxilppRJ898JIENXhhXlRro2rk9ONK7kmv0LkaGpುವBEkINhik> [In Italian].
36. V Italii zadumalis' o pamjatnike rossijskim voennym [Italy thought about the monument to the Russian military]. *LENTA.RU*. 06.04. 2020. [Online]. Available from: <https://lenta.ru/news/2020/04/06/monument/> [In Russian].
37. Sarovic, A. (2020). Evropa proigryvaet bitvu obrazov [Europe loses the battle of images]. *SPIEGEL Politic*. 23.03.2020, [Online]. Available from: <https://www.spiegel.de/politik/ausland/corona-krise-europa-verliert-den-kampf-der-bilder-a-d2264aee-41aa-4c82-9fa6-9f6837b04079> [In Russian].
38. Hlava MZS Pol'shhi zvinuvatyv RF u vykorystanni pandemiji dlya poshyrennya dezinformaciyi [The Polish Foreign Minister accused the Russian Federation of using a pandemic to spread

- misinformation]. *Yevropeys'ka Pravda* [European Pravda]. 03.04.2020. [Online]. Available from: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/04/3/7108315/> [In Russian].
39. “YeS skoro rozvalyt'sya”: RF prodovzhuye shyryty fejky dovkola pandemiyi – zvit [“The EU will soon collapse”: Russia continues to spread fakes around a pandemic” - a report]. *Yevropeys'ka Pravda* [European Pravda]. 01.04.2020. [Online]. Available from: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/04/1/7108223/> [In Russian].
40. Vladimir Putin prinjal uchastie v jekstreennom sammite “Gruppy dvadcati” 26 marta 2020 g. [Vladimir Putin attended the G20 emergency summit on March 26, 2020]. *Putin-today.ru. YouTube*. 26.03.2020. [Online]. Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=s-ahqb2es7U> [In Russian].
41. Rosiya prahne vykorystaty COVID-19 shhob rozvalyty Yevropejs'kyj Soyuz – posol Ukrayiny v OON [Russia seeks to use COVID-19 to overthrow the European Union, Ukraine's ambassador in the UNO]. *The Voice of America*. 04.04.2020. [Online]. Available from: <https://ukrainian.voanews.com/a/oon-ukraina-koronavirus/5359463.html> [In Ukrainian].
42. RF khoche ne lyshe znyaty z sebe sankciyi, a j dobytys' uzakonennya aneksiyi Krymu, - diplomat [The Russian Federation wants not only to lift the sanctions, but also to secure the legalization of the Crimea annexation, - the diplomat]. *ESPRESO.TV*. 01.04.2020. [Online]. Available from: https://espresso.tv/news/2020/04/01/rf_khoche_ne_lyshe_znyaty_z_sebe_sankciyi_a_y_dobytys_u_zakonennya_aneksiyi_krymu_dyplomat [In Ukrainian].
43. Ukrayina zablokuvala v OON manipulyatyvnu rezolyuciyu Rosiyyi shhodo COVID-19 – Kyslytsia [Ukraine has blocked Russia's manipulative resolution on COVID-19 – Kyslytsia]. *UKRINFORM*. 03.04.2020. [Online]. Available from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2911141-ukraina-zablokuvala-v-oon-manipulativnu-rezoluciu-rosii-sodo-covid19-kislica.html> [In Ukrainian].
44. Global solidarity to fight COVID-19. Resolution A/74/L.52, 36. *General Assembly of the United Nations*. 30.03.2020. [Online]. Available from: <https://www.un.org/pga/74/2020/03/30/global-solidarity-to-fight-covid-19/> [In English].
45. Komentar MZS Ukrayiny shhodo uxvalennya projektu rezolyuciyi HA OON “Hlobal'na solidaryst' dlya borot'by z COVID-19 [Comment by the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine on the adoption of the UN General Assembly draft resolution “Global Solidarity to Combat COVID-19”]. *Ministry of Foreign Affairs of Ukraine*. 03.04.2020. [Online]. Available from: <https://mfa.gov.ua/news/komentar-mzs-ukrayini-shhodo-uhvalennya-proyektu-rezolyuciyi-ga-oon-globalna-solidaryst-dlya-borotbi-z-covid-19> [In Ukrainian].
46. Vengriia pervoi v ES poluchila vaktynu Sputnik V iz Rossii [Hungary was the first in the EU to receive the “Sputnik V” vaccine from Russia]. *Izvestiia*. 20.11.2020. [Online]. Available from: <https://iz.ru/1089660/2020-11-19/vengriia-pervoi-v-es-poluchila-vaktynu-sputnik-v-iz-rossii> [In Russian].
47. Si Tszin'pin pryikhav v Uhan' vpershe z pochatku spalakhu koronavirusu” [Xi Jinping arrived in Wuhan for the first time since the outbreak of the coronavirus]. *Ukrinform*. 10.03.2020. [Online]. Available from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2892878-si-czinpin-priihav-v-uhan-vperse-z-pochatku-spalahu-koronavirusu.html> [In Ukrainian].
48. The Fifth Lancang-Mekong Cooperation Foreign Ministers' Meeting was Held in Vientiane. *Ministry of Foreign Affairs of People's Republic of China*. 21.02.2020. [Online]. Available from: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1748375.shtml [In English].
49. International assistance to Southeast Asia. July 8. *Center for Strategic and International Studies*. 2020. [Online]. Available from: https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/200708_Covid_Tracker.pdf [In English].
50. Lye Liang Fook (2020). China's COVID-19 Assistance to Southeast Asia: Uninterrupted Aid amid Global Uncertainties. *ISEAS Perspective*, No. 58, June. [In English].
51. Cambodian PM's special Beijing visit reflects nations' profound friendship, solidarity. *The Cambodia Daily*. 07.02.2020. [Online]. Available from:

- <https://english.cambodiadaily.com/politics/spotlight-cambodian-pms-special-beijing-visit-reflects-nations-profound-friendship-solidarity-159699/> [In English].
52. Ngeow Chow-Bing (2020). *COVID-19, Belt and Road Initiative and the Health Silk Road: Implications for Southeast Asia*. Jakarta. [In English].
53. Tanakasempipat, P., Zhai, K. (2020). China tests its soft power with neighbors over coronavirus outbreak. *Reuters*. 20.02.2020. [Online]. Available from: <https://www.reuters.com/article/us-china-health-asean-idUSKBN20E0TM> [In English].
54. Declaration of the Special ASEAN Summit on Coronavirus Disease 2019 (COVID-19). *ASEAN*. 14.04.2020. [Online]. Available from: <https://asean.org/storage/2020/04/FINAL-Declaration-of-the-Special-ASEAN-Summit-on-COVID-19.pdf> [In English].
55. Xi says anti-epidemic cooperation becomes new highlight of China-Singapore ties. *Xinhua*. 15.07.2020. [Online]. Available from: https://www.vtibet.cn/en/news_1746/world/202007/t20200715_1011685.html [In English].
56. Speech by President Xi Jinping at opening of 73rd World Health Assembly. *Xinhua*. 18.05.2020. [Online]. Available from: http://www.xinhuanet.com/english/2020-05/18/c_139067018.htm [In English].
57. Strangio, S. (2020). Southeast Asia's Coming COVID-19 Vaccine Windfall. *The Diplomat*. 04.08.2020. [Online]. Available from: <https://thediplomat.com/2020/09/southeast-asias-coming-covid-19-vaccine-windfall/> [In English].
58. Korolev, A.(2020). Dengami goru ne pomozhesh KNR ASEAN i problema IUzhno-kitaiskogo moria [Money can't help grief: China, ASEAN and the South China Sea problem]. *Rossia v globalnoi politike* [Russia in global affairs]. 23.07.2020. [Online]. Available from: <https://globalaffairs.ru/articles/dengi-gore-more/> [In Russian].
59. China-ASEAN Ties: Foreign ministers tackle COVID-19, economic recovery, South China Sea issue. *China Global Television Network*. 10.09.2020. [Online]. Available from: <https://news.cgtn.com/news/7867444f32514464776c6d636a4e6e62684a4856/index.html> [In English].
60. China's claims in South China Sea 'completely unlawful', says US. *Deutsche Welle*. 14.07.2020. [Online]. Available from: <https://www.dw.com/en/china-south-sea-dispute/a-54165620> [In English].
61. Storey, I. (2020). The South China Sea Dispute in 2020-2021. *ISEAS Perspective*, No. 97, September. [In English].
62. Elmer, K. (2020). South China Sea: Vietnam seeks talks on Paracel Islands dispute. *China Morning Post*. 30.08.2020. [Online]. Available from: <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3103704/south-china-sea-vietnam-seeks-talks-paacel-islands-dispute> [In English].
63. Philippines to resume South China Sea oil exploration after Duterte lifts moratorium". *China Morning Post*. 16.10.2020. [Online]. Available from: <https://www.scmp.com/news/asia/southeast-asia/article/3105807/philippines-resume-south-china-sea-oil-exploration-after> [In English].
64. Ngeow Chow-Bing (2020). *COVID-19, Belt and Road Initiative and the Health Silk Road: Implications for Southeast Asia*. Jakarta. [In English].

Шевчук О.В., Тихоненко І.В. Протидія COVID-19 як інструмент гібридного впливу Росії та Китаю на регіональні підсистеми міжнародних відносин: європейський та азійський виміри.

У XXI ст. система міжнародних відносин зазнала трансформацій, зокрема і зі сторони нетрадиційних детермінуючих чинників. Це дослідження акцентує увагу на впливі пандемії COVID-19 на модернізацію політики великих держав, які почали використовувати контрзаходи пандемії як інструмент свого впливу на майбутній пост-коронавірусний міжнародний порядок.

Автори аналізують особливості використання «твердої сили» (економічний тиск) і «м'якої сили» (економічна допомога, культурна взаємодія), а іноді і гібриду цих інструментів на прикладі Росії та Китаю з метою лобіювання власної позиції в умовах пандемія COVID-19 у відповідних геополітично близьких регіонах – Європі та Південно-Східній Азії. У цьому дослідженні аналізуються всі вищезазначені особливості у певний хронологічно визначений період – початок світової пандемії COVID-19, зокрема, 2020 рік.

Виявлено, що Росія найбільш активно використовувала вплив початку глобальної пандемії на європейській напрям зовнішньої політики апелюючи до енергетичного фактору та формування іміджу «миротворця» та ролі «месії» в регіоні. У дослідженні Італія є прикладом використання гібридного впливу з боку Росії, поширення фейків і представлення «слабкості» ЄС на початку пандемії у швидкому політичному реагуванні на загрозу. Південно-Східна Азія стала регіоном китайської зовнішньої політики у протидії COVID-19, де китайська «маскова дипломатія» виступає як контрзахід для подолання конфлікту в Південно-Китайському морі, формування системи «підпорядкування» та реалізації ідеї «спільноти єдиної долі».

У результаті дослідження виявлено, що Росію та Китай можна охарактеризувати як держави, які мають політичні режими зі специфічними інструментами та механізмами реалізації політики. Офіційні Пекін і Москва мають на меті не лише посилити свій вплив у сусідніх регіонах, а й протистояти США. Аналізуючи політичні дії та механізми, які використовували Росія та Китай на початку пандемії, автори підтвердили, що обидві країни прагнуть використовувати «дипломатію вакцин» як ефективний інструмент впливу на міжнародний порядок у пост-коронавірусну добу.

Ключові слова: Російська Федерація, Китайська Народна Республіка, Європа, Південно-Східна Азія, COVID-19.

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 94(48).05-07

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-17-8>

Присяженюк О.М.

<https://orcid.org/0000-0003-3727-5350>

ШВЕДСЬКА ТРАДИЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ОПІКИ НАД КУЛЬТУРНОЮ СПАДЩИНОЮ

Скандинавські країни відрізняються тим, що в них з досить давніх-давен застосовувалася розумна система піклування про пам'ятки старовини. Тут не було «законів» в точному сенсі – їх замінювали численні королівські декрети. Виданий у 1886 році декрет короля Швеції щодо покровительства та охорони пам'яток старовини переслідував ті ж цілі, що й звичайний парламентський акт про пам'ятники. Швеція, таким чином, перебувала в особливо щасливому положенні в тому сенсі, що тут вже здавна держава прийняла на себе охорону всіх старовинних пам'яток країни, причому було встановлено принцип, за яким пам'ятники та предмети, відкриті розкопками на приватній землі, не надходили в розпорядження власника, а складали предмет опіки держави. Наприкінці XIX ст. було неможливо встановити подібний принцип шляхом прямого законодавства, але в Швеції це було наслідком традиційного звичаю, що принесло пам'ятникам та їх охороні незліченну користь. В зв'язку з цим шведське законодавство в сфері охорони культурної спадщини вважається найстарішим у світі. Традиція державної опіки над історичними пам'ятками налічує вже близько чотирьох століть. На зорі цієї традиції у XVII та на початку XVIII століть відбувалося становлення централізованої шведської держави з великими імперськими амбіціями, важливу роль в обґрунтуванні яких грало історичне надбання.

Друга половина XIX ст. стала поворотним моментом у справі охорони пам'яток, результатом чого стає Декрет 1867 р., який двічі доповнювався у 1873 та 1886 рр. В ньому відображено тенденції професіоналізації та централізації охорони пам'яток. Декретом було ускладнено механізм узгодження знесення пам'ятників в процесі господарських робіт. Був уточнений механізм надання права на дослідження археологічної спадщини. В цілому прогресивність шведських норм до початку XX ст. не може не викликати захоплення, хоча законодавство про охорону пам'яток повністю складалося з королівських розпоряджень. Комплексний закон з охорони пам'яток в Швеції був прийнятий тільки у 1942 р.

Ключові слова: культурна спадщина, старожитності, пам'ятка, антикваріат, антиквар, державна опіка, музей.

Скандинавські країни відрізняються тим, що в них з досить давніх-давен застосовувалася розумна система піклування про пам'ятки старовини. Тут не було «законів» в точному сенсі – їх замінювали численні королівські декрети. Виданий у 1886 році декрет короля Швеції щодо покровительства та охорони пам'яток старовини переслідував ті ж цілі, що й звичайний парламентський акт про пам'ятники. Швеція, таким чином, перебувала в особливо щасливому положенні в тому сенсі, що тут вже здавна держава прийняла на себе охорону всіх старовинних пам'яток країни, причому було встановлено принцип, за яким

пам'ятники та предмети, відкриті розкопками на приватній землі, не надходили в розпорядження власника, а складали предмет опіки держави. Наприкінці XIX ст. було неможливо встановити подібний принцип шляхом прямого законодавства, але в Швеції це було наслідком традиційного звичаю, що принесло пам'ятникам та їх охороні незліченну користь.

В зв'язку з цим шведське законодавство в сфері охорони культурної спадщини вважається найстарішим у світі. Традиція державної опіки над історичними пам'ятками налічує вже близько чотирьох століть. На зорі цієї традиції у XVII та на початку XVIII століть відбувалося становлення централізованої шведської держави з великими імперськими амбіціями, важливу роль в обґрунтуванні яких грало історичне надбання.

Джерельною базою нашого дослідження став, перш за все, королівський Декрет від 21 квітня 1886 р., розміщений у перекладі П. Латишева у «Известиях Императорской Археологической Комиссии» за 1907 рік [9]. Велику допомогу надало також комплексне видання Г. Балдуїна-Брауна «The care of Ancient Monuments», яке містить короткі відомості про стан охорони культурної спадщини станом на початок XX століття та велику кількість автентичних документів того часу [1].

Стаття Н. Зірмана, присвячена витокам правових основ охорони археологічної та історичної спадщини, надає багато конкретного матеріалу для аналізу [2]. Окремо необхідно виділити праці О. Толстікова про феномен шведського готіцизму [4] та особистість Улофа Рюдбека [7].

Єдиною у вітчизняній традиції працею, присвяченою розвитку законодавства Швеції з питань охорони археологічної спадщини у XVII–XXI століттях є стаття О. Малишева [6]. У монографії В. Онопрієнко представлена у короткій формі історія найстарішого у Скандинавії Упсальського університету. Розповідається про його знаменитих професорів і видатних вихованців, які залишили помітний слід в історії науки, про письменників, поетів, державних та громадських діячів, які отримали путівку в життя в університеті [8].

Метою статті є аналіз процесу становлення шведської традиції державної опіки над культурною спадщиною.

Ще у 1599 р відомому шведському антикварові та королівському бібліотекарю Йоханесу Буреусу (Йохан Буре, Johannes Bureus) було доручено за державний рахунок скласти опис рунних каменів в межах всього королівства і проявити турботу про цінні старожитності, під якими в ті часи розумілося все, що може дати певну інформацію про давність, перш за все рукописи, епітафії, руни та монети. Це стосувалося й усної народної творчості. Зазначеним дорученням знаменується заснування досі існуючої в Швеції Королівської антикварної служби, хоча інституційне оформлення цього органу відбулося лише у 1630 р.

Поняття «антикваріат», звичайно, відмінно від сучасного його тлумачення і відповідає своїй первинній етимології (лат. *Antiquus* «старий»), та означає

просто будь-які давнини. Що в даному випадку малося на увазі під терміном «антикваріат», добре видно з самого тексту установчого едикту, а точніше, тієї його частини, яка описувала обов'язки антикварів, тобто співробітників відомства: антиквари «... повинні збирати всілякі старі пам'ятники й речі, за допомогою яких можна проілюструвати батьківщину, головним чином все старі рунічні письмена ... як в книгах, так і на каменях, розколотих та цілих, і при цьому записувати, як вони були здобуті, ретельно досліджувати, скільки їх перебуває в кожному церковному приході, так само записувати, які оповіді несе кожен камінь ...» [2, с. 201-202; 3, с. 17].

Важливим фактором піднесення інтересу до старожитностей був «готіцизм» – історичний міф, згідно з яким шведи є нащадками та спадкоємцями готів – великого народу давнини, який втілював майже всі мислимі чесноти та покрив себе невмирущою славою.

Зародження ідей готіцизму в Швеції прийнято відносити до курйозного епізоду XV ст. У 1434 р. на церковному соборі в Базелі, куди приїхали близько трьохсот представників з усіх куточків католицької Європи, стався дипломатичний інцидент. Під час обговорення порядку, в якому делегати повинні були сідати в залі для переговорів, єпископ Бургос вступив в суперечку з послом англійського короля: обидва претендували на одне й те ж почесне місце. Бургоський єпископ наполягав на тому, що, оскільки іспанці є нащадками славних своїми діяннями готів, потрібно поважати його статус як представника іспанського (точніше, кастильського) короля. Однак тут у суперечку втрутився посланник скандинавського монарха Еріка Померанського – єпископ Векшьо Ніколаус Рагвальді (Нільс Рагвальдссон). Він виголосив промову, в якій нагадав присутнім про подвиги готів, які колись залишили Скандинавський півострів та підпорядкували собі півсвіту, зокрема – Єгипет та Азію, здобули перемоги над Киром, Ксерксом та Дарієм, прославилися в Троянській війні, захопили Рим та заснували королівство в Іспанії. Крім того, вони першими прийняли християнство. А оскільки батьківщиною готів була Скандинавія, то саме скандинавському монарху – і, відповідно, його представнику – повинні бути надані головні почесті, наполягав Ніколаус Рагвальді. Свого він не добився – Бургоський єпископ у відповідь заявив, що готи, які залишили Скандинавію і заселили Іспанію, безумовно, перевершували по своїх достоїнствах тих, хто вирішив залишитися на Півночі. Однак в Швеції промова Ніколауса Рагвальді викликала живий відгук. Саме вона зазвичай вважається першим маніфестом шведського готіцизму [4, с. 59-60].

У другій половині XV ст. «готська тема» виникає в шведських історичних творах, проте по-справжньому шведський готіцизм як концепція сформувався у XVI ст. На початку XVII ст., в роки правління Густава II Адольфа готіцизм практично перетворився на державну ідеологію Швеції.

Йоханес Буреус (1568-1652) прославився перш за все як «батько шведської граматики» та піонер рунології. Він був непримиренним опонентом свого

данського колеги Олі Ворма, який вважав, що найдавніші руни створили данці. Природно, Буреус відстоював пріоритет шведів/готів. Він навіть мріяв про те, що рунічна писемність знову увійде у вживання та буде викладатися в школах. Буреус при цьому був ще й містиком, розенкрейцером, цікавився алхімією. Рунічні написи він вважав зразками «готської кабали», що дозволяє тлумачити божественні знаки і передбачати майбутнє (яка поставало перед ним в апокаліптичному світі). Буреус поєднував герметичну філософію з готіцизмом. Він першим з шведських «готіцистів» XVII ст. почав серйозно розробляти «гіперборейську тему». Хоча в ототожненні античної Гіпербореї зі Скандинавією не було нічого нового, Буреус «оживив» картину минулого, звернувшись до праці голландського автора Горопія, який в своєму творі «Виникнення Антверпена» (1561) оголосив жителів Антверпена нащадками гіперборейців [4, с. 66-67].

Йоханес Буреус, будучи ренесансною всебічно розвиненою особистістю, в процесі своєї роботи описав також низку видатних історичних церков, фортечних валів, стародавніх курганів, хоча короля Густава Адольфа II більше цікавило збереження письмових джерел. Ідеї Й. Буреуса лягли в основу прийнятого королем Густавом Адольфом II Меморандуму від 20 травня 1630 р. з інструкцією Королівському антиквару по збору та опису старожитностей. Документ переважно стосувався письмових історичних пам'яток, однак згадувалися також монети і руни (як цілі, так і розбиті, про що окремо зазначалося).

28 листопада 1666 р. регентський опікунський уряд, очолюваний державним канцлером Магнусом Габріелем де ла Гарді від імені 11-річного короля Карла XI, прийняв акт під назвою «Королівського Магістрату оголошення та припис про стародавні пам'ятники і старовини в державі» [5, s. 41-42].

Цей документ, на відміну від Меморандуму 1630 р. був спрямований до невизначеного кола осіб, від яких вимагалось не завдавати шкоди пам'яткам, а тому він вважається першим в історії шведського права правовим актом з охорони історичних пам'яток. До пам'ятників документ відносив давні поховання, руїни замків, інші визначні споруди та їх залишки, перш за все, знову-таки, руни. Захищалися монументальні залишки старовини, що зберігають відомості про еліту суспільства та історичні події починаючи від язичницьких часів. Йшлося про шведських та готських королів, а також про подвиги «видатних мужів та підданих». Окремо згадувалися історичні речі, якими володіла церква.

Актом 1666 р. вводилася перша в світі система загальнодержавного опису пам'яток, ведення опису покладалося на місцеву владу і духовенство. Акт 1666 року ставив під захист всі визначні пам'ятки, незалежно від форм власності, але приватна власність на землю стала неабиякою перепоною для охорони пам'яток.

В контексті врахування інтересів землевласників уряд змушений був частково використовувати римське право. 5 липня 1684 р. був прийнятий ще один акт про цінні знахідки. Перш за все документ стосувався виробів із золота, срібла, міді та інших дорогоцінних металів. Крім того, згадувалися різні «раритети». Держава цим актом набувала переважне право викупу знахідки, що термінологічно було представлено як обов'язок оферти першовідкривача скарбу або знахідки. Відповідна норма в дещо відкоригованому вигляді увійшла в ще чинний основний кодифікований акт Швеції – Шведський державний закон 1734 р. Цікавим є, що цивільно-правовий інститут права на скарб або знахідку, а також право держави на викуп історичних цінностей, був вміщений до глави 48 Відділу про злочини. Злочином, відповідно, вважалося порушення порядку оприлюднення відомостей (обов'язку оферти) про виявлені знахідки або скарби. Іншою характерною рисою відповідної норми було досить висока, навіть за сучасними мірками, винагорода від держави за викуплений скарб. Вона становила повну вартість чистого металу, до якої додавалася ще 1/8 зазначеної суми. Разом з тим навіть така велика сума винагороди не вирішила проблеми приховування знахідок та накопичення тіньових колекцій культурних цінностей, оскільки поширеною була думка, що ціна винагороди все одно несправедливо занижена [6, с. 44-45].

У XVII-XVIII ст. в Швеції почали здійснювати й перші розкопки давніх пам'яток, хоча археологічними ці розкопки назвати не можна. Крім пошуку скарбів, пошуки переслідували квазінаукові та ідеологічні цілі.

Перші розкопки значною мірою пов'язані з іменами таких вчених як Улоф Рудбек та Улоф Вереліус. Дослідження У. Рудбека добре задокументовані, містять креслення та замальовки. Дослідник стверджував, що він розкопав тисячі стародавніх курганів, що, звичайно, було дещо завищеною цифрою. Працю Улофа Рудбека «Atlantica» можна вважати апофеозом шведського готіцизму. Справжній енциклопедист – лікар (він отримав широку популярність як першовідкривач лімфатичних судин), архітектор, ботанік, винахідник, астроном, піротехнік, поет, музикант, композитор, – Рудбек застосував всю свою вченість, щоб довести: Швеція – це і є згадувана Платоном Атлантида та батьківщина всієї класичної цивілізації. Рудбек заявив, що Швеція – це острів гіпербореїв. Також Рудбек активно використовував «лінгвістичний метод» та захоплювався етимологічними побудовами. Наприклад, еддичний герой Атлі (Аттіла) виявився у нього титаном Атласом, від імені якого Атлантида й отримала свою назву. Однак Рудбек аж ніяк не був безсовісним фантазером. Він прагнув очистити повідомлення класичних авторитетів від пізніших спотворень та помилок, щоб дістатися до істини. Як анатом, він прагнув розкрити історичну тканину та продемонструвати те, що приховано під нею, в глибині. Атлас, який додавався до першого тому «Atlantica», відкривається гравюрою, що своєрідно обіграє відомий сюжет публічного розтину трупа в анатомічному театрі: Рудбек скальпелем розрізає

поверхню великого глобуса та піднімає фрагмент з написом «Svecia». Під поверхнею виявляється земля, іменована «Deorum insula» (острів богів). За діями Рюдбека здивовано спостерігають вчені мужі давнини, представлені, зокрема, Птоломеєм, Тацитом, Аристотелем і, зрозуміло, Платоном [7, с. 169-189].

Рюдбек активно використовував археологічний матеріал і сам займався розкопками. Найбільш сенсаційним результатом його зусиль на цьому терені стало ототожнення церкви в Старій Уппсалі з храмом Аполлона в землі гіпербореїв/атлантів. Однак він вніс й цілком реальний внесок в археологію. Зокрема, саме він розробив застосований й зараз метод датування по товщині ґрунтового шару. Поставивши експеримент та провівши відповідні дослідження на місцевості в околицях Уппсали, Рюдбек прийшов до висновку, що ця територія була заселена не пізніше ніж через двісті років після всесвітнього потопу [4, с. 68-69].

Незважаючи на неоднозначне ставлення церкви, розкопували в цей період в основному місця поховань. У. Вереліус у 1660 р. здійснив масштабні розкопки в Уллерокері в провінції Уппланд. Курган був розкопаний не зверху, а збоку. За поясненнями вченого, це було пов'язано зі зменшенням витрат; крім того, він не хотів турбувати душі померлих. Чимало інших вчених, намагаючись далеко не відходити від біблійного контексту, проводили розкопки з метою довести, що стародавні саги не брешуть, а пращурами шведів були боги та велетні.

Нарешті саме міфотворчий фактор зумовив певний державний інтерес до розкопок. Відомо, що король Карл XII у 1689 р. особисто відвідував розкопки поховання в Старій Уппсалі, які проводив У. Рудбек [8, с. 21-22]. Крім того, до перших розкопок місцевою владою, а іноді і королем особисто, залучалися місцеві жителі або солдати. Хоча до законодавчого акту 1867 р. процедура археологічних розкопок ніяк не регулювалася, ще у 1669 р. державний антиквар Йохан Хадорф звертався до канцлера Швеції Магнуса Габріеля де ла Гарді з проханням дозволити розкопки пагорба Одіну в окрузі Оденсала в Уппландії.

Земельні реформи на початку XIX ст. та масштабне освоєння земель істотно загострили проблему збереження пам'яток. Швеція в цей час остаточно перестала претендувати на роль світової сили. Ідеологію замінив національний романтизм, що опанував тоді усією Європою. Зазначені причини зумовили потребу в новому акті про охорону пам'яток. Такий документ був прийнятий 17 квітня 1828 р. і називався «Королівського Магістрату милостивий декрет щодо стародавніх пам'ятників, яким забезпечено спокій та охорону». Головними розробниками декрету виступили шведські дослідники старовини Якоб Адлербет, Леонард Фредерік Рееф та Нільс Хенрік Шьоборг.

Декрет 1828 р. захищав нерухомі пам'ятки, незалежно від того, в чий власності вони знаходилися. Разом з тим охорона пам'яток перестала бути необмеженою. Вводилися гнучкі юридичні механізми, де головну роль мав грати не примус, а переконання. Знесення пам'ятника в процесі проведення

земляних робіт тепер дозволялося в разі подання відповідного повідомлення про це в Королівську академію наук, історії та старожитностей, яка була створена ще у 1786 р. На цей орган Декретом 1828 р. була покладена відповідальність за нерухомі наземні пам'ятники. Тільки в разі, якщо пам'ятник був «досить історично своєрідний», Академія могла заборонити його знесення, з виплатою власнику земельної ділянки грошової компенсації. За Декретом зберігався обов'язок оферти державі «монет, виробів зі срібла, золота, міді, металу, каменю, дерева та інших цінних речей». Такі речі підлягали опису спеціальними уповноваженими (інвентаріями) при місцевих церквах. Їх дозволялося продавати без згоди Академії. Повноваження по розслідуванню злочинів у відношенні заподіяння шкоди пам'яткам покладалися особисто на Королівського антикварія [6, с. 46].

Друга половина XIX ст. стала поворотним моментом у справі охорони пам'яток. В цей час формується археологія як окрема наука, і цей процес був тісно пов'язаний саме зі Скандинавією. Західна Європа, зі своєю глибокою схоластичною традицією тлумачення Біблії та античних текстів, не могла піднятися над химерою писаної історії. Випадкове виявлення первісних кам'яних або бронзових знарядь пояснювалося приналежністю цих предметів античній культурі. А скандинавські народи залишалися наодинці зі своєю похмурою старовиною, описаною тільки в епосі та викарбуваною незрозумілими написами рун. Данський антиквар Християн Юргернсен Томсен та шведський зоолог, а згодом археолог, Свен Нільсон приблизно одночасно приступили до створення теоретичної основи археологічної науки. Х. Ю. Томсен у 1836 р. опублікував роботу, де викладена його основоположна для археології теорія про три епохи (кам'яну, бронзову та залізну) стародавньої історії. С. Нільсон приблизно водночас розробив еволюційну теорію про стадії розвитку стародавнього суспільства від дикості до цивілізації (основні публікації з цього питання зроблені у 1835-1843 рр.).

Важливим було те, що саме в Швеції талановитий антиквар з найбільшого на той час шведського музею міста Лунд Брор Еміль Хільдебранд першим застосував на практиці теорію Х. Ю. Томсена, класифікувавши, відповідно до періодизації трьох історичних епох, предмети з колекції Лундського музею згідно матеріалу, з якого вони були виготовлені. Саме з цим можна пов'язати перехід державного регулювання історичним надбанням на наукові основи. Б. Е. Хільдебранд згодом очолив шведську Державну антикварну службу та Національний музей, адміністративно об'єднавши, таким чином, практичну археологію та охорону пам'яток. Саме він став основним автором майбутнього Декрету від 29 листопада 1867 р. [6, с. 47].

Новий декрет називався так само, як і декрет 1828 року – «Королівського Магістрату милостивий декрет щодо стародавніх пам'ятників, яким забезпечено спокій та охорону». В ньому відображено тенденції професіоналізації та централізації охорони пам'яток. Вперше вводиться термін

«постійний пам'ятник», під яким розумілися історичні пам'ятники, взяті під державну охорону. Перелік видів пам'ятників став ширше та докладніше. Декрет завершується формулюванням: «та інші подібні пам'ятники минулого, які зараз не можуть вважатися приналежними певному власнику».

Декретом було ускладнено механізм узгодження знесення пам'ятників в процесі господарських робіт. Виняток було зроблено для проектів, які становили значний суспільний інтерес (будівництво каналів, доріг та залізниць). Був уточнений механізм надання права на дослідження археологічної спадщини, який вже практично склався на підставі попереднього декрету. Говорячи про обов'язок оферти виявлених рухомих цінностей, Декрет тепер окремо згадує бронзові предмети, колекціонування яких тоді стало дуже модним. У 1873 р. Шведським товариством пам'ятників було пролобійовано поправку до Декрету, якою бронзові предмети звільнялися від обов'язку оферти. У спеціальному додатку до Декрету 1886 року окремо передбачався захист підземних об'єктів (давніх поселень або поховань).

Таким чином, в своєму остаточному вигляді «Милостивий декрет Його Величності, що відноситься до охорони пам'яток старовини, даний в Стокгольмському палаці 29 листопада 1867, 30 травня 1873 та 21 квітня 1886 рр.» містить дванадцять параграфів, які всебічно описують форми захисту пам'ятників та способи контролю над ними. В силу того, що цей документ невеликий за обсягом, але дуже яскраво характеризує високий рівень шведської турботи про своє минуле, вважаємо за потрібне навести його фрагменти в авторському перекладі.

«§ 1. Всі пам'ятники, які зберігають пам'ять про давніх мешканців країни, перебувають під заступництвом закону і, згідно з тим, не можуть бути пошкоджені та знищені власником землі або особою, яка займає її, або якоюсь іншою особою, за винятком випадків, зазначених в параграфах 3, 4 та 5.

§ 2. До переліку пам'яток включаються: а) земляні або кам'яні вали (могильні вали та кам'яні), споруджені руками людини; б) кам'яні гробниці з огорожами із землі або каменя, якщо такі є; в) інші стародавні могили або місця поховання; г) лежачі або стоячі камені, окремі або поставлені рядами або групами, розташовані в систематичному порядку або без нього; д) камені або поверхні скель з написами або зображеннями; е) кам'яні хрести та інші знаки; ж) залишки жител, покинутих з давніх часів, а також залишки, які вказують на існування давнього житла; з) залишки давно покинутих фортець, замків, церков, каплиць, монастирів, ораторій чи інших громадських будівель та споруд, а так само іншого виду пам'ятники такої давнини, що вони не можуть вже вважатися приватною власністю.

§ 3. Королівська археологічна академія має право, за посередництвом державного антикварія або іншої спеціально призначеної особи, здійснювати реставрацію та ремонт застарілих давніх каменів і інших залишків старовини, після формального повідомлення про це власника або особи, що займає землю;

рівним чином академія має право проводити зйомки та дослідження пам'яток за допомогою розкопок чи інших засобів, за умови, що власник або особа, яка займає землю, повинен отримати відшкодування за ті пошкодження або збитки, які йому при цьому можуть бути заподіяні.

§ 4. а) Ті залишки старовини, якими вже користуються під виглядом орної землі, болотної ґрунту або пасовищ, можуть бути в тому ж вигляді культивовані й надалі, але не на більшу глибину, ніж досі.

б) В тому випадку, якщо власник або особа, що займає землю, побажає обробляти або використовувати подібний ґрунт під будівлі або для інших цілей, на більшому протязі, ніж дозволено за пунктом (а), або він побажає іншим чином утилізувати, змінити або пересунути будь-які постійні залишки, – він повинен подати заяву про свій намір, разом з точним описом пам'ятника, найближчий урядовій посадовій особі, якщо справа відбувається в селі, або магістрату, якщо справа відбувається в місті; згадані влади зобов'язані негайно повідомити про факт губернатору провінції, який в свою чергу повинен надіслати відповідне донесення королівській академії.

Королівська академія має владу вирішити, чи можливо погодиться на проєктовану роботу, і, в разі позитивного рішення, від академії же залежить, поставити при цьому умови, чи ні.

Рішення академії має бути повідомлено заявнику за посередництвом губернатора, з доданням сповіщення, що, в разі невдоволення рішенням, заявник може апелювати до департаменту церковних справ протягом проміжку часу, визначеного декретом 14 листопада 1866 р.

В останньому випадку рішення повинно бути повідомлено заявнику без справляння особливої плати.

с) Королівська академія має право в тих випадках, коли видано дозвіл на зміну або перенесення будь-якого старовинного пам'ятника, заздалегідь піддати його огляду та зйомці, або відрядити когось із осіб, які перебувають на службі в академії, для присутності при перебудові або перенесенні пам'ятника, до того ж ця особа не може завдавати власнику або орендарю землі ніякого зайвого зволікання або занепокоєння. Якщо в цих залишках будуть знайдені якісь давнини, то вони повинні бути запропоновані Його Величності та короні.

д) Якщо хто-небудь побажає, для наукових досліджень, розкрити який-небудь особливо згаданий пам'ятник, він може просити на те дозволу від академії, яка, в разі своєї згоди на дозвіл, має владу точно визначити, яким чином ця робота повинна бути виконана.

§ 5. Якщо при проведенні залізних та звичайних доріг і каналів або при інших громадських роботах будуть знайдені чудові пам'ятники на самій лінії дороги або каналу; якщо вони будуть перешкоджати виконанню робіт, і якщо знищення цих залишків можна уникнути лише з великими труднощами, то, перш за знищення їх, повинні бути зроблені та перепроведжені в королівську академію знімки їх, і академії повинна бути надана можливість оглянути

пам'ятники через особливо відряджену особу у випадку, якщо академія вважатиме це за необхідне; але при цьому хід робіт не повинен бути уповільнений.

§ 6. При роздробленні будь-якої земельної ділянки, на якій знаходяться пам'ятники, простір, зайнятий останніми, не повинен, по можливості, піддаватися роздробленню.

У тих випадках, коли не можна досягти згоди шляхом дружніх переговорів, вищезгадані постанови про охорону пам'яток старовини залишаються в силі.

§ 7. Кожен, хто за допомогою підривання, ломки, розкопування, орання або яким-небудь іншим чином завдає шкоди або руйнування або як-небудь інакше тривожить пам'ятники, піддається штрафу в розмірі, залежно від обставин, від 5 до 500 крон, в тому випадку, якщо виявиться, що винний знав або повинен був знати, що ці пам'ятники – залишки старовини; крім того, винний зобов'язаний, якщо можливо, відновити колишній вигляд пам'ятника. Якщо він сам знехтує цим, то реставрація повинна бути проведена за його рахунок.

Якщо будуть знайдені предмети старовини, то вони повинні бути передані королівській академії і, після їх розгляду, повинно бути визначено винагороду, яка підлягає видачі.

§ 8. а) Всякий, хто знайде в землі або воді, в старих будівлях чи інших місцях стародавні монети, предмети озброєння, зброя, прикраси, судини або інші давнини, зроблені з золота, срібла або міді, повинен за законом запропонувати їх державі, без полумки, підпилювання, підчищення або пошкоджень, завданих предметам іншими способами, і без зволікання донести найближчий посадовій особі корони або губернатору про те, де і як були знайдені предмети і чи є які-небудь рештки по сусідству, а також повідомити всі відомості, які можуть бути корисні в даному випадку.

Губернатор зобов'язаний, не відкладаючи, упевнитися в тому, що давнини вже вислані, або, якщо виконання цієї вимоги поштою незручно, то послати письмове повідомлення про це королівській академії.

Якщо остання визнає за необхідне помістити знахідку або частину її в державні колекції, то тому, хто знайде повинна бути сплачена повна вартість металу за скарби з золота і срібла і, понад те, одна восьма частина; в разі ж виявлення мідних предметів, крім вартості металу, сплачується надлишок, який буде визнаний рівноцінним науковій цінності знахідки. Якщо коштів, що асигнуються академії державою на подібні цілі, виявиться недостатньо для таких витрат, то повинна бути представлена доповідь Його Величності королю, і він має вирішити, чи можливо покрити витрати на купівлю з інших коштів, або ж скарб повинен бути повернутий власнику.

б) Якщо власник інших предметів старовини меншої матеріальної цінності, випадково знайдених, забажає представити їх королю і короні, він може діяти згаданим шляхом за посередництвом губернатора; академія сплачує винагороду за будь-яку частину запропонованого скарбу, яка, на її думку, повинна бути

збережена для державних археологічних колекцій; це винагорода повинна бути більш-менш значною, залежно від ступеня збереження предметів і значення їх для музею та науки.

с) Всякий, хто знищить, сплавить, розсіє або віддасть скарб, згаданий в пункті (а), перш ніж запропонувати його королю і короні, позбавляється, без всякого відшкодування, тієї частини скарбу, яка ще залишиться в його володінні, і сплачує штраф у розмірі подвійної вартості знищеного.

§ 9. Старовинні церкви, що відрізняються оригінальною архітектурою або стародавніми прикрасами, або такі, з якими пов'язані історичні спогади, або мають живопис або напис на склепіннях, на дахах і стінах, не можуть бути зруйновані, перебудовані або обернені на інше вживання, доки не буде зроблено відповідне події повідомлення королю, так щоб Його Величність, після розгляду справи, міг вирішити, що має бути залишено недоторканим і що збережено для майбутнього за допомогою знімків та описів, перш ніж буде здійснена ломка або перебудова.

Той же закон повинен застосовуватися і до інших будівель, з'єднаних з церквами, як, наприклад, старовинні могили та інші пам'ятники, знайдені в церквах або на кладовищах, але при цьому права приватних осіб або родів на такі пам'ятники залишаються недоторканими.

§ 10. Якщо в церкві чи іншому місці в межах церковних будівель будуть знайдені рухомі предмети, які можуть сприяти увічненню пам'яті про звичаї або мистецтва старого часу і які не належать приватним особам або родам – як, наприклад, старовинні шати, картини, вівтарний живопис, хрести і розп'яття, дорогоцінні камені, судини, хрестильні судини, кадьниці, ручні дзвіночки, скрині для індульгенцій, ящики для бідних, картини, що не укріплені на стінах, або інші предмети мистецтва, реліквії або надгробні камені, епітафії, герби, прапори, траурні хоругви, зброя та лати, старі листи та документи, – всі ці предмети не можуть бути видані приватним особам або пожертвовані в колекції всередині королівства або за кордоном до подання їх королю і короні; відповідальними за виконання цієї вимоги є особи, на обов'язку яких лежить їх утримання.

Якщо рунічні камені виявляться в кам'яній підлозі церкви, де їм може загрожувати пошкодження, вони повинні бути вилучені звідти та поміщені на відкритому і потрібному місці. У разі, якщо прихід не побажає прийняти на себе необхідні для цього витрати, подання з даного питання повинні бути надіслані королівській академії.

Коли прихід побажає перелити дзвін, на якому знаходяться написи, то з останніх належить зняти копії та передати їх королівській академії. Якщо написи складені з рунічних чи інших середньовічних букв, або якщо на дзвоні знайдуться малюнки або зображення незвичайного характеру, то академії повинна бути передана точна копія їх, щоб дати їй можливість досліджувати написи та зображення і зробити з них зліпок, поки дзвін не перелили. Якщо ж

прихід побажає продати дзвін, який передбачалося перелити, то попередньо він повинен бути представлений королю і короні в своєму первісному вигляді.

§ 11. Інвентар рухомого майна, який за законом має бути при кожній церкві, повинен містити в собі також предмети, згадані в попередньому § 10; при кожній зміні настоятеля і за будь-якої ревізії інвентар повинен бути підданий ретельному перегляду з метою засвідчення, що все знаходиться в належному порядку та згідно з інвентарем. Королівська академія має право вимагати складання інвентарю шляхом належно заяви про те парафіяльному священику або законному представнику.

Настоятель та церковний комітет зобов'язані спостерігати за тим, щоб рухоме майно церкви не було зіпсовано або порване, і піклуватися про те, щоб для зберігання предметів, що вийшли з ужитку при церковній службі, було влаштовано особливе відповідне приміщення в церкві або будівлях, що їй належать.

§ 12. Королівський губернатор та консисторія, духовенство, що перебуває на службі, а також коронні посадові особи зобов'язані стежити, наскільки це лежить в межах їх влади, за точним виконанням цього декрету.

Королівський губернатор має владу за заявою державного антикварія або на прохання приватного землевласника або з інших підстав, поставити під заступництво закону певні пам'ятники або пам'ятники певних місцевостей; якщо, проте, подібним пам'яткам буде завдано шкоди, то, при провадженні суду, факт віддачі під заступництво повинен бути прийнятий до уваги, як обтяжлива провину обставина.

Державний антикварій має владу, в разі відкритого ним порушення декрету в будь-якій частині, піддавати винну особу переслідуванню» [9, с. 120-126].

Отже слід зазначити, що в Декреті 1886 року, на тлі в цілому високого рівня законодавчої техніки, містилася низка надмірно вузьких норм. Наприклад, в параграфі 10 детально розписано, що слід робити «якщо рунічні камені виявляться в підлозі церкви ...» або «якщо прихід побажає перелити дзвін, на якому викарбувані написи ...».

Серед інших питань, пов'язаних з адміністрацією пам'ятників, складанню загального опису пам'яток в Швеції також було приділено значну увагу. Королівський антикварій у 1891 році склав доповідь, суть якої зводиться до наступного. Академія мала в своєму розпорядженні суми, асигновані урядом для цілей дослідження та опису пам'яток. «Коли я приступив до виконання своїх обов'язків, пише доктор Ганс Хільдебранд, син Б. Е. Хільдебранда, я побачив, що настав уже час почати наведення систематичного порядку серед матеріалів вже здобутих і безперервно працював для доведення цієї справи до кінця.

Таким чином був заснований «Антикварний Топографічний архів». Він складається з двох відділень: а) тексту та б) ілюстрацій. Відділення тексту систематизовано по провінціях, округам і парафіям, до того ж для кожного

приходу складається особливий портфель (в тих випадках, коли є мало пам'ятників, два або три приходи з'єднуються в один портфель). У цих портфелях є окремі листи для окремих парафій, для церков, сіл та ферм в приході, і на ці листи в порядку вносяться всі описові деталі, по мірі того, як вони доводяться до відома. Ілюстрації до пам'ятників язичницьких часів також знаходять собі місце в цих портфелях. Відділення ілюстрацій складається з двох підвідділів, одного для церковних та іншого для світських будівель, до того ж обидва вони розташовані по провінціях. У церковному підвідділі зберігаються 4092 малюнка та фотографії, а в світському – 375. На підставі відомостей, отриманих мною за кордоном, я наважуюся стверджувати, що жодна держава в світі не може похвалитись такою колекцією, якою володіє Шведський Антикварний Топографічний архів» [9, с. 126]

Загалом прогресивність шведських норм до початку ХХ ст. не може не викликати захоплення, хоча законодавство про охорону пам'яток повністю складалося з королівських розпоряджень. Комплексний закон з охорони пам'яток в Швеції був прийнятий тільки у 1942 р.

Список використаних джерел та літератури

1. Baldwin-Brown G. The care of Ancient Monuments. Cambridge: University Press, 1905. 260 s.
2. Зирман Н. Правовые основы охраны археологического и исторического наследия ФРГ. История и современность. *Бюллетень Института истории материальной культуры Российской Академии наук: (охранная археология)*. № 6 / науч. ред. Н. Ф. Соловьева; ИИМК РАН. Санкт-Петербург: Периферия, 2017. С. 201-216.
3. Dolf-Bonekaemper G. Die Entdeckung des Mittelalters. Studien zur Geschichte der Denkmalerfassung und des Denkmalschutzes in Hessen-Kassel bzw. Kurhessen im 18. und 19. Jahrhundert. Marburg. Selbstverlag der Hessischen Historischen Kommission Darmstadt und der Historischen Kommission für Hessen, 1985. 448 s.
4. Толстикова А.В. «Шведскость» как «готскость»: шведский готицизм XV-XVII вв. *Шведы: сущность и метаморфозы идентичности* / отв. ред. Т. А. Тоштендаль-Салычева. Москва: РГГУ, 2008. С. 59-76.
5. Hammer F. Die geschichtliche Entwicklung des Denkmalrechts in Deutschland. Tübingen: J.C.B. Mohr. 1995. 434 s.
6. Малишев О. О. Історичний розвиток законодавства Швеції з питань охорони археологічної спадщини (XVII–XXI ст.). *Правова держава*. Випуск 26. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2015. С. 43-52.
7. Толстикова А.В. Анатомия истории Улофа Рюдбека. *Одиссей. Человек в истории*. Москва: Наука, 2007. С. 169-189.
8. Оноприенко В.И. Уппсальский университет. Века истории. Достижения. Личности. Киев: Информационно-аналитическое агентство, 2014. 192 с.
9. Попечение о памятниках старины в европейских государствах (Перевод П. Латышева книги Baldwin-Brown G. The care of Ancient Monuments. Cambridge: University Press, 1905). *Известия Императорской Археологической Комиссии*. Т. 22. 1907. С. 91-144.

References

1. Baldwin-Brown, G. (1905). *The care of Ancient Monuments*. Cambridge: University Press. [In English].
2. Zirman, N. (2017). Pravovyie osnovy okhrany arkhеologicheskogo i istoricheskogo naslediya FRG. Istoriya i sovremennost. *Byulleten Instituta istorii materialnoy kultury Rossiyskoy Akademii nauk: (okhrannaya arkhеologiya)*. 6. p. 201-216. [In Russian].
3. Dolff-Bonekaemper, G. (1985). *Die Entdeckung des Mittelalters. Studien zur Geschichte der Denkmalerfassung und des Denkmalschutzes in Hessen-Kassel bzw. Kurhessen im 18. und 19. Jahrhundert*. Marburg. Selbstverlag der Hessischen Historischen Kommission Darmstadt und der Historischen Kommission für Hessen. [In German].
4. Tolstikov, A.V. (2008). “Shvedskost” kak “gotskost”: shvedskiy gotitsizm XV-XVII vv. *Shvedy: sushchnost i metamorfozy identichnosti*. p. 59-76. [In Russian].
5. Hammer, F. (1995) *Die geschichtliche Entwicklung des Denkmalrechts in Deutschland*. Tübingen: J.C.B. Mohr. [In German].
6. Malyshev, O.O. (2015). Istorychnyi rozvytok zakonodavstva Shvetsii z pytan okhorony arkhеolohichnoi spadshchyny (XVII– XXI st.). *Pravova derzhava*. 26. p. 43-52. [In Ukrainian].
7. Tolstikov, A.V. (2007). Anatomiya istorii Ulofa Ryudbeka. *Odissey. Chelovek v istorii*. p. 169-189. [In Russian].
8. Onopriyenko, V.I. (2014). *Uppsalskiy universitet. Veka istorii. Dostizheniya. Lichnosti*. Kiyev: Informatsionno-analiticheskoye agentstvo. [In Russian].
9. Popecheniye o pamyatnikakh stariny v yevropeyskikh gosudarstvakh (1907) (Perevod P. Latysheva knigi Baldwin-Brown G. *The care of Anciyent Monuments*. Cambridge: University Press, 1905). *Izvestiya Imperatorskoy Arkhеologicheskoy Komissii*. 22. p. 91-144. [In Russian].

Prysiazhniuk O. The Swedish Tradition of State Care for Cultural Heritage.

The Nordic countries are notable for their ancient practice of reasonable care of their historical monuments. There were no ‘laws’ in the strict sense – it was replaced by numerous royal decrees. The decree of the King of Sweden, made in 1886, about patronage and protection of antiquities had the same goals as the parliamentary act about monuments. Sweden is in a particularly good position, because the state has long since taken over the protection of all antiquities in the country and it has established the principle that monuments and artefacts uncovered by excavations on private land do not come under the custody of the owner, but are the subject of state care. At the end of the 19th century it was not possible to establish this principle by direct legislation, but in Sweden it was due to the traditional custom that monuments and their protection have been of incalculable benefit. In this regard, Swedish legislation on the protection of cultural heritage is considered the oldest in the world. The tradition of state care for historical monuments here goes back some four centuries. At the beginning of this tradition in the 17th and early 18th centuries, a centralized Swedish state with great imperial ambitions and an important role in justifying its historical patrimony was formed.

The second half of the 19th century was a turning point in monument conservation, resulting in the 1867 decree, which was amended twice, in 1873 and 1886. It reflects the tendencies of professionalization and centralization of monument preservation. The decree complicated the mechanism of approving the demolition of monuments during economic works. The mechanism for granting the right to investigate archaeological heritage was clarified. The overall progressive nature of Swedish regulations by the beginning of the twentieth century cannot but inspire respect, even though the whole legislation on monument conservation was comprised of royal decrees. It was not until 1942 that the Comprehensive Swedish Monument Preservation Act was adopted.

Keywords: cultural heritage, antiquities, monument, antiques, antiques, state guardianship, museum.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

УДК 930.1 (100+477)1968/2002

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-17-9>

Венгер А.Г.

<https://orcid.org/0000-0002-3117-7752>

УКРАЇНСЬКА-РАДЯНСЬКА ГЕРМАНІСТИКА В ОСОБАХ: СПОГАДИ ПРОФ. О. ЮРІЯ МИЦИКА ПРО АНАТОЛІЯ ЗАВ'ЯЛОВА

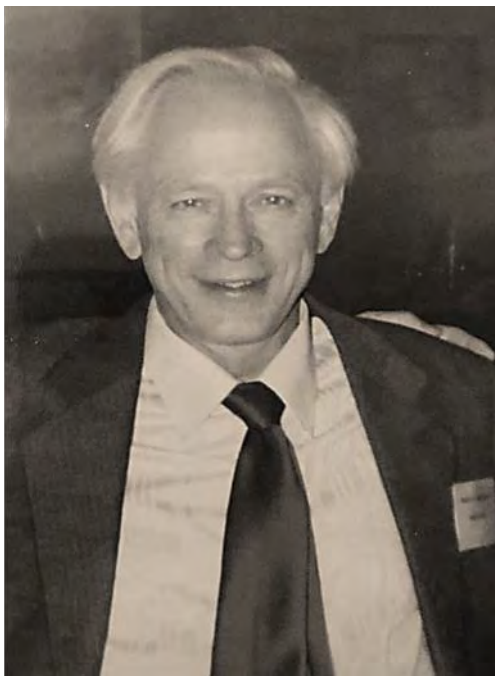
У публікації представлено спогади професора о. Юрія Мицика про українського радянського германіста Анатолія Зав'ялова. Свого часу Юрій Мицик працював на одній кафедрі разом із Анатолієм Зав'яловим у період 1974–1989 рр., а з 1975 р. виконував обов'язки його заступника.

Академічне життя й викладацька кар'єра історика (1960–2000-ні рр.) були пов'язані з Дніпропетровським університетом. У цей час Зав'ялов активно вивчав сучасну йому історію Німецької Демократичної Республіки, став автором багатьох статей (зокрема і в провідних академічних журналах), навчальних посібників і видав дві монографії. Він був одним із небагатьох радянських германістів, який мав відрядження не лише до Німецької Демократичної Республіки, але й за «залізну завісу». Окрім того, історик здобув досвід викладання в зарубіжних університетах. На посаді завідувача кафедри всесвітньої історії докладав зусиль, щоб сформувані в університеті дослідницький напрям з історичної германістики. Під його керівництвом захищали дисертації переважно з німецької історії ХХ ст. Частина колишніх аспірантів-германістів залишилася працювати на кафедрі, що дозволило створити потужний осередок германських студій і перетворити кафедру всесвітньої історії на центр історичної германістики. Для забезпечення можливості публікувати дослідження з німецької історії у 1973 р. на кафедрі всесвітньої історії Дніпропетровського університету було засновано збірник «Вопросы германской истории», який згодом отримав статус між вишівського. У збірнику результати досліджень публікували історики-германісти з Радянського Союзу та Німецької Демократичної Республіки.

Після падіння Берлінського муру та об'єднання Німеччини вивчення історії Німецької Демократичної Республіки фактично припинилося, і Зав'ялов спрямував свою дослідницьку увагу на історію німецької діаспори України. Він став вивчати політичну історію німецьких колоній початку ХХ ст. та питання історії колонізації у цивілізаційному вимірі. Останні роки життя історика були затьмарені різким погіршенням здоров'я, зниженням наукової активності.

Ключові слова: історик, германістика, Дніпропетровський університет, кафедра.

Нарис біографії Анатолія Зав'ялова (1927-2003)

Анатолій Зав'ялов на міжнародній конференції, США 1989р.

Розвиток академічних осередків з дослідження проблем загальної історії в СРСР відбувався на базі інститутів АН та на відповідних кафедрах університетів. Основні центри були розташовані в РРСФР у Москві та Ленінграді. В УРСР ситуація виглядала значно гіршою. Це пов'язано із відсутністю у складі вітчизняної АН інституту, який би вивчав проблеми загальної історії. Осередками дослідження загальної історії стали спеціалізовані кафедри університетів: Дніпропетровського, Київського, Львівського, Харківського та інших. В УРСР університети стали основними центрами підготовки та захистів кандидатських і докторських дисертацій з всесвітньої історії.

У цій публікації пропонуємо виконати два завдання: перше – намітити траєкторію вивчення дніпропетровської радянської школи германістики крізь призму біографії її засновника Анатолія Зав'ялова, друге – розпочати формування джерельної бази для таких досліджень.

Біографія Анатолія Зав'ялова, зокрема й академічна, уже опинялася в полі зору істориків [1; 2] проте говорити про повне її вивчення не доводиться.

Історик народився 11 лютого 1927 р. у м. Харкові. Про дитинство та юність майже нічого не відомо. Основними джерелами для вивчення цього періоду життя Зав'ялова є лише окремі рядки офіційних автобіографій, збережених в

особових справах в архіві ДНУ ім. Олесея Гончара [3; 4]. Спираючись на наявні автобіографії, не можна відтворити ранні роки життя, проте можливо дізнатися, як історик на рівні офіційної презентації (ре)конструював його.

В одній з перших автобіографій, написаних у Дніпропетровському університеті, історик-аспірант зазначає, що його батько Сергій Олексійович Зав'ялов — пенсіонер, до виходу на пенсію працював юристом, а мати Зав'ялова Марія Львівна — домогосподарка [3, акр. 19-20]. У наступних автобіографіях інформація про соціальну належність батьків і самого Зав'ялова відсутня.

Істориком було 14 років, коли Німеччина напала на СРСР. Разом з батьками він евакуюється в м. Сталінград, а потім переїздить у м. Ата Челябінської області. Зав'ялов не наводить причин евакуації родини. Як відомо, їх було не так багато: евакуювалися разом із підприємствами, навчальними закладами, евакуювали родини членів помітних партійних діячів, євреїв. До якої з категорій належала родина Зав'ялових — не зрозуміло. Очевидно, історик свідомо не уточнює цей факт своєї біографії, залишивши поле для припущень. Юрій Мицик зазначає: «Про своє минуле Анатолій Сергійович майже ніколи не розповідав. Відомо, що він народився в Харкові, а його батьки були службовцями. Якось прохопився: «мої батьки були довгожителі і я хочу прожити не менше» [5]. Чергові запитання стосовно «непрозорого» минулого історика виникають і після ознайомлення з його особовою справою аспіранта за 1963–1966 рр., яка розшита і з якої видалено сторінки № 15, 16 [3]. Не відомо, хто її розшивав і яка інформація містилася на видалених сторінках.

Причин, чому Зав'ялов так ставився до власного минулого, може бути дві. Перша — особливість характеру, а друга — «незручне» за радянськими мірками минуле, яке могло негативно вплинути на кар'єру.

Хай там як, та закритість історика породжувала довкола його минулого та минулого родини різні чутки. Одні стверджували, ніби батько Зав'ялова був меншовиком і через це він волів мовчати. Інші, що його ім'я було змінене, а насправді при народженні він отримав зовсім інше – єврейське ім'я. Як свідчать архівні документи, останні чутки були не безпідставні: Зав'ялов і справді змінив своє ім'я, але він його скоротив, бо мав подвійне Артур-Анатолій, про що свідчить диплом про вищу освіту [3, арк. 14]

Після повернення з евакуації юнак екстерном закінчив 10-й клас і 1945 р. вступив до Гірничого інституту, а через рік перевівся на історичне відділення Харківського державного університету. В автобіографії зазначає, що через матеріальну скруту мусив перервати навчання і рік працював токарем. Щоправда, за цей рік двічі змінив місце роботи [3, акр. 21].

Після завершення навчання в університеті був направлений на роботу до ще не радянізованого повною мірою західноукраїнського містечка Острога, там викладав історію у школі № 1 із 1951 по 1955 рр. В Острозі молодий чоловік опинився в дещо іншому середовищі, ніж у Харкові. Один з перших викликів –

адаптуватися до українськомовного оточення. Він вивчив українську мову, якою необхідно було послуговуватися і у викладанні, і в повсякденному спілкуванні. Острозький етап життя дуже короткий, лише чотири роки, але важливий: це період становлення у професії учителя. У цей час в Острозі викладав Микола Ковальський, ще один молодий історик, випускник Львівського університету. У майбутньому їхні шляхи перетнуться в Дніпропетровському університеті. А поки молоді учителі разом з двома іншими колегами займалися краєзнавством, проводили археологічні розкопки, досліджували Острозький замок. Їхню четвірку називали мушкетерами, до того ж Ковальський був д'Артаньяном, а Зав'ялов – Арамісом [5].

В Острозі відбулася ще одна важлива подія: Анатолія Зав'ялова прийняли до лав КПРС — для успішного розвитку подальшої кар'єри це матиме одне з вирішальних значень. Уже протягом 1954–1955 рр. він був партійним секретарем школи. У 1955 р. через родинні обставини (хворобу дружини) переїхав до Дніпропетровська [3, арк. 18-19].

Після переїзду Зав'ялов так само влаштувався вчителем історії і продовжив традицію проведення краєзнавчих досліджень спільно з учнями. Результати цієї роботи оформив у нарисах й опублікував у республіканському журналі «З досвіду екскурсійно-туристської та краєзнавчої роботи в школі» [3].

Досить швидко молодого й ініціативного учителя помітили і призначили завучем, згодом інспектором районного відділу освіти, а з 1961 по 1968 рр. історик перебував на партійній роботі в студентському районі Дніпропетровська як інструктор і завідувач організаційного відділу Жовтневого райкому КПУ [5, арк. 5-5зв.]. У цей час він замислюється над подальшою кар'єрою і для посилення своїх позицій планує вступити до аспірантури. На користь цієї тези свідчить той факт, що ще до вступу він склав кандидатські мінімуми в Харківському університеті [3; арк. 4]. У 1963 р. історик пішов на заочну форму навчання. Вибір кафедри історії КПРС, вочевидь, говорить про те, яку траєкторію кар'єрного зростання він собі намічав. В аспірантурі почав розробляти тему історичної германістики: «Диктатура пролетаріату та багатопартійна система (на прикладі НДР)» [3, арк. 4]. Науковим керівником аспіранта став професор, завідувач кафедри історії КПРС Дніпропетровського державного університету ім. 300-річчя Возз'єднання України з Росією Федот Семенович Павлов. Павлов був помітним дослідником історії партії, ба більше, він мав досвід урядового відрядження в Китай, де із 1953 по 1956 рр. працював старшим радником кафедри марксизму-ленінізму Китайського народного університету [6, арк. 3]. Там китайською мовою вийшла його двотомна робота «Історія КПРС», за якою викладали та навчалися в Китаї.

В атестаційному листі за 1966 р. науковий керівник Зав'ялова вказав, що той завершує навчання в аспірантурі без тексту кандидатської дисертації, а в наявності є лише окремі розділи [3, арк. 9]. Проте через два роки дисертація була захищена. Того ж року на посаді старшого викладача історик розпочав

роботу на кафедрі всесвітньої історії Дніпропетровського державного університету. Про його манеру читати лекцію дізнаємося зі спогадів студента кінця 1960-х рр. К. Маркова: «Новейшую Историю нам читал Завьялов Анатолий Сергеевич...он был такой сдержанный, сухой: аргументы, факты, и пошёл» [7, с. 229].

За короткий час роботи на кафедрі керівництво університету оцінило організаційні здібності нового викладача, і з 1972 р. його призначили проректором з навчальної роботи. Того ж року він узяв участь у низці помітних наукових подій загальносоюзного значення: 22 травня на конференції в Інституті економіки АН СРСР прочитав доповідь «Экономическая политика СЕПГ в свете ленинского учения о НЭПе», а 25 травня виступив із доповіддю «Опыт подготовки специалистов по вечерней форме обучения в Днепропетровском университете». Також цього року історика включили до секції історії зарубіжних країн Координаційної ради Інституту історії АН УРСР [4, арк. 26-29].

У кінці 1972 р. завідувач кафедри всесвітньої історії проф. В.Я. Борщевський був обраний завідувачем новоствореної кафедри історіографії та джерелознавства. Зав'ялов висунув свою кандидатуру на вакантну посаду [4, арк. 52]. Частина колективу кафедри, яку неформально очолювала доцент Ф.Р. Гольденберг, бажала бачити завідувачем молодого доцента, теж історика-германіста М.Д. Мартинова. На початку 1973 р. А.С. Зав'ялов став завідувачем кафедри. Проте разом із новою посадою він отримав потужну опозицію: частина співробітників кафедри відкрито виступила проти його призначення. Поступово криза в стосунках з опозиційними викладачами загострювалася. Особливо це проявлялося в моменти ухвалення колегіальних рішень, адже під час голосувань на засіданні кафедри представники опозиції виступали проти пропозицій завідувача. Зав'ялов же, користуючись своєю посадою, блокував важливі питання для представників опозиції. Ю. Мицик зазначає, що про кафедральну війну, яка то згасала, то знову розпалювалася, можна написати якщо не роман, то принаймні повість [5]. Даючи оцінку роботи А. Зав'ялова як завідувача колега по кафедрі М. Мартинов зауважував: «(кафедру – А.В.) постійно розривали конфлікти й суперечки, що виникали через його жорстокий характер, командно-адміністративні методи управління» [8, с. 76].

Під час цього протистояння відбулася одна трагічна історія. У 1975 р. Ф.Р. Гольденберг за власним бажанням пішла з посади доцента, попри те, що п'ятирічний контракт ще тривав. На це її спонукали шляхетні мотиви, адже її учениця Н.В. Бочарова завершувала навчання в аспірантурі, а вільних місць на кафедрі не було. Проте декан факультету пообіцяла, що з нового навчального року Фаїну Рувімівну оформлять на посаду доцента-консультанта. Відповідно вона готувалася до виходу на роботу у новому навчальному році. За кілька днів перед початком навчального року Гольденберг зателефонувала лаборант кафедри і повідомила, що вона може на роботу не виходити, оскільки

університету її послуги більше не потрібні. Для Фаїни Рувімівни це був тяжкий удар, після якого вона довго не могла оговтатися. Вона відмовлялася від спілкування з учнями та колегами, проте через деякий час вирішила піти на прийом до керівництва університету, щоб дізнатися, що стало причиною відмови від її послуг, і, очікуючи у приймальні на зустріч, раптово померла.

У бік Зав'ялова, з уст опозиції, почали лунати звинувачення, що він доклав зусиль, щоб Ф.Р. Гольденберг як лідер опозиції не була прийнята на роботу. А після того, як вона раптово померла, представники опозиції стали покладати на нього і відповідальність за смерть колишньої колеги [9]. Нині неможливо сказати, чи причетний А.С. Зав'ялов до того, що Ф.Р. Гольденберг не була прийнята на роботу, але згадані вище події не сприяли поліпшенню морально-психологічного клімату на кафедрі та факультеті в цілому.

У 1975 р. в житті історика відбувається важлива подія: його як члена творчої групи Українського товариства культурних зв'язків відправили до Швейцарії читати лекції. Це був один з перших візитів дніпропетровських істориків за «залізну завісу» [8, с. 76]. У музеї історії ДНУ збережено звіт цього відрядження, з нього стає відомо, що з 3 по 14 травня 1975 р. А. Зав'ялов у складі Українського товариства дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами взяв участь в урочистостях, присвячених 30-річчю Перемоги. У містах Базелі та Цюриху він німецькою мовою прочитав доповідь на тему: «Всесвітньо-історичний подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Окрім цього, учасники делегації провели зустріч із членами товариства «Швейцарія – СРСР» та взяли участь у конгресі, приуроченому до 30-річчя цієї організації. Підбиваючи підсумки свого візиту, історик зазначає, що в Швейцарії відчувається брак популярної історичної літератури, яка б з позицій СРСР розкривала міжнародну обстановку початку війни. Він запропонував видавати невеликі науково-популярні брошури німецькою та французькою мовами і постачати їх у Швейцарію [10]. У цьому звіті є одна показова обставина, яка демонструє цілеспрямованість характеру історика. В особистому листку аспіранта, заповненому 1963 р., напроти графі «володіння іноземними мовами» його рукою записано – «німецька зі словником». Тобто, навчаючись в аспірантурі, і, можливо, надалі дослідник приділяв час для студювання німецької мови, що, судячи з усього, дало свій позитивний результат.

На початку 1970-х рр. історичний факультет розростався, збільшувалася кількість студентів, а отже, і викладацьких ставок. Поступово на кафедру прийшли працювати молоді викладачі, частина з них – учні А. С. Зав'ялова, які були лояльні до нього. Сергій Плохій високо оцінює кадрову політику А. Зав'ялова, стверджуючи, що брати на роботу можна було будь-кого, але він брав молодь: «Майже без винятку це були продукти та носії міської культури та люди ширших зацікавлень, адже знали іноземні мови та вивчали не радянську

історію, а невідомий, а через це покритий нальотом романтики та нон-конформізму Захід» [11, с. 194-195].

У кінці 1960-х рр. кафедра загальної історії розпочала підготовку аспірантів. Як керівник кафедри Зав'ялов мав право керівництва й активно розпочав цю роботу. Особливістю молодого завідувача було те, що він почав готувати здобувачів переважно з історичної германістики. На той час на кафедрі вже працювали три фахівці з німецької історії нового та новітнього часу: Ф. Гольденберг, М. Мартинов та сам А. Зав'ялов. В аспірантурі у Ф.Р. Гольденберг навчалася С. Бобилева, яка досліджувала проблеми німецької історії початку ХХ ст. Характеризуючи погляди А. Зав'ялова на формування наукового профілю кафедри, Ю. Мицик зазначає: «... Анатолій Сергійович був невблаганний, тільки германістика. Довелося змиритися з цим. У 1974 та 1975 рр. ми встигли видати два збірники «Вопросы рабочего и национально-освободительного движения», а потім на кафедрі видавався виключно германістичний збірник, якому в типографії з відомих причин давали «зелене світло» [5]. У спільній для більшості членів кафедри дослідницькій темі були свої очевидні плюси, згаданий вище збірник наукових праць в основному поповнювався текстами співробітників та аспірантів кафедри. Проте порівняно з германістикою полоністика, англоснавство та інші напрями кафедри не розвивалися так жваво. Доки Зав'ялов був завідувачем, він гальмував набір аспірантів, які планували досліджувати історію не Німеччини. Тим паче, що більшість із них були учнями опозиційних до нього викладачів. Наприклад, Г. Кривчик згадує: «навчаючись на історичному факультеті, спеціалізувався по іншій кафедрі – всесвітньої історії. Природно, що й свою дипломну роботу – «Політика англійських лібералів в останній третині ХІХ ст.» – писав на цій кафедрі під керівництвом молодої й талановитої викладачки – Наталії Василівни Бочарової. Отримав диплом «з відзнакою». Здавалося б, мав усі підстави розраховувати на аспірантуру при цій кафедрі. Проте коли ми з моїм науковим керівником звернулися з відповідною пропозицією до завідувача цієї кафедри, він категорично відмовив, мотивуючи це надуманими приводами. Мовляв, Ви знаєте англійську мову, вивчали історію Англії, а в нас переважно спеціалізуються з Німеччини; для того, щоб навчатися в аспірантурі, потрібно негайно перевезти й дружину до Дніпропетровська тощо» [12].

За роки завідування Зав'ялов зміг сформувати школу історичної германістики, відому далеко за межами міста та УРСР. Його аспіранти успішно захищали дисертації з проблем німецької і не тільки історії: В. Калашников, Л. Тутик, К. Гарсія, К. Марков, Г. Горбань, Н. Семенова, Ю. Ратомський, С. Волкобой, О. Давлетов та інші.

Вибір майбутніх аспірантів А. Зав'ялов робив цілеспрямовано, очевидно, що він від початку планував сформувати власну наукову школу. Коли ж виникали проблеми з місцями до аспірантури, то він не відступав, а звертався до міністерства з аргументами про необхідність виділення додаткового місця.

К. Марков згадує: «Защитил потом, пошел работать в школу. Вызвал меня Завьялов к себе, — я же был одним из лучших студентов, я окончил университет с грамотой почетной, единственный из 130. Он вызвал меня к себе: «В аспирантуру желаете поступить?» Говорю: «Конечно, хочу». «А что?» Я говорю: «Хочу в Германию». Он говорит: «ГДР или ФРГ?» Говорю: «ФРГ хочу». Он говорит: «Хорошо. Давай, пиши заявление, будешь сдавать экзамены». И я ж, такой окрыленный... 4 места выделили, 4 желающих, я как раз четвертый. Вдруг он вызывает к себе и говорит: «Ты знаешь, облом». Говорю: «Как облом?» «Сверху спустили девочку одну, испанку, 100-процентную, она будет идти на это четвертое место. У тебя нет места, но ты не беспокойся, я позвоню в Министерство». А наш университет был в подчинении московском, — прямо в Москву мы подчинялись. «Я позвоню и вопрос этот решу». Позвонил, и они выделили 5-е место под меня» [7, с. 230].

Майбутніх аспірантів досить часто відбирали і в студентській аудиторії. Пошук талановитої молоді проводив не лише сам А. Зав'ялов, долучалося до цього і молодше покоління кафедралів. Зокрема доц. Ю. Мицик теж вербував майбутніх германістів поміж студентської молоді. Студент історичного факультету середини 1980-х рр. О. Давлетов пригадує: «По завершенню чергової сесії, під час 6 семестру, до мене звернувся доц. (тоді, у 1985 р. – О.Д.) Ю. А. Мицик і поцікавився моїми планами на майбутнє. Особливих планів тоді не було. Згодом, саме він познайомив мене з проф. А.С. Зав'яловим, і після півгодинної співбесіди, навесні 1985 р., я отримав від останнього пропозицію про подальше навчання під його керівництвом та місце в аспірантурі. Тобто на 3 курсі стаціонару. З 1985 р. проф. Зав'ялов «підсадив» мене на історію Німеччини. Лише мене він націлив на історію Веймарської Німеччини (1919–1933 рр.), бо всі ж мої «попередники» (10 осіб), захищались під його керівництвом саме з історії НДР. Спочатку я займався історією політичного католицизму доби веймарської демократії (партія католицького Центру), але згодом змінив тему — на історію нацизму до приходу А. Гітлера до влади у 1933 р.» [13].

Даючи оцінку стосунків між Зав'яловим та його учнями, співробітниця кафедри тих років С. Бобилева зазначає, що вони вирізнялися покровительством, керівник намагався всіляко оберігати своїх підопічних, іноді на шкоду іншим. Згадуючи про свій досвід навчання в аспірантурі у А. Зав'ялова, О. Давлетов зазначає: «...проф. А.С. Зав'ялов вже пішов, на жаль, з життя...Для мене це назавжди Велика Людина й Науковець з великої літери, але й дитя свого часу...Певний термін він працював у партійних органах й це наклало певний відбиток на його стиль керівництва. Професор часто-густо консультував мене лише на сходах нашого корпусу...Декілька разів я був у нього дома, зазвичай, саме тоді він доручав мені які-небудь приватні доручення (наприклад, взяти участь у похованні його тещі) або майже рік я «безвозмездно, т. е. безоплатно», проводив за нього семінари з новітньої історії на 4 курсі

стаціонару, а години йшли професору в навантаження; доручав підготувати відгуки на автореферати дисертацій чи цілі дисертації тощо (навіть на докторські)...Але це була добра практика...Врешті-решт, саме проф. А.С. Зав'ялов, допоміг мені сформувати тему дисертаційного дослідження, вивів на потенційних опонентів з Москви та Білорусі, редагував мої перші наукові публікації ...» [13].

Важливим майданчиком для публікацій досягнень дніпропетровських германістів став започаткований у 1973 р. Зав'яловим збірник наукових статей «Вопросы германской истории». У 1977 р. збірник набув статусу міжвишівського. Це сприяло підвищенню наукового рівня досліджень, актуалізації проблем, розширенню кола авторів, діапазону тем. Тут публікували матеріали з соціально-економічної і політичної історії Німеччини, Німецької Демократичної Республіки (далі – НДР) та Федеративної Республіки Німеччини (далі – ФРН). У різні роки під час формування «портфеля замовлень» редколегія видання дотримувалася певної тематики, що мало відображення в підзаголовках збірника. Зокрема, у 1974 і 1976 рр. Збірник називався «Вопросы германской истории и историографии», у 1983 р. – «Вопросы германской истории. Немецкий фашизм: история и современность». У виданні публікували праці фахівців-германістів, які представляли різні наукові центри Києва, Москви, Ташкента, Волгограда, Кемерово, Пензи, Липецька тощо, а також статті дослідників з колишньої НДР [14, с. 47-48].

Паралельно з організаторською роботою історик займався підготовкою докторської дисертації. Яку успішно захистив у Київському університеті 1983 р. Дисертація була присвячена політичній історії НДР: «Сотрудничество демократических партий ГДР в социалистическом строительстве».

Ведучи мову про академічну мережу А. Зав'ялова, В. Іваненко зазначає, що перший встановив контакти з низкою наукових осередків історичної германістики: Інститут всесвітньої історії АН СРСР, Київського, Одеського, Берлінського, Лейпцизького та інших університетів. Історик був членом Наукової ради Союзної академії наук з комплексної проблеми «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху». Згодом дослідник виступив організатором та співорганізатором наукових конференцій, зокрема 1989 р. в стінах Дніпропетровського університету було проведено Всесоюзний симпозіум «Неизученные проблемы немецкой истории и задачи советской германистики» [2, с. 54-55].

У 1988 р. за ініціативи історика при кафедрі всесвітньої історії було відкрито науково-дослідну лабораторію «Революційні та демократичні рухи в німецькій історії», яку він і очолив.

У 1989 р. А. Зав'ялов через вік залишив керівну посаду, його наступником став С. Плохій, який згадує: «Навесні 1989 року кафедра проголосувала за призначення мене завідуючим. А.С. Зав'ялов за віком переходив на професорську посаду. За статусом та «вислугою» на кафедрі мав набагато

більше прав і шансів Віктор Михайлович Калашников, який щойно захистив докторську. Але більшість кафедралів з різних причин проголосувала за мене. Так як і колись п'ятірка за першу курсову, яку мені поставив Юрій Андрійович Мицик, це був аванс. Докторську я захистив тільки наступного року, був наймолодшим за віком та стажем викладання працівником кафедри, та і умовний «костюм» завідуючого, який перед тим так упевнено та елегантно носив Анатолій Зав'ялов, бу вмені явно на виріст» [11, с. 200].

З відсутністю адміністративних обов'язків відбулися важливі зміни в академічному житті Зав'ялова. Вони були спричинені падінням Берлінського муру, а згодом і занепадом НДР, дослідженню якої було присвячене майже все життя вченого. Початок 1990-х рр. виявився часом банкрутства частини дослідницьких напрямів в українській історіографії, внаслідок чого велика кількість досліджень була заморожена, переформатована, а той взагалі припинена. Дніпропетровські германісти не були винятком, але ситуація була врятована пропозицією молодого завідувача С. Плохія змістити фокус дослідження на історію німецьких та менонітських спільнот Півдня Російської імперії та України, тим паче, що поступово почали відкриватися раніше закриті для дослідників фонди з цієї проблематики. Частина молодого та середнього покоління кафедри позитивно сприйняла пропозицію завідувача. Тут варто зазначити, що професор Зав'ялов як представник старшого покоління виявив гнучкість, не пішов у опозицію до нових віянь часу і поступово змінив фокус дослідницьких інтересів. Подібні зміни історіографічної траєкторії спостерігаємо ще в одного відомого радянського германіста І. Кулинич (1924–2002) [15].

Академічно стриманий образ історика підважують окремі сюжети з його біографії. Вони показують притаманний Зав'ялову дух пригод та авантюризму. Свого часу у світі широко відомим був норвезький мандрівник Тур Хеєрдал, який на копиях прадавніх човнів здійснив декілька світових мандрівок. Саме його приклад надихнув одного зі студентів-першокурсників історичного факультету Олександра Зарицького, і 1976 р. в університеті розпочалися підготовки до виготовлення з очерету човна, який повинен був іти Дніпром у Чорне море. Мета експедиції: довести можливість плавання давніх мешканців Північного Кавказу на цьому виді транспорту до Геркуланових стовпів. Для реалізації плану в університеті було створено штаб, який очолив проректор Зав'ялов. Організатори змогли долучити до проекту міськком та обком комсомолу і знайти фінансування у розмірі 15 000 карбованців. Надихнувшись ідеєю мандрівки, сотні студентів взяли за серпи й почали жати очерет, у них вийшло заготувати до 20 тонн очерету. Для його зберігання в університетському містечку збудували ангар, який і зараз стоїть біля одного з навчальних корпусів університету. Кораблю дали ім'я «Амон» [16]. Цей проект набув і широкого суспільного розголосу. До Дніпропетровська спеціально приїздив відомий мандрівник та журналіст Ю. Сенкевич. Його 1969 р. як

медика відібрав Тур Хеєрдал до складу своєї експедиції, а згодом Сенкевич став ведучим телепередачі «Вокруг света».

Проти цього проекту відкрито виступила частина викладачів історичного факультету, стверджуючи, що він антинауковий. А після публікації в центральній газеті «Правда» гострокритичної статті В. Черкасова «Ковчег в цветном тумане» підготовку до експедиції було згорнуто. Уся критика була спрямована не на керівництво університету, а на студента-першокурсника, який виступив ініціатором підготовки цієї експедиції. Його та ще кількох студентів-організаторів представлено авантюристами, які знехтували навчанням, а один з організаторів, випускник історичного факультету, був названий взагалі дармоїдом, який проігнорував після завершення університету направлення на роботу до однієї з сільських шкіл області.

Попри згортання проекту, сама ідея морської мандрівки продовжувала жити в її авторів і була реалізована через багато років. Юрій Мицик пригадує: «Влітку 1989 р. він (А.С. Зав'ялов – А.В.) з новою дружиною вирішили поплисти яхтою Чорним морем. Команду з кількох людей очолював його колишній аспірант, викладач кафедри О. Зарицький (нині покійний). На біду яхта сіла на мілину у турецьких водах, внаслідок чого виникла скандальна ситуація (зняття яхти з мілини, вимога турків до Мінвфуз СРСР сплатити послуги тощо). Все ж якось вдалося цю справу залагодити. У листі Миколи Павловича до мене від 4.08.1989 р. «шеф» прокоментував цю історію, зокрема, такими словами: Анатолій Сергійович «всегда сух из воды выходит».

Фінальний етап життя історика був сумний. З другої половини 1990-х рр. він різко почав втрачати здоров'я, що позначалося і на його зовнішньому вигляді та якості викладацької роботи. Студенти все більше сприймали його як дивакуватого старого. Поступово А. Зав'ялов перетворився на людину, яка потребувала опіки. Спостерігаючи за таким станом професора, викладачі кафедри намагалися його підтримати. Зокрема, за ініціативи С. Бобилевої на історичному факультеті було урочисто відзначено 70-річчя історика, на яке були запрошені його учні, під час святкування сказані такі важливі для літньої людини слова підтримки й подяки.

Ведучи мову про останні роки життя історика, Ю. Мицик зазначає: «Анатолій Сергійович, який уже постарішав і став неговірким. Якось мій колишній однокурсник доц. В.Д. Мирончук сказав, що одного разу побачив як Анатолій Сергійович по закінченню банкету з нагоди успішного захисту набиває портфель провізією. Тоді Анатолій Сергійович сказав йому, виправдовуючись: «Мене дома не годують». Я був вражений. Чи це ознака старечого маразму, чи це справді так? Видно було останнє, бо Анатолій Сергійович закінчив життя в будинку для престарілих 19. 07.2003 р. Шокований цією звісткою, Микола Павлович написав мені 5.09.2003 р., що те, що Анатолій Сергійович «закінчив життя у «богодільні» — це ганьба для...особи, яка раніше...зруйнувала його сім'ю» [5]

Отже, академічна біографія Анатолія Зав'ялова тісно пов'язана із розвитком вищої освіти в УРСР. Дніпропетровський університет став тим місцем, де дослідник за кілька десятиліть сформував та розвивав історичну германістику. Роботи історика й дослідження його учнів були присвячені переважно НДР, що в радянські часи давало певні бонуси у вигляді політичної доцільності подібних досліджень, можливість академічних контактів з істориками НДР та закордонні відрядження. Важливим моментом визрівання дніпропетровської германістики стала поява наукового збірника «Вопросы германской истории», який на кілька десятиліть перетворився на майданчик апробації наукових досліджень не лише дніпропетровських істориків. Крах соціалістичного табору та СРСР призвів до банкрутства окремих історичних напрямів та зміни дослідницьких пріоритетів. Теми, пов'язані з вивченням НДР, опинилися у списку неперспективних. Більшість дніпропетровських германістів і сам А. Зав'ялов перенесли фокус уваг на вивчення німецької діаспори в Російській імперії та Україні.

Викладачі кафедри всесвітньої історії
Дніпропетровського державного університету
С.Й. Бобилева, А.С. Зав'ялов, О.Г. Хмельников, м. Дніпропетровськ, 1997 р.

Основні роботи А.С. Зав'ялова¹

1. О руководстве СЕПГ политическими органами трудящихся в процессе совершенствования социалистических общественных отношений // Строительство коммунизма и некоторые вопросы формирования общественных отношений: Сб. науч. ст. – Д., 1970. – С. 86.
2. К вопросу о влиянии социально-экономических преобразований в ГДР на общественно-политическую терминологию // Вопросы прикладной лингвистики.– Д., 1970. – Вып. 2. – С. 45-48.
3. Национальный фронт демократической Германии и строительство социализма в ГДР: Учеб. пособ. – Д., 1971. – 37 с.
4. Материалы съездов демократических партий ГДР как источник по изучению проблематики руководящей роли рабочего класса в социалистическом строительстве (1950–1960) // Вопросы историографии и методологии всеобщей истории: Сб. науч. ст. – Д., 1971. – 0,75 п.л.
5. Вовлечение масс в строительство социалистического общества в ГДР // Возрастание роли масс в коммунистическом строительстве: Сб. науч. ст. – Д., 1971. – С. 88-93.
6. Проблематика Национального фронта демократической Германии в курсе новейшей истории // Некоторые вопросы всеобщей истории и методики ее преподавания: Сб. науч.тр. / Ред. колл.: В. Я. Борщевский (отв. ред.) и др. – Д., 1972. – С. 3-16.
7. В борьбе идей побеждает ленинизм (Марксизм-ленинизм и идеология союзников рабочего класса ГДР) // Атакующий класс. Проблемы теории, истории и современного развития международного рабочего движения. Материалы Всесоюз. науч. сессии, посвященной 70-летию 2-го съезда РСДРП. – Д., 1973. – С. 131-139.
8. Классовая борьба и терминология (постановка вопроса) // Вопросы германской истории и историографии: Сб. науч. ст. / Ред. колл.: Н.Д. Мартынов (отв. ред.) и др. – Д., 1973. – С. 108-113.
9. К вопросу о идеологических позициях демократических партий ГДР в первые годы развернутого строительства социализма // Некоторые вопросы новой и новейшей истории: Сб. науч. ст. / Ред. колл.: В.Я. Борщевский (отв. ред.) и др. – Д., 1973. – С. 21-36.
10. Некоторые вопросы культурной революции в ГДР // Вопросы германской истории и историографии: Сб. науч. ст. / Ред. колл.: Н.Д. Мартынов (отв. ред.) и др. – Д., 1974. – С. 56-75.
11. К истории формирования руководящей роли КПГ/СЕПГ в антифашистском блоке // Там же. – С. 79-93.

¹ Взято з: Бібліографія праць викладачів кафедри всесвітньої історії. Під ред. С.Й. Бобилевої. Д., 2007. С. 42-46.

12. Углубление сотрудничества прогрессивных сил ГДР в борьбе за социалистическое переустройство села (1956–1960 гг.) // Украинський історичний журнал. – 1975. – № 11. – С. 104-110.
13. К истории идейно-политического развития буржуазно-демократических партий ГДР (1945-1949 гг.) // Ежегодник германской истории 1974. – М., 1975. – С. 28-52.
14. Использование ленинского учения о союзниках пролетариата Социалистической единой партии Германии // Вопросы германской истории и историографии: Сб. науч. ст. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1975. – С. 11-17.
15. Некоторые вопросы укрепления руководящей роли СЕПГ в Национальном фронте ГДР в середине 50-х годов // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения: Сб. науч.ст. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1975. – С. 12-21.
16. Пути улучшения подготовки специалистов без отрыва от производства в Днепропетровском госуниверситете // Вопросы совершенствования вечернего и заочного обучения в вузе: Сб. ст. и сообщений. – Д., 1975. – С. 3-11. (В соавторстве).
17. Характер и уроки Второй мировой войны в оценке прогрессивных демократов ГДР // Вопросы германской истории и историографии: Сб. науч. тр. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1976. – С. 47-56.
18. Критика работ западногерманских буржуазных историков о СЕПГ и ее политике союзов // Вестник Московского университета. – М., 1977. – С. 3-16. (Сер. «История», № 4).
19. Вильгельм Пик и Великая Октябрьская социалистическая революция // Вопросы германской истории. Великий Октябрь и революционное движение в Германии: Межвуз. темат. сб. науч. тр. / Ред. кол.: В.Т. Сиротенко (отв. ред.) и др. – Д., 1977. – С. 64-72. (В соавторстве).
20. Состояние підготовки специалистов без отрыва от производства в Днепропетровском университете и задачи ее совершенствования в свете решений XXV съезда КПСС // Вопросы совершенствования вечернего и заочного обучения (на материалах Днепропетровского университета): Сб. науч. тр. – Д., 1977. – С. 3-15. (В соавторстве).
21. Великий Октябрь и борьба за социализм на немецкой земле // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. Республікан. міжвідом. зб. Ін-та Історії АН УРСР. – К., 1978. – С. 18-29.
22. К вопросу о формах и темпах преобразования средних городских слоев населения ГДР // Исследования по истории русско-германских отношений: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. кол.: В.Т. Сиротенко (отв. ред.) и др. – Д., 1978. – С. 23-34.

23. Участие зарубежных интернационалистов в борьбе за власть Советов на Украине (1918–1920 гг.) // Историческое значение воссоединения Украины с Россией (Материалы юбилейной научной сессии). – Д., 1979. – С. 160-163.
24. Единым фронтом. Демократические партии ГДР в борьбе за социализм (1949–1961). – К., 1980. – 231 с.
25. Опыт СЕППГ – творческий вклад в ленинское учение о классовых союзниках пролетариата // Вопросы германской истории. Историографические проблемы германской истории в новое и новейшее время: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1980. – С. 3-12.
26. К вопросу о формах и темпах преобразования средних городских слоев населения ГДР // Вопросы германской истории. Классовая борьба и социальные движения нового и новейшего времени: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. кол.: А.М. Черненко (отв. ред.) и др. – Д., 1981. – С. 23-35.
27. Использование фонограмм при изложении темы «Решающая роль СССР в разгроме фашистской коалиции во Второй мировой войне: Метод. указания. – Д., 1982. – 8 с.
28. В.И. Ленин о стратегии и тактике рабочего класса в отношении не пролетарских партий в 1918–1920 гг. // 60-летие окончания гражданской войны в СССР. – Д., 1983. – С. 30-34.
29. Участие зарубежных интернационалистов в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции на Екатеринославщине // Там же. – С. 94-102. (В соавторстве).
30. Актуальные вопросы критики и разоблачения неофашизма в курсе новейшей истории // Вопросы германской истории. Германский фашизм: история и современность: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1983. – С. 3-14.
31. Общие закономерности и национально-исторические особенности социалистического строительства в ГДР: Метод. разработка проблемной лекции. – Д., 1983. – 24 с.
32. Публикации журнала «Большевик» как источник по истории борьбы против фашизма и империалистической агрессии накануне Второй мировой войны (1938–1939 гг.) // Вопросы германской истории. Анализ источников и их использование: Сб. науч. тр. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1984. – С. 68-75. (В соавторстве).
33. Сотрудничество социалистических стран – новый этап международных отношений // Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1985. – С.31-39. (В соавторстве).
34. Демократические партии ГДР в период строительства социализма. – К., 1986. – 189 с.

35. Интернациональное сотрудничество КПСС и СЕПГ – движущая сила братской дружбы народов СССР и ГДР // Ежегодник германской истории. 1985. – М., 1986. – С. 208-226.
36. Эрнст Тельман – борец за демократическую альтернативу в Германии // Вопросы германской истории. Революционные и демократические движения нового и новейшего времени: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1986. – С. 87-94.
37. Борьба КПГ/СЕПГ за демократическую альтернативу после 8 мая 1945 года // Вопросы германской истории. Германская демократическая республика: традиции и современность: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. колл. А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1989. – С. 18-29.
38. Серьезные проблемы в изучении и обобщении истории ГДР и других стран ЦЮВЕ // Вопросы германской истории. Политическое развитие: не изученные проблемы: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1990. – С. 92-99.
39. Социально-политическая ситуация в немецких поселениях Приднепровья в середине 20-х гг. и деятельность местных партийных и советских органов // Вопросы германской истории. Социально-экономическое развитие: не изученные проблемы: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. кол.: А.С. Завьялов (отв. ред.) и др. – Д., 1991. – С. 107-119. (В соавторстве).
40. Подвиг солдата и ученого. Иван Маркович Кулинич – один из основателей современной украинской германистики // Вопросы германской истории. Историки и их труды: Межвуз. сб. науч. тр. / Ред. кол.: Н.Д. Мартынов (отв. ред.) и др. – Д., 1996. – С. 137-143.

о. Юрій Мицик

Спогади про Анатолія Сергійовича Зав'ялова

Анатолій Сергійович Зав'ялов (1927–2003) був завідувачем кафедри загальної історії з 1973 по 1989 р., а я працював на цій кафедрі у 1974–1989 рр., з 1975 р. був його заступником і, отже, мав би знати його добре. Але не все так просто. Спочатку трохи про зовнішність. Анатолій Сергійович був середнього зросту, худорлявий, зморшок на обличчі майже не було, на щоках був легенький рум'янець і взагалі він виглядав молодше свого віку. Сивувате волосся зачесане набік, і хоча він вже починав лисіти, це якось не впадало у вічі. Сірі очі, проникливий погляд. Вдягався Анатолій Сергійович по-діловому і дуже акуратно: костюм, краватка (в теплу пору року костюм був світлий, в холоднішу – костюм доповнювався жилетом чи пуловером, інколи светром). Любив носити капелюх з вузькими полями. Не палив і не зносив диму з цигарок, через це вів війну із ст. лаборантом Л.І. Машир², яка все ж тихцем палила. Пив алкогольні напої дуже помірковано. Взагалі його характерною

² Машир Л.І. (?-?) – у період 1960–1970 рр. лаборант кафедри загальної історії.

ресою була сухість, стриманість і в своє внутрішнє життя він майже нікого не допускав. Закритість Анатолія Сергійовича буде серйозно перешкоджати тим, хто спробує писати про нього спогади. Навіть мені, його найближчому співпрацівнику на кафедрі, це нелегко.

Про своє минуле майже ніколи не розповідав. Відомо, що він народився в Харкові, а його батьки були службовцями. Якось прохопився: «мої батьки були довгожителі, і я хочу прожити не менше». Прожив Анатолій Сергійович 74 роки, нехай ті, хто це читає, оцінять: довгий це вік чи не дуже? Більше про батьків розмови не було. Однак до мене дійшла чутка з досить достовірного джерела, що він є росіянином лише наполовину, а наполовину євреєм. Так чи не так, судити не беруся. Його ставлення до євреїв, як і до інших народів, було нейтральним, хоча йому інколи безпідставно закидали антисемітизм. Про початки його шляху як історика я дізнався від Миколи Павловича Ковальського³. Якось вдома у нього ми гортали альбом з фотографіями, було й фото учнів випускного класу й вчителів однієї із шкіл Острога – рідного міста Миколи Павловича. Серед фотографій вчителів першої половини 50-х рр. я зауважив знайоме обличчя. «Так, це Анатолій Сергійович, а це його дружина Євгенія Василівна Шаманова⁴, вона трохи старша від нього». У Миколи Павловича були з ним дружні стосунки, вони разом працювали викладачами в Острозі (1951–1958). Якось він сказав, що потрапив у Острог за розподіленням, і опинився у суцільному україномовному середовищі. «Тоді я не схотів бути «білою вороною», а вивчив українську мову!». Це, звичайно, робить йому честь, але його ставлення до українців було нейтральним, а в Дніпропетровську я практично не чув від нього української мови. Трохи кидають світло на життя Анатолія Сергійовича в Острозі його спогади про Миколу Павловича. З них можна довідатися, що Зав'ялов закінчив істфак Харківського університету в 1949 р. і за власною ініціативою та з благословення батьків пішов працювати викладачем в Острог, де й познайомився з Миколою Павловичем (останнього вже тоді йменували професором!), також здружився ще з двома викладачами, і їхню четвірку називали мушкетерами, причому Ковальський був д'Артаньяном, а Зав'ялов – Арамисом. Вони з ентузіазмом займалися педагогічною діяльністю, проводили археологічні розкопки, цікавилися краєзнавством, влаштовували краєзнавчі екскурсії для школярів, досліджували замок князів Острозьких. За цю діяльність вони здобули заслужений авторитет не тільки у школярів, але й всіх мешканців містечка⁵.

³ Ковальський М.П. (1929–2006) історик, у 1967–1994 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

⁴ Шаманова Є.В. (?-?) – перша дружина А.С. Зав'ялова.

⁵ Зав'ялов А. Николай Павлович Ковальский: педагог, исследователь, патриот. *Осягнення історії*. Острог – Нью-Йорк, 1999. С. 29-33.

Потім Анатолій Сергійович працював викладачем і завучем СШ № 9 Дніпропетровська, інспектором шкіл міськвно, а у 1961–1968 рр. – інструктором Жовтневого райкому КПРС. Він тепло відгукувався про тодішнього секретаря райкому Конєва⁶, зав'язав потрібні зв'язки. На мою думку, ця робота все ж принесла більше негативу. Взагалі ті, хто працював в райкомах та обкомах хоча б рік, ставали більш «ідеологічеські видержанними», зазомбованішими, сухішими тощо. Хай там як, а праця в райкомі сприяла вирішенню важливих житейських проблем: насамперед Анатолій Сергійович отримав квартиру (2 чи 3 кімнати) у п'ятиповерховому будинку на Набережній якраз на розі з вул. Московською. З її вікна відкривався чудовий вид на Дніпро. Там він мешкав з дружиною і сином Володимиром⁷, який народився приблизно у 1957 р. У цій квартирі я був лиш раз у 1977 р. і то після прохань В. Калашникова⁸ скласти йому компанію. Тоді Віктор закінчив аспірантуру (науковий керівник Анатолій Сергійович), успішно захистився і був затверджений ВАКом. Звістку про останню подію він вирішив особисто донести керівнику. Ми прийшли до квартири, подзвонили, почувся гавкіт собачки (пудель?). Нас зустрів господар і запросив до кімнати. Віктор витягнув пляшку дагестанського коньяку (до речі, хоч я не люблю міцних напоїв, але цей коньяк був найкращим з усіх!) і повідомив свою новину. Анатолій Сергійович зрадів добрій звістці і попросив Євгенію Василівну принести лимони. Так ми добре посиділи, ведучи неквапливу розмову...Євгенія Василівна нам не перешкождала. Та й сина не було видно. До речі, згодом він став студентом ДДУ (фізтеху?).

Після праці в райкомі Анатолій Сергійович перейшов у ДДУ, у 1968–1981 рр. працював ст. викладачем, доцентом, заступником декана історико-філологічного факультету ДДУ. Саме тоді відбулося моє перше знайомство з ним, і враження від цього були негативними. Навесні 1969 р. ми (студенти 3 курсу істфілфаку, саме хлопці) були не очікувано відряджені працювати в нічну зміну на завод залізобетонних конструкцій. Те, що ми працювали на різних підприємствах (я – на молкомбінаті) у вересні 1968 р., до уваги не бралось. Тоді будувався новий корпус (№ 1) ДДУ на проспекті Гагаріна, 72, і щоб прискорити цей процес, начальство кинуло нас на завод, який виготовляв панелі. Коли місяць тяжкої і невдячної роботи завершився, ми з полегшенням зітхнули, бо не за горами була екзаменаційна сесія. Я ж планував у червні ще й одружитися. Але через якийсь час – як грім серед неба: хлопців нашого курсу знов забирають на остогидлий ЖБК (завод железобетонных конструкций). Я пішов з своєю суплікою до Анатолія Сергійовича, думаючи, що три її пункти він візьме до уваги: 1. Я вже працював на ЖБК місяць; 2. У мене ось-ось сесія; 3. Я

⁶ Коняєв (?-?) – у 1960-х рр. секретар Жовтневого райкому КПРС м. Дніпропетровська.

⁷ Зав'ялов В.А. (1961-?) – син А. С. Зав'ялова.

⁸ Калашников В.М. (1945 р.н.) – історик, з 1975 р. й нині працює в Дніпровському національному університеті ім. Олеса Гончара.

одружуюсь. Не знаю, чи уважно він мене слухав, але він піднявся і суворо прирік: «Будете работать!». У відчай я побіг до іншого заступника декана істфілфаку Василя Ілліча Хоменка⁹. Вислухавши мене, він вигукнув: «Як же так? У вас сесія починається, а вам робити по ночах?!» – і наклав позитивну резолюцію на мою супліку. Думається, що таким же шляхом пішли й інші хлопці, бо начебто ніхто з наших не потрапив вдруге на ЖБК.

На військових зборах після 5 курсу я випадково почув розмову з кимось студента німецького відділення Володимира Неткала¹⁰. Володя порівнював адміністративні якості Ковальського і Зав'ялова і віддавав перевагу останньому: «Що мені до того, що Ковальський за справами не може й пообідати? От у Анатолія Сергійовича не так. Завжди пунктуальний, всі папери одразу розглядає й підписує». Не знаю, з чим Неткал звертався до Зав'ялова, але його прізвище пролунало в позитивному контексті. Потім знову повна відсутність навіть елементарних контактів з Анатолієм Сергійовичем, бо він піднявся на вищий щабель і відав уже не факультетськими, а університетськими справами: у 1971 р. став проректором з вечірньої та заочної форм навчання, а також відав типографією ДДУ.

Настав дуже важливий момент у житті кожного аспіранта: розподілення. На той час я обійшов усі можливі установи, але скрізь місця були зайняті або таке місце не хотіли віддавати молодому аспіранту, який ще невідомо, чи захиститься. Але не було щастя, так нещастя допомогло! Старший викладач кафедри загальної історії Герман¹¹ (випускник Московського університету, досліджував історію південних і західних слов'ян і читав нам цей курс) потрапив у неприємну історію. На вечірньому відділенні (там він теж читав) два студенти зробили антирадянський колаж: за основу взяли журнал «Плейбой» вирізали голови чоловіків, а на їх місце підклеювали голови Брежнєва¹² й інших членів політбюро. Вийшли дуже пікантні фотографії! Їх з задоволенням переглядали студенти, а з ними й Герман. На біду одна з «бдітельных» студенток «стукнула», куди треба, і невдовзі з подачі КДБ студентів вигнали з університету і запропонували як мінімум понизити в посаді Германа. Останній став інженером в археологічній експедиції І.Ф. Ковальової¹³, яка тоді працювала на кафедрі загальної історії (на такій посаді Герман

⁹ Хоменко В.І. (1922–?) – філолог, у 1961–1972 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

¹⁰ Неткал В. – у 1960-х рр. студент історико-філологічного факультету у Дніпропетровському державному університеті.

¹¹ Герман А.А. (1938–?) – історик, з 1970 по 1974 рр. викладач кафедри загальної історії Дніпропетровського державного університету.

¹² Брежнєв Л.І. (1906–1982) – радянський партійний та державний діяч, Генеральний секретар ЦК КПРС (1966–1982).

¹³ Ковальова І.Ф. (1930 р. н.) – археолог, у 1961–2015 рр. працювала в Дніпропетровському національному університеті ім. Олесья Гончара.

працював недовго, бо став з горя пити, і тоді його взагалі звільнили з ДДУ). Анатолій Сергійович став терміново шукати заміну Герману. Мій «шеф» Микола Павлович Ковальський тут же підказав йому мою кандидатуру, відповідно відрекомендував – і Анатолій Сергійович, який став завідувачем кафедри у 1973 р., призначив мені зустріч. Він розпитав про мою біографію, поцікавився, яку мову я вивчав у школі й виші, і коли я сказав, що німецьку, це йому явно сподобалося. Він в принципі погодився взяти мене на місце старшого викладача, але попередив, щоб я не коверзував, а читав ті курси, які треба кафедрі, на що я тут же погодився. Також він, видно, наслухавшись пліток від проф. Борщевського¹⁴ і К^о, запитав чи не є я «українським буржуазним націоналістом». За мною тоді такого не числилось, якщо не рахувати невинної, як мені здавалось, розмови з головою ДЕК з Москви О. Роговим¹⁵, російським великодержавним шовіністом, і я заперечив ці чутки. «Дивіться ж!». Здавалось, що питання з місцем роботи зняте, я був безмежно вдячним і Ковальському, і Зав'ялову за це, і трохи розслабився. На розподіленні, яке проводив сам ректор ДДУ В.І. Моссаковський¹⁶, були присутні й люди з факультетів. Серед них я побачив і заступника декана істфаку В.І. Шевцова¹⁷. Щось недобре ворухнулося в грудях. Адже Шевцов недолюблював учнів Ковальського, а на мене як на націоналіста «стукнув» у КДБ (про мою розмову з Роговим). Моссаковський, видно, з подачі Шевцова поставився до мене неприязно. Він спершу причепився до того, що я без піджака й краватки (це в 30-градусну спеку!), потім йому не сподобалась тема (!) моєї дисертації, невдоволений він був і моїми висновками по ній. Для «технаря» мої висновки про списки та протографи літопису і т. д. лунали значно гірше, ніж бравурні реляції попередників про роль КПРС. Врешті, він сказав, що у мене погана дикція і мені треба обов'язково дати пробну лекцію перед викладачами і тоді питання може вирішитися, а може й ні... З тяжким серцем я вийшов з аудиторії. За кілька днів я прочитав лекцію з українського літописання перед Вченою радою істфаку і чекав її присуду. Першою вийшла доц. Ф.Р. Гольденберг¹⁸ і заспокоїла мене «Все в порядку». Потім я довідався, що Анатолій Сергійович горою став на мій захист й інші викладачі мусили з ним погодитися («раз завідувач бере його, то й відповідає за це»). Цю рису відзначали й деякі працівники ДДУ. Тодішня директор типографії

¹⁴ Борщевський В.Я. (1910–1989) – історик, у 1946–1989 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

¹⁵ Рогов О.І. (1935–1996) – історик, у період 1957–1960 рр. був у складі Археографічної комісії. З 1960 по 1996 рр. працював в Інституті слов'янознавства.

¹⁶ Моссаковський В.І. (1919–2006) – механік, ректор Дніпропетровського державного університету (1964–1986).

¹⁷ Шевцов В.І. (1940–1981) – історик, із 1969 по 1981 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

¹⁸ Гольденберг Ф.Р. (1908–1975) – історик, у період 1944–1975 рр. працювала у Дніпропетровському державному університеті.

Надія Петрівна¹⁹ казала з похвалою, що Анатолій Сергійович дуже вимогливий, але завжди захищає своїх працівників. Отже, він пішов з цим рішенням ради до ректора, і той, поважаючи його, погодився, але зробив важливе уточнення: «хай працює, але не старшим, а просто викладачем (асистентом)». До речі, це мало суттєві обмеження. Я не мав права читати лекції, але на це тоді ніхто уваги не звертав. Гірше було те, що я замість 175 крб. на місяць отримував 125 («чистими» — 113), і фінансова скрута відчувалася аж до мого переходу на посаду старшого викладача у 1976 р. Вже у грудні 1974 р. я дав відкриту лекцію про релігію в первісному суспільстві і на загальний подив прочитав її дуже добре. Всі викладачі дали лекції позитивну оцінку, а заключне слово взяв завідувач. Він, зокрема, сказав: «Мені казали, що у Мицика погана дикція. Але ж ви всі бачили й чули, що лекція була прочитана чітко й зрозуміло». Зробив і незначне зауваження, що від хвилювання я часто брався рукою за підборіддя. Тут уже перестали за спиною шепотітися про погану дикцію Мицика, а через деякий час Анатолій Сергійович запропонував мені стати його заступником, на що я погодився. На той час на кафедрі були несприятливі для Анатолія Сергійовича умови. На роль завідувача претендував доц. М.Д. Мартинов²⁰, якого підтримували доц. Ф.Р. Гольденберг і Л.В. Скрипникова²¹. Пізніше до них долучилися С. Бобильова²² та Н. Бочарова²³ (остання замінила Гольденберг, яка пішла на пенсію). До них тяжіла ст. викладач Т.Г. Медоварова²⁴ і навіть ст. викладач Л.Ф. Кондратюк²⁵. На боці Анатолія Сергійовича був лише ст. викладач О. Крупкін²⁶ та доц. І. Ковальова, яка у 1975 р. Була змушена перейти на кафедру джерелознавства. Старший викладач М. Рудий²⁷ займав лояльну позицію, але він з осені 1975 р. перейшов у Запорізький педінститут, де йому обіцяли дати квартиру. Про цю кафедральну війну, яка то затихала, то

¹⁹ Рубець Н.П. (1940 р. н.) – у період 1971–2011 рр. директор типографії/друкарні у Дніпропетровському державному/національному університеті.

²⁰ Мартинов М.Д. (1938 р. н.) – історик, у період 1969–1998 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

²¹ Скрипникова Л.В. (1935 р. н.) – історик, у період 1968–1980 рр. працювала у Дніпропетровському державному університеті.

²² Бобилева С.Й. (1947 р. н.) – історик, у період 1973–2018 рр. працювала у Дніпропетровському національному університеті.

²³ Бочарова Н.В. (1950 р. н.) – історик, у період 1973–1998 рр. працювала у Дніпропетровському національному університеті.

²⁴ Медоварова Т.Г. (1938–2015) – історик, у період 1972–1983 рр. працювала у Дніпропетровському державному університеті.

²⁵ Кондратюк Л.Ф. (1938–2020) – історик, у період 1971–2015 рр. працювала у Дніпропетровському національному університеті.

²⁶ Крупкін О.І. (1937–?) – історик, у період 1973–1974 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

²⁷ Рудий М.А. (1946–?) – історик, у період 1974–1975 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

знову розпалювалася, можна написати якщо не роман, то повість напевно. Мене дуже тривожило питання: хто ж правий у цьому протиборстві? На чий бік хоч-не-хоч доведеться стати? А якщо Анатолій Сергійович не правий? Тоді вийде, що я заплачу йому злом за те, що він підтримав мене в тяжку хвилину і взяв на роботу? Я став уважніше приглядатися до ситуації на кафедрі, а згодом щиро поділився своїми враженнями з Крупкіним. Той чітко висловився в підтримку Зав'ялова і звинуватив його противників в інтриганстві. Пам'ятаю його слова: «Хто ж вам, тобто опозиції, не дає працювати? Спокійно працюйте! Є всі умови для цього! Ніхто ж вам палиці в колеса не встромляє і не старається якусь капость заподіяти». Так я остаточно став прихильником Анатолія Сергійовича і був задоволений тим, що не виникло моральних проблем. У 1976/1977 навчальному році відбулася певна «рокіровка»: до нас на кафедру перейшов працювати Ковальський, а на його місце від нас перейшов Мартинов. Анатолій Сергійович полегшено зітхнув і сказав на засіданні кафедри: «Тепер є надійна підтримка». Опозиція насторожено мовчала. Ковальський розпочав активну діяльність, але опір опозиції змусив його через якийсь час замислитися. Зав'ялов більше займався проректорськими справами і повним ходом писав докторську. Але й Микола Павлович мав писати свою докторську дисертацію! А в такій атмосфері багато не напишеш! Та й чорнової роботи було по самі вінця. А ще інтриги опозиції! Мартинов теж не приживався на кафедрі джерелознавства, якою тоді завідував Борщевський. Врешті після навчального року вони вирішили провести зворотню «рокіровку». Але за цей час відбулося деяке полегшення: на кафедрі стали працювати колишні аспіранти Анатолія Сергійовича: В. Калашников і Л. Тутик²⁸. Звільнився за сімейними обставинами Крупкін, який став директором школи у своєму рідному селі Богдановці Павлоградського р-ну. З'явився як погодинник К. Марков²⁹, який потім став викладачем кафедри, потім до числа викладачів долучився і В. Підгаєцький (нині покійний). Стало дихати легше, хоча декан Р. Попова³⁰, прихильник опозиції, посприяла тому, що на кафедрі у 1976 р. з'явився пенсіонер, проф. В.Т. Сиротенко³¹, котрий як науковець себе вичерпав, що не завадило йому активно зайнятися інтригами на кафедрі. Складно було і з Л.Ф. Кондратюк, у котрої постійно виникали конфлікти і зі студентами, і з викладачами. Якось Анатолій Сергійович давав відкриту лекцію. У Кондратюк були свої заняття і вона не могла бути присутня на лекції. Лекцію Зав'ялов

²⁸ Тутик Л.С. (1943 р. н.) – історик, у період 1977–2007 рр. працювала у Дніпропетровському національному університеті.

²⁹ Марков К.А. (1943 р. н.) – історик, з 1978 р. й нині працює у Дніпровському національному університеті ім. Олеся Гончара.

³⁰ Попова Р.С. (1933 р.н.) – історик, у період 1972–1974 рр. декан історичного факультету Дніпропетровського державного університету.

³¹ Сиротенко В.Т. (1915–2006) — історик, у 1976–1997 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

читав, як завжди, рівно, спокійно, у доброму темпі, не «лив воду», добре знав матеріал (давався взнаки досвід вчительської роботи), зазвичай він міцно володів аудиторією, а дисципліна була ідеальною. В кінці обговорення несподівано слово взяла Кондратюк, яка, повторюю, не була присутня на лекції, а, взявши до рук план лекції з 5-7 пунктів, стала в своєму стилі гостро критикувати завідувача (свої ж лекції вона вважала бездоганними, хоч там було всякого): і тут не так, і це не годиться...Анатолій Сергійович, зазвичай, був дуже спокійний навіть під час бурхливих засідань, хіба що трохи червонів. Цього разу він не зміг витримати довгої промови Кондратюк, сказавши: «Вибачте, Вас же не було на лекції». Кондратюк незворушно відповіла: «Ну і що? Я от бачу Ваш план і він мені не подобається!» — і продовжила свій монолог. Іншого разу вона як новобраний профгрупорг кафедри запропонувала урочистіше відзначати дня народження, дарувати іменинникам щось більше ніж квіти. Всі погодилися. Першим вшанували Анатолія Сергійовича, подарувавши йому на честь 50-річчя настільний годинник. Потім ще когось. Коли дійшла черга до Кондратюк, Марков і Калашников вручили мені для неї подарунок у великій коробці («Ти подаруєш і скажеш привітання. У тебе язик краще підвішений!»). Я й подарував... На другий день я застав на кафедрі таку картину: на підлозі валяється подарована Кондратюк **лимонного** кольору лампа («бра»). Ошелешені викладачі (майже вся кафедра) сказали, що Кондратюк дуже лаялася, а тепер побігла скаржитися в деканат Поповій. Ми розглядали це злочасне бра і не могли зрозуміти, в чому справа. Тут Анатолій Сергійович виявив певне почуття гумору: «А от мені подарували на ювілей годинник. А він, між іншим, грає о 12-й годині мелодію з натяком: «И в степи глухой **умирал** ямщик...». Потім на кафедру зайшла деканша зі словами: «Что это вы придумали подарить Кондратюк **КРАСНЫЙ** фонарь?»). Вибухнув загальний регіт. Ця історія мала й продовження... Але були й значно гірші історії, в яких брали участь Кондратюк, Сиротенко, Скрипникова... Коли остання перейшла в хіміко-технологічний інститут, градус напруги на кафедрі помітно спав.

У Анатолія Сергійовича варто було повчитися насамперед як у адміністратора. Недаремно він досліджував німецьку історію. Чіткість, пунктуальність, відповідальність були в його характері й того ж він справедливо вимагав від підлеглих і від своїх аспірантів. Взяти хоча б наукову діяльність. При Борщевському, який до всесвітньої історії не мав жодного стосунку, бо його докторська була присвячена «советам» Донбасу, був повний безлад. Не було жодної спільної наукової теми кафедри, ні з ким науково-дослідницька робота не координувалася тощо. Якось в руки мені потрапив збірник наукових статей кафедри. Там були «і жук, і жаба»: совети в роки громадянської війни, уругвайські профспілки, історіографія національно-визвольного руху в Вест-Індії, Польща в роки Другої світової війни і т. д. Анатолій Сергійович поступово ж гуртував кафедру навколо проблем німецької історії нового та новітнього часу, заснував у 1973 р. збірник «Вопросы

германской истории» (потім назву збірника були змушені дещо змінювати), який став міжвишівським (!) і стягував до нього германістів з усього СРСР. Особисто мені було прикро, що зникала полоністика. Все ж на кафедрі було двоє полоністів (Медоварова і Рудий), до котрих мені було б легше долучитися. Але Анатолій Сергійович був невблаганний, тільки германістика. Довелося змиритися з цим. У 1974 та 1975 рр. ми встигли видати два збірники «Вопросы рабочего и национально-освободительного движения», а потім на кафедрі видавався лише германістичний збірник, якому в типографії з відомих причин давали «зелене світло». Були й проблеми з ним. Деякі автори з Росії, які обіймали свого часу досить високі посади, скаржилися на Зав'ялова. Одного такого (Селезньова³²) я запам'ятав. Його стаття довго лежала в портфелі редакції і я зважився запропонувати Анатолію Сергійовичу її надрукувати, щоб склочник втихомирився, і він погодився. Я написав Селезньову, і той був задоволений. Коли ж настала пора правити коректуру і я послав її авторам, то Селезньов написав чергову клязу, звинувачуючи нас у порушенні Конституції і т. д. Довелось зайнятися цим питанням глибше. Редакційно-видавничий відділ ДДУ запевняв, що редактори обмежились суто літературною правкою. Редактор Алла Шерстюк³³ прокоментувала: «Ось Селезньов пише, що чільний німецький комуніст Вільгельм Пік проводив роботу серед жінок: селянок, домогосподарок, робітниць і т. д. І цей перелік категорій жінок охоплює цілий абзац! Так і в ряді інших випадків. Навіщо це?». Дійшов я і до облліту (цензури). Там пояснили: «В статті говориться, що Пік вів роботу з німецькими військовополоненими в таборах і подається великий перелік цих таборів з вказівкою місце знаходження. А якщо табори й зараз там існують? Це ж заборонені відомості!». На сакраментальне питання про знаходження таборів ГУЛАГу я тоді не міг нічого відповісти. Але для Селезньова моя відповідь про облліт подіяла заспокійливо і його клязузи припинилися. Деякі риси характеру Зав'ялова були дивними. Ось ситуація з сплатою членських компартійних внесків. Їх треба було обов'язково (!) вносити щомісяця в 20-х числах. Зазвичай просили заплатити їх на кілька днів раніше, бо оргсектору партбюро потрібен був певний час, щоб залагодити відповідні паперові справи. Для всіх це не становило проблеми, але тільки не для Анатолія Сергійовича. Свої внески він сплачував «у свинячий голос», не турбуючись про те, що оргсектору не лишається часу на виконання бюрократичних формальностей. Як не просила його Медоварова, яка найчастіше виконувала ці обов'язки, він залишався непохитним.

У Анатолія Сергійовича був кабінет завідувача, як і у інших завів. Тут, крім шафи для одягу, стояла шафа з книжками для наукової роботи. Стіл, за котрим він працював, був накритий товстим склом, під яким лежали найпотрібніші

³² Селезньов К.Л. (?-?) – історик.

³³ Шерстюк Алла (?-?) – у 1970-1980-х рр. редактор редакційного відділу Дніпропетровського державного університету.

папери, зокрема й список викладачів із зазначенням їхнього дня народження: Анатолій Сергійович ніколи не пропускав okazji, щоб привітати когось. На столі лежав перекидний календар, на його сторінки він вписував невідкладні справи. До речі, на третьому поверсі, де локалізувався ректорат, розташовувався і його проректорський кабінет, значно просторіший кафедрального, а в його «передбаннику» працювала секретар Аня. Але й обов'язків як проректора було набагато більше, ніж у завідувача кафедри. Чимало було й відвідувачів. У кабінет Анатолія Сергійовича як завідувача зазвичай не було доступу, і цим він відрізнявся від кабінетів інших завідувачів (кабінет Ковальського перетворили фактично в «курилку» для всіх викладачів, що мені, який не зносив диму від цигарок, особливо допікало). У свій кабінет Анатолій Сергійович ніколи запрошував викладачів для особливо важливої розмови. Сам він нерідко надовго усамітнювався в ньому, зачинившись на ключ і попередивши лаборантів, що його немає. Тут він писав докторську, готувався до лекцій або дрімив у кріслі. Я, як його заступник, мав певні привілеї, і мені лаборанти видавали ключ у разі потреби. Зазвичай я перепочивав у цьому кабінеті, бо нерідко за розкладом я читав першу пару в денників і останню у вечірників, а їхати додому не було сенсу, бо я жив від ДДУ далі за всіх викладачів.

У 1978/1979 навчальному році я відбув на 10-місячне стажування в Польщу. Саме в цей час Анатолій Сергійович мав пройти черговий конкурс на посаду завідувача. В листі до мене Миколи Павловича від 16. XII. 1978 р. є й таке повідомлення: «А.С. Завьялов 14. XII. избран завкафедрой на 5 лет на большом Совете при 2-х против. Это микрочисло, можно его поздравить с единомысленным переизбранием на пост»³⁴. У 1980 р. Він склав з себе проректорські повноваження і зосередився на кафедральній роботі й на захисті докторської.

У 1980/1981 навчальному році я працював завідувачем кафедри Запорізького педінституту, повіривши обіцянкам запоріжців про швидке отримання квартири. Анатолій Сергійович неохоче мене відпускав, пророчо сказавши: «В педах науку не роблять». Мій перехід в Запоріжжя був невдалим, і я став шукати виходу із ситуації, що склалася. Тоді мене посилено запрошували працювати в Миколаївський педінститут. Анатолій Сергійович категорично заперечив цей намір («там буде ще гірше!») і порадив повернутися в ДДУ, що я й зробив. Анатолій Сергійович і Микола Павлович надали цьому всіляку підтримку, і я повернувся в ДДУ наче нічого й не було.

У цей час стали з'являтися тріщини у наших взаєминах. Перша з них датована ще 1979 р. Тим, хто виїжджав на стажування, платилося утримання в

³⁴ Мицик Ю. 3 листів М. П. Ковальського. *Микола Павлович Ковальський (1929–2006)*. Дніпропетровськ, 2006. – С. 53.

тій країні, але сім'ям стажерів виплачувалася зменшена зарплатня по місцю роботи. Зарплату зазвичай отримували методисти чи лаборанти і на кафедрах її видавали працівникам. Моя дружина приходила раз на місяць на кафедру за моєю платнею. Одного разу на кафедру зайшов Анатолій Сергійович і, побачивши незнайому жінку, запитав, хто вона. Дружина представилася. Його реакція була дивною. Він став вичитувати лаборантці за те, що на кафедру приходять сторонні (!) люди. Мене це неприємно вразило. Адже прийшла моя дружина за моєю зарплатнею на кафедру, на якій я працював, хіба це кримінал? Коли ж я повернувся з Польщі, то подарував лаборантці якийсь дрібний презент. Це побачив Анатолій Сергійович і потім став мені дорікати, чому я дарую презенти лаборантці, а завідувачу – ні. Що на це сказати? По-перше, він нічого мені не замовляв. По-друге, мої фінансові можливості не були такими, щоб купувати якийсь серйозний подарунок. А купити якусь дрібничку (жвачку?) виглядало б як насмійка.

Але далі ці дрібні непорозуміння стали розростатися. Тоді в сім'ї Зав'ялова настала криза. Пішли чутки про його упадання за молодими жінками. Але ж це чутки! Коли ж цієї теми я торкнувся в розмові з лаборантом Світланою Громовою³⁵, та заявила: «У Анатолія Сергійовича хвора жінка. Тому він і залицяється до молодих». Гм! Але ж «жена не башмак, с ноги не сбросишь»! Це виглядало недобре. Але розбиратися в чужих сімейних справах невдячна й не зовсім потрібна робота. Тим часом справа набирала обертів. Пронеслася вість, що Анатолій Сергійович розлучився з Євгенією Василівною і, залишивши їй квартиру, одружився з Лілею, редакторкою редакційно-видавничого відділу. Ліля була розведеною, мала дочку шкільного віку. Згодом Л.І. Машир якимось випадково перестріла Євгенію Василівну, вона помітно здала, виглядала нездоровою, в розмові з Людмилою Іванівною нарікала на безгрошів'я, кляла Анатолія Сергійовича і бажала йому лихої долі. Пізніше вона померла. Син Володимир не витримавши ударів у сімейному житті батьків, начебто спився і теж відійшов в інший світ...Нову ж дружину Зав'ялов уводив у коло факультетських справ. Пригадую, як збірна викладачів істфаку з КВК (я був її капітаном) розгромила студентську збірну. Переповнений актовий зал гуртожитку № 2 час від часу вибухав реготом і аплодисментами. В його перших рядах я зауважив Анатолія Сергійовича з молодою дружиною, вони весело сміялися з усіма.

У 1989 р. Анатолію Сергійовичу виповнилося 60 років, і він мусив зняти з себе обов'язки завідувача кафедри, зробивши спадкоємцем С.М. Плохія³⁶. Про це я писав у спогадах про Сергія Миколайовича і тут не варто повторюватися. Тоді ж погіршилися відносини Анатолія Сергійовича з В. Калашниковим і

³⁵ Громова С. – у 1970–1980-х рр. лаборант кафедри загальної історії Дніпропетровського державного університету.

³⁶ Плохій С.М. (1957 р. н.) — історик, у період 1983–1992 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

К. Марковим. Була ще одна історія. Коли він взяв творчу відпустку, я став в. о. завідувача. В цей час на кафедрі прийшла кандидатська дисертація викладача Івано-Франківського педінституту Пендзєя. Наша кафедра була призначена провідною організацією. Дисертація була доброю, ми схвалили позитивний відгук і тут же його надрукували на машинці. Тоді я чомусь був дуже заклопотаний іншими справами і відіслав відгук, завіривши його тільки своїм підписом і печаткою. Це, зазвичай, робилося у відгуках на автореферат, але цього разу була дисертація, а не автореферат! Пендзєй успішно захистився, але з Івано-Франківська невдовзі прийшло прохання проставити й підпис ректора і завірити його ще однією печаткою. Я не надав особливого значення цьому і пішов просто до Моссаковського. Потім мені казала вчений секретар Лідія Дмитрівна: «Було б до мене підійти. Я б подала цей папір з іншими на підпис і не було б жодних проблем». А так проблеми виникли. Моссаковський відмовився підписувати! Я визнавав свою помилку, просив покарати мене, але зривати захист невинної людини, який уже відбувся, не треба... Ректор тільки посміювався. Наступні три дні були для мене дуже тяжкими. Анатолій Сергійович, який уже вийшов з відпустки, категорично відмовився йти з клопотанням до ректора, декан А.М. Черненко теж, а Миколи Павловича не було в місті. Більше ніхто не міг допомогти. Врешті Черненко змилювався і таки пішов до Моссаковського. Той поставив свій підпис, але з умовою, що я отримаю догану. Камінь впав з моєї душі! Але Анатолій Сергійович уже не був тим, хто захищає своїх працівників... Потім була історія з грузином-заочником Цанавою (?), у якого вдома на чорноморському узбережжі відпочивав Зав'ялов з дружиною. Тоді я, як і Анатолій Сергійович, був членом ДЕКУ і просив підтримати свого протеже. Але останній виявився повним профаном і не міг відповісти навіть на елементарні питання. Рішення ДЕК було одностайним: «двійка». Я теж голосував за це, бо виходу не було. Лише один Зав'ялов вважав, що треба грузину поставити «трійку» і дуже сердився за це на мене. Казав: «Тоді я не був би один».

У 1989 р. я перейшов на кафедру історії України і наші шляхи з Анатолієм Сергієвичем розійшлися. Влітку 1989 р. він з новою дружиною вирішили поплисти яхтою Чорним морем. Команду з кількох людей очолював його колишній аспірант, викладач кафедри О. Зарицький³⁷ (нині покійний). На біду яхта сіла на міліну в турецьких водах, внаслідок чого виникла скандальна ситуація (зняття яхти з міліни, вимога турків до Мінвугу СРСР сплатити послуги тощо). Все ж якось вдалося цю справу залагодити. У листі Миколи Павловича до мене від 4. 08. 1989 р. «шеф» прокоментував цю історію, зокрема,

³⁷Зарицький О. П. (1957–?) — історик, у період 1988–1991 рр. працював у Дніпропетровському державному університеті.

такими словами: Анатолій Сергійович «всегда сух из воды выходит»³⁸. Мені згадалося, як я привіз з Польщі газету з гороскопом (в СРСР це тоді було під заборону) і жартома став читати на кафедрі характеристики кожного зі звірів за китайським календарем. Анатолій Сергійович зацікавився. «Що там про мене?». Оскільки він народився в рік kota, я став читати відповідне місце. Коли я дійшов до слів «в будь-якому падінні кіт падає на всі чотири лапи», Анатолій Сергійович засміявся: «Це точно про мене».

Була ще одна важлива історія. На хвилі «перебудови» з'явилась можливість відкрити якусь науково-дослідну лабораторію з бюджетом у 20 тис. крб. Це були фантастичні кошти для істфаку, бо гуманітаріїв (не рахуючи кафедр «общественных наук», КПРС, наукового комунізму тощо) постійно тримали у чорному тілі. Тоді я перший і останній раз у житті був рік секретарем партбюро істфаку і з ентузіазмом вхопився за цю ідею, плануючи створити краєзнавчу лабораторію. Там знайшлося б місце і викладачам кафедри загальної історії, адже в нашому краю було чимало німецьких колоній. Але Анатолій Сергійович несподівано вперся: «Треба займатися НДР!». Я знав, що він любить лише НДР, відкидає навіть історію Австрії, ФРН, Швейцарії (в якій навіть був у роки «застою»), але ж ідеться про німців! Це ж яка перспектива! Та ще в наш час, коли старі заборони перестають діяти! Він був невблаганий: «Тільки НДР!». Доки ці дискусії з ним тривали, від запланованих 20 тисяч бюджету, лишилася половина. Я терміново скликав партбюро. На ньому переважна більшість підтримала мене, навіть доц. Михайлова³⁹, з якою у нас були «теплі» відносини. Тоді рахунок був, по-моєму, 6:2. Приголомшений Анатолій Сергійович тільки спромігся сказати: «Я розчарований...». Не дуже був задоволений і я, тому що керівником лабораторії визначили доц. А. Г. Болебруха⁴⁰, який всупереч моїм сподіванням на вивчення лабораторією дореволюційної доби і особливо козацтва, взяв курс на вивчення біографій більшовиків. Все ж Анатолій Сергійович добився половини бюджету (5 тисяч) на вивчення НДР, але у зв'язку з падінням цього совєцького маріонеткового утворення, цей підрозділ все ж став досліджувати німецькі колонії нашого краю.

На Покрову 1994 р. я став священником УПЦ Київського Патріархату. Це стало справжньою сенсацією. Але на відміну від багатьох, Анатолій Сергійович сприйняв це спокійно. Наші відносини стали налагоджуватися. Тоді він з'їздив з новою сім'єю в Австрію, де протягом семестру читав лекції. Після того він пропонував мені написати статтю про німецьку в пресу XVI–XVII ст. для збірника спільно з німецьким науковцями, але тоді в мене руки не дійшли, хоч я

³⁸ Мищик Ю. Ще з листів М.П. Ковальського. *Національний університет «Острозька Академія». Наукові записки. Історичні науки*. Вип. 17. Острог, 2011. С. 6.

³⁹ Михайлова В. І. (1924–?) – історик, у період 1965–1992 рр. працювала у Дніпропетровському державному університеті.

⁴⁰ Болебрух А.Г. (1940–2018) – історик, у період 1973–2012 рр. працював у Дніпропетровському національному університеті ім. Олеса Гончара.

й написав половину. Десь у 1995 – на початку 1996 рр. Він запропонував мені освятити його нову квартиру у престижному районі міста, в одному з двох висотних будинків, які стоять біля парку Шевченка. Я це виконав. Потім він якось признався мені, що є не хрещеним. Я дуже здивувався. Анатолій Сергійович сказав, що він часом приходив до церкви. На моє зауваження, що він є «оглашеним» і не має права перебувати в храмі після виголосу «Оглашені вийдіть», він розгубився: «Я ж цього не знав». Тоді ж попросив охрестити його, але просив це зберегти в таємниці. Ми домовилися, і наступного разу я приніс церковний убір і все необхідне для звершення таїнства. Ми закрилися на ключ в кабінеті і я став читати молитви. Коли я стояв спиною до нього, то почув схлипування. Анатолій Сергійович просльозився...

Потім я перейшов до Києва і став працювати завідувачем кафедри історії НАУКМА (Національного університету «Києво-Могилянська академія»), але досить довго залишався членом кваліфікаційної спецради істфаку і приїжджав на її засідання, тим більше, що моя сім'я ще три роки жила в Дніпропетровську. Був членом цієї ради і Анатолій Сергійович, який уже постарішав і став неговірким. Якось мій колишній однокурсник доц. В.Д. Мирончук⁴¹ сказав, що одного разу побачив, як Анатолій Сергійович після закінчення банкету з нагоди успішного захисту набиває портфель провізією. Тоді Анатолій Сергійович сказав йому, виправдовуючись: «Мене дома не годують». Я був вражений. Чи це ознака старечого маразму, чи це справді так? Видно було останнє, бо Анатолій Сергійович закінчив життя в будинку для престарілих 19.07.2003 р. Шокований цією звісткою, Микола Павлович написав мені 5.09.2003 р., що те, що Анатолій Сергійович «закінчив життя у «богодільні» – це ганьба для...особи, яка раніше...зруйнувала його сім'ю»⁴². Сумним був кінець життя Анатолія Сергійовича Зав'ялова, але в історію ДДУ він увійшов як талановитий адміністратор, прекрасний викладач, творець германістики, і я кожного дня поминаю «за спокій» його ім'я в числі найближчих мені людей.

Список використаних джерел та літератури

1. Стадник Є.В. А. С. Зав'ялов – трансформація його наукових поглядів. *Вопросы германской истории*. 2007. № 2. С. 274-281.
2. Іваненко В.В. Деякі суб'єктивні штрихи до інтелектуального портрета професора А.С. Зав'ялова (до 90-річчя від дня народження). *Питання німецької історії*. 2016. С. 48-58.
3. Личное дело аспиранта Завялова Анатолия Сергеевича. *Архів Дніпровського національного університету ім. Олесь Гончара* (далі АДНУ ім. Олесь Гончара). Ф. 1, Оп. 1, Спр. 1251.
4. Личное дело Завялова Анатолия Сергеевича. АДНУ ім. Олесь Гончара. Ф. 1, Оп. 13, Спр. 8696.

⁴¹ Мирончук В. Д. (1948 р.н.) історик, у 1973-2021 рр. працював у Дніпровському національному університеті ім. Олесь Гончара

⁴² Мицик Ю. Ще з листів М.П. Ковальського. *Національний університет «Острозька Академія». Наукові записки. Історичні науки*. Вип. 17. Острог, 2011. С. 15.

5. Спогади Мицика Ю.А. про А.С. Зав'ялова. *Архів автора*.
6. Личное дело Павлова Семена Федотовича. *АДНУ ім. Олесь Гончара*. Ф. 1, Оп. 1, Спр. 5967.
7. Марков К.А. спогади. *Усна історія Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара*: зб. докум. матер., редкол.: проф. М.В. Поляков (голова) [та ін.]. Дніпро: Ліра, 2017. Т. III. 576 с.
8. Історичний факультет Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара (1918-2018) / голова редколегії д-р іст. наук, проф. С.І. Світленко. Дніпро: Ліра, 2020. 444 с.
9. Спогади Бобилевої С.Й. *Архів автора*.
10. Зав'ялов А.С. Отчёт о прибывании в Швейцарии с 3 по 14 мая 1975 г. *Музей історії ДНУ ім. Олесь Гончара*. Матеріали не описані.
11. Венгер А. Дніпропетровські «всесвітники» пізньорадянського часу у спогадах Сергія Плохія. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2020. № 1(10). С. 181-206.
12. Кривчик Г.Г. Школа професора Пойди. *Питання аграрної історії України*. Матеріали дванадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди: Зб. наук. пр. Д.: ПФ. Стандарт-Сервіс, 2018. С. 13-20.
13. Спогади Давлетова О.Р. *Архів автора*.
14. Архирейський Д.В., Венгер А.Г. Кафедра всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара: минуле і сьогодення. *Грані*. 2018. Т. 21, № 10. С. 37-53.
15. Стьопченко Е. М.І. М. Кулинич – дослідник історії німців в Україні. *Вопросы германской истории*. 2007. № 2. С. 281-293.
16. Черкасов В. Ковчег в цветном тумане. *Правда*. 1977. 14 июня.

References

1. Stadnyk, Ye.V. (2007). A.S. Zav'yalov – transformaciya joho naukovykh pohlyadiv [A.S. Zavyalov – the transformation of his scientific views]. *Voprosy hermanskoj istoryy* [Questions of German history], 2, pp. 274-281. [In Ukrainian].
2. Ivanenko, V.V. (2016). Deyaki sub'yektyvni shtrykhy do intelektual'noho portreta profesora A.S. Zav'yalova (do 90-richchya vid dnya narodzhennya) [Some subjective touches to the intellectual portrait of Professor A.S. Zavyalov (to the 90th anniversary of his birth)]. *Pytannya nimeckoyi istoriyi*, 48-58. [In Ukrainian].
3. Lychnoe delo aspyranta Zavyalova Anatolyya Serheevycha [Personal file of graduate student Anatoly Sergeevich Zavyalov]. *Arkhiv Dniprovs'koho nacional'noho universytetu im. Olesya Honchara (dali ADNУ im. Olesya Honchara)* [Archive of Oles Honchar Dnipro National University]. F. 1, Op. 1, Spr. 1251. [In Russian].
4. Lychnoe delo Zavyalova Anatolyya Serheevycha [Personal file of graduate student Anatoly Sergeevich Zavyalov]. *ADNU im. Olesya Honchara*. [Archive of OlesHonchar Dnipro National University]. F. 1, Op. 13, Spr. 8696. [In Russian].
5. Spohady Mycyka Yu.A. pro A.S. Zav'yalova [Memoirs of Yu.A. Mytsyk about A.S. Zavyalov]. *Arkhiv avtora* [Author's archive]. [In Ukrainian].
6. Lychnoe delo Pavlova Semena Fedotovycha [Personal file of Pavlov Semyon Fedotovich]. *ADNU im. Olesya Honchara* [Archive of OlesHonchar Dnipro National University]. F. 1, Op. 1, Spr. 5967. [In Russian].
7. Polyakov, M.V. (ed.) (2017). Markov K.A. spohady [Markov K.A. memories] *Usna istoriya Dniprovs'koho nacional'noho universytetu imeni Olesya Honchara: zb. dokum. mater.* [Oral history of Oles Honchar Dnipropetrovsk National University: a collection of documents and materials]. Dnipro: Lira. T. III. [In Russian].

8. Svitlenko, S.I. (ed.) (2020). *Istorychnyj fakultet Dniprovskoho nacionalnoho universytetu imeni Olesya Honchara (1918-2018)* [Faculty of History of OlesHonchar Dnipro National University (1918-2018)]. Dnipro: Lira. [In Ukrainian].
9. Spohady Bobylevovoyi S.J. [Memoirs of Bobyleva S.Y.]. *Arkhiv avtora*. [Author's archive]. [In Russian].
10. Zav'yalov A.S. Otchet o prybuvanny v Shvejcarsyy s 3 po 14 maya 1975 h. [Report of arrival in Switzerland from 3 to 14 May 1975]. *Muzej istoriyi DNU im. Olesya Honchara. Materialy ne opysani*. [Museum of History of the DNU im. Olesya Gonchara. Materials not described]. [In Russian].
11. Venher A. (2020). Dnipropetrovs'ki "vsesvitnyky" pizn'oradyans'koho chasu u spohadakh Serhiya Plokhyya [Dnipropetrovsk "worlds" of the late Soviet era in the memoirs of Sergei Plohiy]. *Problemy vsesvith'oyi istoriyi: naukovyj zhurnal*. [Problems of world history: a scientific journal], 1 (10), pp. 181-206. [In Ukrainian].
12. Kryvchyyk, H.H. (2018). Shkola profesora Pojdy [Professor's School Pojda] *Pytannya ahrarnoyi istoriyi Ukrayiny. Materialy dvanadcyatykh naukovykh chytan', prysvyachenykh pam'yati D.P. Pojdy: Zb. nauk. pr.* [Questions of agrarian history of Ukraine. Materials of the twelfth scientific readings dedicated to the memory of D.P. Pojda]. Dnipro: PF. Standart-Servis, pp. 13-20. [In Ukrainian].
13. Spohady Davletova O.R. [Memoirs of Davletov O.R.]. *Arkhiv avtora* [Author's archive]. [In Ukrainian].
14. Arxirejskyj D.V., Venher A.H. (2018). Kafedra vsesvitnoyi istoriyi Dniprovskoho nacionalnoho universytetu imeni Olesya Honchara: mynule I sohodennya [Department of World History, Oles Honchar Dnipro National University: Past and Present]. *Hrani*. [Faces]. Vol. 21, No. 10, pp. 37-53. [In Ukrainian].
15. Stopchenko, E.M. (2007). I.M. Kulynych – doslidnyk ictopiyi nimciv v Ukrayini [I.M. Kulynych is a researcher of the history of the Germans in Ukraine]. *Voprosu hermanskoj istoryy* [Questions of German history], pp. 281-293. [In Ukrainian].
16. Cherkasov, V. (1977). Kovcheh v cvetnom tumane [The ark in the colored fog]. *Pravda*. [Truth], June 14. [In Russian].

Venher A. Soviet Ukrainian Germanistics in Personal Dimension: Memoirs of Professor Yuri Mytsyk about Anatolii Zavialov.

The publication presents the memoirs of professor, Father Yuri Mytsyk about Soviet Ukrainian germanist Anatolii Zavialov. Yuri Mytsyk worked with Anatolii Zavialov at the same department from 1974 till 1989, and from 1975 carried out the duties of his deputy.

Zavialov's academic life and his teaching career in 1960s-2000s was connected to Dnipropetrovsk university. At that time Zavialov actively studied the contemporary history of the German Democratic Republic, he was the author of many articles, including texts in prominent scientific journals, tutorials and published two monographs. He was one of the few Soviet germanists, who had business trips not only to the German Democratic Republic, but also behind the "Iron Curtain". Zavialov also had the experience of teaching in the universities abroad. As the head of the department of world history, Zavialov made efforts to form a research direction in historical German studies at the university. The majority of dissertations, defended under his scientific supervision, were devoted to German history of the XXth century. Some of his graduate students-germanists continued their career at the department, and it became possible to create a strong center of German studies and turn the department of world history into a center of historical germanistics. To provide the opportunities to publish research in German history, in 1973 the scientific edition "The Questions of German History" was founded at the department of world history of Dnipropetrovsk national university, later it received the status of inter-university scientific edition. Articles here were published by historians-germanists from Soviet Union and the German Democratic Republic. After the fall of the Berlin Wall and the reunification of

Germany, the study of the history of the German Democratic Republic went bankrupt and Zaviyalov turned to the history of German diaspora in Ukraine. He focused on political history of the German colonies at the beginning of the XXth century and the questions of the history of colonization in civilizational dimension. The last years of the historian's life were over shadowed by a sharp deterioration of health and decline in scientific activity.

Keywords: *historian, German studies, Dnipropetrovsk university, department of world history*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Вацеба Ростислав Миролюбович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України.

Венгер Альберт Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Зелінський Андрій Леонідович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Козак Соломія Ярославівна – аспірантка Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Присяжнюк Олексій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського.

Ткачук Тарас Анатолійович – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Тихоненко Ірина Вікторівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Толстов Сергій Валеріанович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Шевчук Олександр Володимирович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Шевчук Тетяна Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

CONTRIBUTORS

Vatseba Rostyslav – Ph.D. in History, junior research fellow of Ivan Krypiakevych Ukrainian Studies Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Venher Albert – Ph.D. in History, Associate Professor of Oles Honchar Dnipro National University

Zelinskyi Andriy – Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Kozak Solomiya – Postgraduate Student of Ivan Krypiakevych Ukrainian Studies Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Prysiazhniuk Oleksii – Ph.D. in History, Associate Professor of South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky.

Tkachuk Taras – Postgraduate Student of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Tykhonenko Iryna – PhD in Political Science, Associated Professor of Petro Mohyla Black Sea National University.

Tolstov Sergiy – Ph.D. in History, Associate Professor, Head of the Department of Transatlantic Research of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Shevchuk Oleksandr – Doctor of Political Science, Professor, Professor of Petro Mohyla Black Sea National University.

Shevchuk Tetyana – Ph.D. in History, Associated Professor of National Technical University of Ukraine “Igor Sikorskiy Kyiv Polytechnic Institute”.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІ В ЖУРНАЛІ

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:
 - постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
 - виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235 44 99; (097) 946 73 75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

3. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті англійською мовою
- анотація українською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами). В анотації не допускається скорочення і аббревіатури крім загальноновживаних;
- ключові слова українською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерованій латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз.

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

4. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч);
- назва статті (великими літерами по центру);
- анотація (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова мовою статті;
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична);

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

- Прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація і ключові слова англійською, якщо стаття написана українською. Анотація англійською мовою (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова – від 5 до 7.

- **Обов'язковим** є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз. Список оформляється згідно з правилами **Британського Гарвардського Стандарту** (Harvard-British Standard). Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту <http://ua.translit.cc/>. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf**

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

5. Статті приймаються українською, російською, англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

6. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

7. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 1(17), 2022**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01054,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 18,93.

Тираж 300.

Зам. №С21-124-1

Виготовлювач «КЖД “Софія”».

Віддруковано на власному обладнанні

08000, Київська обл., смт Макарів, вул. Першотравнева, 65.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.